

Національний університет “Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого”

Л. М. Москвич

**ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ:
КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Монографія

Харків
Видавництво «ФІНН»
2011

УДК 347.97/.99

ББК 67.7

М 82

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого» (протокол № 9 від 22 квітня 2011 р.)

Рецензенти:

В. В. Долежан – доктор юридичних наук, професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія»;

В. Т. Нор – доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН, професор, завідувач кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка;

В. В. Сердюк – доктор юридичних наук, доцент, заступник керівника апарату Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ;

М. І. Клеандров – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент РАН, член Президії Ради суддів РФ, суддя Конституційного Суду РФ

Москвич Л. М.

М 82 **Ефективність судової системи: концептуальний аналіз** : Монографія / Л. М. Москвич. – Харків : Видавництво «ФІНН», 2011. – 384 с.
ISBN 978-966–8030–88-8

Монографію присвячено науковому аналізу ефективності судової системи як цілісного суспільно-правового інституту. З'ясована сутність ефективності судової системи, визначені її стандарти та критерії, проаналізована методологія оцінки. В результаті дослідження запропоновано концепцію ефективності судової системи.

На підставі узагальнення проведеного системного аналізу визначені шляхи та способи оптимізації судової системи України задля підвищення її ефективності.

Для науковців, викладачів, аспірантів, пошукувачів, студентів юридичних навчальних закладів і практичних працівників.

ISBN 978-966–8030–88-8

ББК 67.7

© Л. М. Москвич, 2011

© Вид-во «ФІНН», оформлення, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Розділ 1.	
СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВОЇ СИСТЕМИ	10
1.1. Генеза судової системи	10
1.2. Типологія судових систем	16
1.3. Ознаки судової системи	29
1.4. Принципи судової системи	39
1.5. Функції судової системи	53
Розділ 2.	
ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ	61
2.1. Загальнонауковий підхід до визначення терміна «ефективність»	61
2.2. Ефективність як правова категорія	67
2.3. Ефективність судової системи: поняття та зміст	77
Розділ 3.	
КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ	87
3.1. Стандарти ефективності судової системи: поняття, зміст та значення	87
3.2. Критерії ефективної організації судової системи	96
3.2.1. Доступність суду	96
3.2.2. Незалежність суду	114
3.2.3. Спеціалізація судової системи	143
3.2.4. Стабільність судової системи	151
3.3. Критерії ефективності судової процедури	167
3.3.1. Справедливість судового розгляду	167
3.3.2. Неупередженість судового розгляду	178
3.3.3. Своєчасність судового розгляду	184

3.4. Критерії ефективності кадрового забезпечення судової системи	193
3.4.1. Професіоналізм суддів	195
3.4.2. Професіоналізм працівників апарату суду	208
3.5. Критерії соціальної ефективності судової системи	222
3.5.1. Суспільний авторитет суду	224
3.5.2. Довіра до суду	231
3.5.3. Соціальна відповідальність суду	240

Розділ 4.

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ

СУДОВОЇ СИСТЕМИ

248

4.1. Принципи оцінки ефективності судової системи	248
4.2. Світовий досвід оцінки якості суду	256
4.2.1. Американська модель оцінки якості судової системи	258
4.2.2. Сінгапурська модель оцінки якості судової системи	259
4.2.3. Швецька модель оцінки якості судової системи	261
4.2.4. Нідерландська модель оцінки якості судової системи	262
4.2.5. Фінська модель оцінки якості судової системи	264
4.2.6. Ініціативи Європейського Союзу щодо оцінки ефективності судових систем	266
4.3. Методологія оцінки ефективності судової системи	270

Розділ 5.

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ

СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

284

5.1. Трансформація інституту суду в українському суспільстві	284
--	-----

5.2. Методологічні засади судової реформи в Україні	293
5.3. Основні напрямки судової реформи в Україні	299
5.3.1 <i>Оптимізація судового устрою України</i>	303
5.3.2. <i>Заходи з оптимізації судової процедури</i>	320
5.3.3. <i>Система заходів з удосконалення статусу суддів</i>	337
5.3.4. <i>Підвищення ефективності судового управління</i>	361
ВИСНОВКИ	371

*Моїй матері
Валентині Борисівні Москвич
присвячую*

ПЕРЕДМОВА

Ефективність функціонування суду – одна з найактуальніших проблем сучасності. Це якісний показник будь-якого явища, інституту, яскравий індикатор доцільності їх подальшого існування або необхідності трансформації. І судова система України не є винятком. Сьогодні її реформування перебуває на стадії пошуків концептуальних засад і практичних методів їх реалізації. Будь-які заходи з поліпшення діяльності чинної судової системи спрямовані на пошуки її оптимальної моделі, яка характеризувалася б високим рівнем досконалості. Однак за браком однастайності в поглядах експертів, фахівців, суддів і політиків на основні напрямки перетворень запроваджені заходи не мають значного успіху: судовій системі й досі притаманний низький рівень суспільної довіри.¹ На наше переконання, однією з причин такого становища є те, що втілювані в життя заходи були безсистемними.

Автори численних пропозицій щодо покращання її функціонування обґрунтовують власні ідеї малодієвістю існуючих інститутів розв'язання правових спорів. Але звідки й коли з'явилася теза про неефективність національної судової системи взагалі? Хіба такою є вона вся, чи лише окремі її ділянки? Аналіз вітчизняної наукової правової літератури свідчить, що проблема дійової судової системи вимагає поглибленого дослідження. Окремі питання належної діяльності суду порушувались у наукових працях таких учених радянської доби, правознавців, фахівців близького зарубіжжя, юристів-практиків, як О.Б. Абросимова, В.Д. Бринцев, Л.О. Воскобитова, В.В. Городовенко, Ю.М. Грошовий, С.Л. Дег-тярьов, В.В. Долежан, С.В. Ківалов, М.І. Клеандров, Р.О. Куйбіда, І.Є. Мароч-

¹ Як показали результати соціологічних опитувань, проведених Центром Розумкова в лютому 2005 р., не підтримували діяльності суду 29,3 % респондентів, у лютому 2007 р. – 45,4 %, а в жовтні 2009 р. вже – 62,1 % – (Див.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: www.razumkov.org.ua)

кін, І.Г. Медведєв, І.Б. Михайловська, Т.Г.Морщакова, Е.М. Мурадьян, В.Т. Нор, І.В. Назаров, С.Ю. Обрусна, О.В. Овсяннікова, О.М. Овчаренко, В.В. Онопенко, І.Л. Петрухін, Д.М. Притика, Л.О. Прокудіна, Н.Ю. Сакара, А.О. Селіванов, В.В. Сердюк, О.В. Сердюк, Н.В. Сібільова, С.С. Трушніков, А.В. Цихоцький, В.В. Ярков та ін. У їх публікаціях висвітлено лише окремі аспекти ефективності правосуддя, а тому загалом вони мають вигляд схоластичних теоретичних конструкцій і фактично не відіграють особливої ролі в побудові концептуальної моделі дієвості судової системи.

Науковці, на жаль, не змогли запропонувати зрозумілі, привабливі для практиків і достатньо реалістичні методологічні підходи до визначення змісту цієї системи, її критеріїв, на підставі яких могли б вирішуватися реальні проблеми її реформування. Брак наукових висновків щодо ефективності організації й відправлення правосуддя, умов, за яких воно здатне найповніше виконувати свою соціальну роль, може стати нездоланною перепорою на шляху судової реформи. Із цієї точки зору перед дослідниками постає доволі складне теоретичне й обумовлене цим не менш значиме практичне завдання – здійснити детальний аналіз ефективності судової системи України, визначити критерії й методологію її оцінювання та виокремити ключові напрямки підвищення її якості.

Україна знаходиться зараз на зламі соціальних епох, зазнаючи значного впливу стереотипів мислення на сприйняття реалій. Змінюється світ, уявлення про певні процеси і явища, тому головне сьогодні – переосмислити те, що ще вчора всім здавалося само собою зрозумілим. Гадаємо, що успішність реформування системи правосуддя матиме місце там, де її засновники в змозі відійти від стандартного мислення і запропонувати нові, більш прогресивні й відповідаючі запитам суспільства й інтересам держави шляхи з удосконалення процесів вирішення правових спорів.

Наведене говорить про своєчасність обраного предмета наукового дослідження. Концептуальний аналіз продуктивності судової системи може послужити методом пізнання сутності, механізму і принципів функціонування цього важливого інституту, засобом поліпшення його діяльності в наміченому напрямку. Системний підхід до з'ясування змісту ефективності судової системи дозволить окреслити пріоритетні шляхи оптимізації її функціонуван-

ня. Практичне значення даної наукової публікації вбачається в опрацюванні такої моделі правосуддя, яка найбільш відповідала б основним вимогам сьогодення – побудові правової держави й перспективам активізації інтеграції України до європейської і світової спільноти. Монографія є спробою дати детальні відповіді на деякі з порушених питань. При цьому наголос зроблено на функціонуванні судової системи як цілісного самодостатнього механізму, що керується законами, сформульованими загальною теорією систем, теоріями соціальних систем та управління. Саме цей напрямок дослідження, на нашу думку, є особливо актуальним на тлі поступової трансформації суду з державно-правового явища в соціальний інститут цивілізованого захисту прав та інтересів членів суспільства. Ми розуміємо, що викладене в роботі бачення концепції ефективності судової системи і шляхів реформування в напрямку підвищення її продуктивності не можуть претендувати на єдиний правильний підхід. Адже процес пізнання безмежний, а тому сподіваємося, що дане монографічне дослідження стане лише початком наукової дискусії, в результаті якої будуть запропоновані конструктивні й науково обґрунтовані пропозиції щодо заходів реформування правосуддя.

Авторка висловлює щирю подяку:

– своєму дорогому вчителеві – заслуженому діячеві освіти, члену-кореспонденту НАПрН України, професору, завідувачу кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Івану Єгоровичу Марочкіну – за спрямування творчих пошуків, цінні зауваження, поради й доброзичливе ставлення;

– вельмишановним рецензентам монографії: доктору юридичних наук, професору кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія» Валентину Володимировичу Долежану; доктору юридичних наук, член-кореспонденту НАПрН, професору, завідувачу кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка Василю Тимофійовичу Нору; доктору юридичних наук, доценту, заступнику керівника апарату Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ Валентину Васильовичу Сердюку;

доктору юридичних наук, професору, член-кореспонденту РАН, члену Президії Ради суддів РФ, судді Конституційного Суду РФ Михайлу Івановичу Клеандрову за цінні зауваження й рекомендації, що сприяли підвищенню якості даної наукової роботи;

– колективам кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» та сектору дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, а особливо завідувачці сектором доценту Наталії Василівні Сібільовій за плідні дискусії, що послужили вдосконаленню багатьох доробок цієї публікації;

– своїй сім'ї: матері, брату, чоловіку й донькам – за розуміння, любов, терпіння, усіялку підтримку й натхнення.

Розділ 1

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВОЇ СИСТЕМИ

1.1. Генеза судової системи

Потреба суспільства в особливій процедурі розв'язання суперечок визначається в першу чергу неминучістю й систематичністю виникнення в ньому низки конфліктних ситуацій. Спосіб їх вирішення незаангажованою, третьою стороною починає свій відлік з моменту народження людської цивілізації. У сучасному суспільстві судовий спосіб урегулювання спорів визнається основним елементом його структури.

У науковій правовій літературі питання часу появи суду, його природи та джерел, що регулюють його діяльність, залишається предметом постійної дискусії.¹ Однак серед розмаїття організаційних форм і судових процедур можна углядіти певні закономірності, які дозволяють виявити результати функціонування судових органів, що діяли в древній, середньовічній, новій і новітній історії людства.²

Як влучно зазначив видатний руський учений В.О. Ключевський, минуле цікавить не тому, що воно пройшло, а тому, що залишило по собі певні наслідки.³ Як вбачається, колишні форми,

¹ Див.: Бентам И. О судебных доказательствах / По изд. Дюмона. Пер. с фр. И. Гороневича. Киев: Типография М.П. Фрица, 1876. – 434 с.; Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. – Харьков: Университетская типография, 1870. – 173 с.; Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – 267 с.; Баренбойм П.Д. 3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера. – М.: Белые альвы, 2003. – 176 с.; Дювернуа Н.Л. Источники права и суд в древней России: Опыт по истории русского гражданского права. – СПб., 2004. – 414 с.; Дегтярёв С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 376 с. та ін.

² Докладніше див.: Рулан Н. Юридическая антропология: Учебник для вузов./ Пер. с фр. Л. П. Данченко, А. И. Ковлера, Т. М. Пиняльвера, О. Э. Залогойной, ответств. ред С. Нерсисянц – М.: Норма, 1999. – 310 с.

³ Цит. за: Смирнов С.Г. Задачник по истории науки: От Фалеса до Ньютона. – М.: МИРОС, 2001. – С. 5.

методи, способи й засоби відправлення правосуддя з тим чи іншим ступенем коригування здатні забезпечити підвищення ефективності сучасних і майбутніх організаційно-правових форм судової системи. Ось чому, вважаємо, саме у визначенні загальних та особливих закономірностей виникнення й розвитку судового способу розв'язання конфліктів у суспільстві й полягає доцільність вивчення й дослідження історичних кроків такого організаційно-правового механізму захисту прав і законних інтересів індивідів, як суд.

У юридичних джерелах існує чимало гіпотез початку відліку судового способу вирішення соціальних конфліктів – від зародження світу¹ до появи права й держави². Прихильники останньої тези обґрунтовують власну позицію наступним. *По-перше*, для людської спільноти, що знаходилася на додержавній сходинці розвитку, було характерним примирене посередництво, якому притаманні риси, що не дозволяють вважати його судовою діяльністю в сучасному розумінні. *По-друге*, предметом судового розгляду є порушене право, отже, суд міг виникнути лише після появи права. *По-третє*, сутнісною ознакою судового процесу є його правова регламентація, що теж свідчить про первинність права стосовно суду. *По-четверте*, суд є необхідним елементом державного механізму, а судові вирішення спорів поряд з іншими є основною внутрішньою функцією держави, отже, інститут суду є похідним від держави. Безумовно, наведені точки зору є досить обґрунтованими, але, не зупиняючись докладно на аналізі сутнісних характеристики судової діяльності, зазначимо, що, з нашого погляду, цей вид діяльності є результатом виключно людської творчості: судовий спосіб вирішення конфліктів з'явився на потребу суспільства в незалежному (сторонньому) розв'язанні соціальних суперечок; людьми ж була сформульована й закріплена в законах чи інших

¹ Див.: Баренбойм П. Конституция мира: Библиейские корни независимости суда: Учеб. пособ. – М.: Белые альвы, 1997. – 144 с.

² Див.: Чельцов-Бебутов М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – М.: Юрид. лит., 1957. – 840 с.; Воскобитова Л.А. Сущностные характеристики судебной власти. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2003. – 160 с.; Колоколов Н.А. Судебная власть: о сущем феномена в логосе. – М.: Юрист, 2005. – 560 с. та ін.

приписах процедура їх судового розгляду. Звідси робимо висновок: відлік зародження інституту суду слід вести від моменту утворення суспільства. Водночас необхідно простежити генезу суду, а вже потім його еволюцію в самостійну цілісну, єдину й незалежну судову систему.

Практика судової діяльності формувалася протягом усієї історії розвитку суспільства. Ще історія Стародавнього світу свідчить, що судова функція перш ніж перейти в руки держави здійснювалася то в магічній, то в арбітральній формі. Як правило, вирішення суперечок провадилося носіями верховної влади (вождем племені, фараоном, шаманом), які ототожнювали у своїй особі найвищу справедливість і Божий дар. Наприклад, у Стародавньому Єгипті такою фігурою був фараон, іменем якого і здійснювалося правосуддя. А в Стародавній Греції вожді племен – басилеї – були наділені необмеженою владою над життям і власністю членів племені. Родоплемінне правосуддя широко практикувалося й у формі загальних зборів роду (племені). Організовував і вів цей процес вождь (старійшина) племені, а вердикт суду проголошувався від імені роду (племені). Вироки й рішення виносилися на підставі традицій і родоплемінних уявлень про мораль і справедливість і супроводжувалися певними магічними й ведичними ритуалами. Наприклад, у Стародавній Греції при розв'язанні спорів часто зверталися за допомогою до оракулів, у Давній Русі – до Перуна і т.п. Як бачимо, ще за тих часів були закладені підвалини інституту суду: (а) вирішувати суперечку повинна третя (стороння) особа і (б) ця особа мала володіти абсолютним авторитетом, а її належить було сприймати членами племені (роду) як безумовно справедливими.

Еволюція державності супроводжувалась ускладненням механізму розв'язання конфліктів у суспільстві. Найбільш відомими формами вдосконаленого суду стали ареопаг і суд геліастів у Стародавній Греції – прообрази сучасного суду присяжних.¹ Історики відмічають, що функція вирішення приватних суперечок тривалий час знаходилась у сфері місцевого самоврядування в Стародавньому Єгипті, Стародавньому Вавилоні, в ассірійців, у багатьох

¹ Див.: Боботов С.В., Чистяков Н.Ф. Суд присяжних: История и современность. – М.: Манускрипт, 1992. – С. 6 - 10.

африканських племенах.¹ В Давній Русі, як зазначалося в церковних уставах Володимира I і Ярослава Мудрого, великі князі доручали відправлення правосуддя княжим суддям, які зазвичай були княжими намісниками або особами, яким останні доручали виконання судових функцій.² Деякі вчені вбачають у зазначеній організації судочинства зародження принципу професіоналізму здійснення судової діяльності.³

Епоха середньовіччя характеризувалася запровадженням у правосуддя інквізиційних засад. Інквізиційний процес був таємним, використовувалися формальні докази й фізичні тортури, в судах засідали легісти, які трактували факти відповідно до норм канонічного права. За тих часів спосіб відправлення правосуддя був пов'язаний з державним устроєм, у якому сам суддя творив і тлумачив закон.⁴ Як справедливо зазначає М.І. Клеандров, відповідному етапу розвитку суспільства відповідає певний механізм правосуддя в його організаційно-правовому оформленні. Учений робить обережний висновок: чим більше розвинутим є суспільство, тим ширше розгорнута в ньому судова система, а значить, механізм правосуддя є складнішим.⁵

Згодом правосуддя стає найважливішою функцією держави. З точки зору батька теорії соціальних систем – німецького соціолога і юриста Н. Лумана, зародження судової системи пов'язано з потребою держави й суб'єктів праввідносин у створенні можливості

¹ Див.: Нешатаева Т. Н. «Право на суд» в рішеннях Європейського суду по правам человека и арбитражных судов Российской Федерации // Вестн. Высш. Арбитр. Суда Рос. Федерации. – 2006. – № 1. – С. 142-156.

² Див.: Кутафин О.Е., Лебедев В.М., Семигин Г.Ю. Судебная власть в России: История, документы: В 6 т. / Науч. Консультант проекта Е.А. Скрипилев. – Т. 1: Начала формирования судебной власти / Отв. ред. Н.М. Золотухина. – М.: Мысль, 2003. – С. 59, 60.

³ Див.: Клеандров М.И. Экономическое правосудие в России: прошлое, настоящее, будущее / Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – С.16

⁴ Див.: Батова С.А. Судебная система России. – М.: Дело, 2001. – 332 с.

⁵ Див.: Клеандров М.И. Экономическое правосудие в России: прошлое, настоящее, будущее / Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – С. VI

попередити насильницьке вирішення спорів у формі комунікації.¹ На думку М.О. Колоколова, розв'язання конфліктних ситуацій між суб'єктами суспільних відносин на підставі норм права, що здійснюється спеціально уповноваженими органами державної влади, за всіх часів розглядалося як один з пріоритетних напрямків державної діяльності.² Іншими словами, науковці справедливо вказують на державно-правову ознаку судової системи.

Особливий внесок у становлення інституту судової системи зробила концепція Ш.-Л. Монтеск'є, якою були виокремлено 3 основні принципи організації й діяльності суду в демократичному суспільстві: народне начало, незалежність від політики і професіоналізм.³ Названі принципи стали підґрунтям формування основних стандартів у царині правосуддя, сприйнятих пізніше багатьма прогресивними державами світу.

Викладене дає нам можливість відповісти на ключове запитання: як, коли і за яких обставин здійснилося оформлення інституту розв'язання соціальних суперечок в організаційно-правовий механізм – судову систему? На нашу думку, відправною точкою для відліку часу формування судової системи як самостійного соціально-правового явища слід вважати сприйняття державою (закріплення в Основному Законі) ідеї поділу влади. Саме відокремлення судової гілки влади, створення умов для незалежного здійснення її виключних повноважень через відповідно оформлену систему органів і є початком заснування судової системи. На переконання І.Л. Петрухіна, зі сприйняттям принципу поділу влади відбулось ототожнення судової системи й судової влади.⁴ І.Б. Михайловська, уточнює, що судова система стає судовою владою тоді, коли вона наділяється певними можливостями впливу на інші гілки влади, стає елементом системи стримувань

¹ Див.: Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Пер. с нем. И.Д. Газиева; под ред. Н.А. Головина. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.

² Див.: Колоколов Н.А. О праве, суде и правосудии: (избранное) – М.: ЮНИТИ - ДАНА: Закон и право, 2006. – С. 20.

³ Див.: Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения/Под. ред. М.П. Баскина. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. – С. 78.

⁴ Див.: Петрухин И.Л. Общая теория судебной власти. Суд и права человека. / Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 51

і противаг, що перешкоджає узурпації всієї державної влади якоюсь однією з її гілок.¹

Одного лише декларування в конституціях держав принципу поділу влади і принципу верховенства права при відправленні судових процедур є недостатнім не лише для становлення самостійної й незалежної судової влади, а й для створення дійсно самостійної й самодостатньої судової системи. Судова система віддзеркалює особливості організації судової влади країни, відповідає рівню соціально-економічного розвитку, пануючим у суспільстві поглядам на місце суду в механізмі державної влади, накопиченому досвіду й певним традиціям. Разом із тим про абсолютну тотожність понять “судова система” і “судова влада” вести мову не можна.² У даному контексті доцільно наголосити на розмежуванні цих правових категорій. На емпіричному рівні в державно організованому суспільстві судова влада постає системою органів (посадових осіб), які розв’язують юридичні справи, що мають правові наслідки. Система органів судової влади представляє собою лише формальний аспект судової системи, зовнішній вираз її змістовного аспекту – судової влади. Іншими словами система судових органів – це організаційна форма судової влади. Однак лише організація судів і регламентація правил вирішення конфліктів ще не є свідченням наявності феномену судової влади, що ще раз підкреслює, що “система судових органів” і “судова влада” – поняття не тотожні. Судова влада неможлива без судової системи, але за наявності системи судових органів не можна стверджувати, що в даній державі існує судова влада. Як констатує російський дослідник В.В. Єршов, зовнішня схожість цих соціальних феноменів підсилюється тим, що й за наявності, і за відсутності судової влади рішення судів мають обов’язковий характер і їх

¹ Див.: Михайловская И.Б. Общая теория судебной власти. Судебная власть в системе разделения властей. / Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 17

² Див.: Організація судової влади в Україні: навч. посіб./ І.Є. Марочкін, Н.В. Сібільова, В.П. Тихий та ін.; за ред. І.Є. Марочкіна, Н.В. Сібільової. – Х.: Одиссей, 2007. – С.66.

виконання забезпечується державою.¹ Ми цілком підтримуємо І.Б. Михайловську, яка відзначає, що генеза суду в самостійну й незалежну владну структуру зумовлена: (1) закріпленням концепції поділу влади в конституції; (2) створенням умов фінансової, матеріально-технічної, кадрової й інформаційно-технічної незалежності судової системи від інших владних структур; (3) формуванням у суспільстві ідеологічної, теоретичної та юридичної передумови необхідності існування судової системи.² Саме останню тезу підтримує й М.О. Колоколов, який вважає, що виникненню судово-владних правовідносин повинно передувати формування необхідної сукупності суб'єктів, які серед інших варіантів вирішення конфліктних ситуацій віддадуть перевагу судовому способу.³

Отже, суд, як спосіб вирішення конфліктів існував, майже із самого початку усвідомлення людиною себе як соціальної істоти. Утворення ж *судових систем* стало можливим лише після прийняття державою принципу поділу влади. Саме держава була здатна забезпечити контроль за організацією судів як інструмента державної влади, відправлення ними правосуддя й виконання їх рішень на всій території країни.

1.2. Типологія судових систем

Дослідження виникнення й еволюції судової системи довело тривалість і поетапність цього процесу, який не був поступовим і рівномірним. На даному шляху були сформовані концептуальні засади судової системи, що продовжують і далі еволюціонувати з розвитком суспільства. Ось чому крім історично-правового аналізу

¹ Див.: Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / [авт. кол.: В.И. Анишина, В.Е. Сафонов, Г.А. Гаджиев и др.]; под ред. В.В. Ершова. – [науч. изд.]. – М.: Юрист, 2006. – С. 17

² Див.: Михайловская И.Б. Общая теория судебной власти. Судебная власть в системе разделения властей. / Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 17, 18.

³ Див.: Колоколов Н.А. О праве, суде и правосудии: (избранное). – М.: ЮНИТИ - ДАНА: Закон и право, 2006. – С. 51.

генези судової системи для з'ясування її сутнісної характеристики доцільно звернутися до порівняльно-правового методу дослідження, на підставі якого провести типологію сучасних судових систем, що дозволить оцінити досягнутий рівень їх розвитку.

Сьогодні судові системи функціонують в історичних умовах конкретних держав і досягнутого рівня їх соціально-економічного розвитку. Унікальною є історія розвитку і становлення як кожної держави, так і її судової системи як складника механізму організації державної влади. Як слушно підкреслив М.О. Колоколов, судові системи характеризуються поліструктурністю, поліфункціональністю й поліваріативністю у своєму розвитку.¹ Форма правління й характер державного устрою – це визначальні чинники організації судових систем, хоча й не вичерпуються ними. Значну роль у формуванні сучасних судових систем відігравали (й відіграють нині) інші чинники – внутрішні й зовнішні. До перших слід віднести традиції, звичаї, менталітет народу, рівень побутової, професійної, політичної правосвідомості, що охоплюється конструкцією "правова культура суспільства"; до других – ступінь інтеграційного включення держави у європейську і світову спільноту, визнання і впровадження на внутрішньому державному рівні демократичних принципів і стандартів організації судової влади, що забезпечують реалізацію принципу верховенства права.² Водночас у розмаїтті організаційних форм і судових процедур можна побачити певні характерні риси цієї організаційно-правової форми розв'язання суспільних конфліктів.

Аналізу особливостей організації судових систем різних країн світу присвячено достатньо наукових робіт.³ Таке дослідження

¹ Див.: Колоколов Н.А. Судебная власть: о сущем феномена в логосе. – М.: ИГ Юрист, 2005. – С. 198-206; Колоколов Н.А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве / Н.А. Колоколов, С.Г. Павликов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С. 28-30.

² Див.: Сібілова Н.В. Судова система, її елементи та характеристика. Класифікація судових систем./ В кн.: Порівняльне судове право / За ред. І.Є. Марочкіна та Л.М. Москвич. – Х.: Право, 2008. – С. 16-18.

³ Див.: Шишкін В.І. Судові системи країн світу: Навч. посіб. [У 3-х кн.]. Кн.2. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 336 с.; Шишкін В. Забезпечення прав людини в судочинстві США (організаційні і процесуальні засади). – К.: Юрінком Інтер,

здійснювалося й авторкою в колективній праці «Порівняльне судове право».¹ Тому в даному підрозділі ми не будемо описувати моделі судових систем інших держав, а спробуємо провести їх типологію: виокремимо типи сучасних судових систем та їх характерні риси, що дозволить краще пізнати сутність судової системи як державно-правового явища.

Термін "тип" (від грец. *typos* – відбиток, форма, зразок) трактується як форма, вид чогось, що володіє суттєвими якісними ознаками. Це також одиниця розчленування досліджуваної реальності. Типологія – це науковий метод, що ґрунтується на розчленуванні систем об'єктів і їх групуванні за допомогою узагальненої моделі або типу. Типологізація є одним зі способів пізнання об'єкта, що дозволяє створити загальне уявлення про нього, опрацювати його теорію. Її форми можуть бути різними – порівняльно-історична, морфологічна, ідеальна.²

Проблеми застосування порівняльно-історичного методу типології полягають у наступному. По-перше, історичне виникнення різних держав мають різні часові рамки, отже, важко визначити, з якого історичного моменту можна виокремити судову систему як відносно самостійне соціальне явище, придатне для дослідження, порівняння й типології. По-друге, з'ясування типу судової систе-

2000. – 320 с.; Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції в Австрії // Право України. – 1997. – №2. – С. 63-66; Хайде В. Система правосудия Федеративной Республики Германия. – Бонн: Германский фонд международного правового сотрудничества, 1995. – 111с.; Фридман Л. Введение в американское право. – М.: издательская группа "Прогресс", "Универс", 1993. – 286 с.; Уолкер Р. Английская судебная система. – М.: "Юридическая литература", 1980. – 631 с.; Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. – М.: Наука, 1991. – 235 с.; Судебные системы европейских стран. Справочник / Перев. с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. – М.: Международные отношения, 2002. – 336 с.; Назаров И.В. Судові системи країн Європейського союзу та України: генезис та порівняння: Монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2011. – 432 с. та ін.

¹ Див.: Порівняльне судове право / За ред. І.С. Марочкіна та Л.М. Москвич. – Х.: Право, 2008. – 112 с.

² Див.: Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Т. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 685.

ми за зазначеним методом можна здійснювати лише на підставі аналізу сукупності ознак і характеристик, притаманних судовій діяльності в різних країнах протягом значного відрізка часу. Але не всі держави мають писані норми щодо організації й функціонування судової системи в давній історії, що ускладнює процес типологізації. Окремі вчені все ж таки намагалися провести порівняльно-історичну типологію, але вона стосувалася не судової системи взагалі, а лише судової діяльності. Зокрема, пропонувалися такі типи судового процесу: ранній обвинувальний, середньовічний інквізиційний, цивілізований (гуманний і змагальний)¹; приватно-пошуковий, публічно-змагальний, незалежно-контролюючий (стримуючий).² Деякі дослідники пропонували типологію окремого виду судового процесу, зокрема, кримінального.³ Не заперечуючи цінності й цікавості подібних підходів, підкреслимо, що вони стосуються лише процедурних аспектів судових систем у певних часових рамках розвитку країни й не дають повного уявлення про роль, місце і значення судової системи як державно-правового явища.

У даному дослідженні ми обрали метод ідеальної типології, що дозволить виокремити ті ознаки, які повторюються в низці реально існуючих судових систем, урахувати їх індивідуальні характеристики й особливості. До того ж цей метод дозволяє нам самостійно обрати й окремі підстави для порівняння існуючих судових систем з метою виявлення їх збігу й відмінностей і, зафіксувавши повторювані риси, сконструювати узагальнену модель, що включатиме загальні, типові властивості реальних судових систем.

За словами Л.І. Спиридонова, в організації судочинства завжди суттєву роль відіграє правова система, що склалася.⁴ Ось чому в основу типології судових систем ми вважаємо за можливе поклас-

¹ Див.: Петрухин И.Л. Правосудие: время реформ. – М.: Наука, 1991. – С. 3.

² Див.: Воскобитова Л.А. Сущностные характеристики судебной власти. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2003. – С.34

³ Див.: Уголовный процесс. Учебник / Строгович М.С. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946. – С. 32, 33; Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. – СПб: Наука. Альфа, 2000. – С. 14.

⁴ Див.: Спиридонов Л.И. Социология уголовного права. – М.: Юрид лит., 1986. – С. 95.

ти саме класичну теорію правових систем.¹ На нашу думку, такий підхід не суперечитиме загальній теорії права, оскільки теоретики права вільно оперують поняттям “судово-правова система”.²

Різні національні системи права в сучасному світі внаслідок різноманітних причин і часу виникнення, особливостей історичного розвитку тощо є відмінними за досягнутим рівнем правової розвиненості, ступенем і мірою наявності й вираження єдиних загальноправових засад і положень. Зокрема, К. Цвайгерт і Г. Кьотц назвали 5 чинників, що впливають на організацію правової системи й судової в тому числі: (а) походження й еволюція права, (б) особливість юридичного мислення, (в) традиційно притаманні правові інститути, (г) природа джерел права й засоби їх тлумачення, (д) ідеологічні особливості країни.³

Грунтуючись на методології теорії систем і порівняльно-правовому аналізу організації й функціонування судових систем різних країн, ми вирізняємо 4 типи судових систем – романський, германський, англійський і змішаний. Зазначимо, що, на відміну від класичної теорії правових систем, ми не виокремили соціалістичний і релігійний типи судових систем. Ця точка зору пояснюється тим, в силу сутності соціалістичної системи права судову систему країн, які належать до цієї системи права, важко визначити як самостійне й самодостатнє соціально-правове явище, а значить, і виокремити його найзагальніші риси для конструювання абстрактної моделі даної системи, що і є основною метою обраної вище форми типології. Що ж стосується держав, які відносять до релігійної (мусульманської, іудейської, індуської) правової системи, таке рішення теж пов’язано з особливостями організації їх судової системи. У клерикальних же й тим більше теократичних державах судові установи мають доволі складну державно-суспільну правову при-

¹ Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1996. – С. 25, 34; Нерсисянц В.С. Теория права и государства. – М.: Норма, 2001. – С. 185 – 201; Сырых В.М. Теория государства и права. – М.: Юстицинформ, 2005. – С. 704 та ін.

² Див.: Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – М.: Юрайт, 2002. – С. 399.

³ Див.: Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – Т.1. – М.: Международные отношения, 2000. – С. 48.

роду, де поряд з правовими засадами організації й функціонування діють усталені релігійні норми. Існуючу в таких країнах (Алжирі, Єгипті, Лівані, Лівії, Йорданії, Іраку, Марокко та ін.) систему органів, що розглядають суспільні конфлікти, важко назвати судовою в класичному її розумінні, оскільки зміст діяльності цих органів дещо далекуватий від правосуддя, тобто судження про право на підставі процедури, що визначена у праві. Змішаний тип охоплює держави, правові системи яких в силу певних особливостей не можна із упевненістю віднести до одного з 3-х попередніх типів судових систем.

Оскільки в цілому дана робота присвячена проблематиці підвищення ефективності судової системи України, особливу увагу при аналізі відповідних систем інших країн ми зосередили саме на найрозвиненіших держав. Адже саме в них ці інститути повинні бути найбільш наближеними до ідеальної моделі. У цьому контексті доцільно навести думку академіка В.С. Нерсесянца, який вважає, що найбільш високим рівнем правової розвиненості характеризуються правові системи країн Західної Європи,¹ а Н. Рулан взагалі пропонує виокремлювати країни так званої “західної” й “незахідної системи права”.² Ось чому для проведення типології за вищезазначеними типами судових систем ми за основу візьмемо судовий устрій розвинених західноєвропейських держав.

За критерії типології ми використали: а) структуру судів та їх види; б) судовий режим (унітарний або множинний); в) модель судової спеціалізації (зокрема, ювенальної та адміністративної юстиції); г) юрисдикцію судів першої інстанції; д) принципи судового устрою; е) розгалуженість системи несудових установ та їх компетенцію.

Романському типу судової системи притаманні наступні риси: (а) наявність відокремленої адміністративної юстиції; (б) дуалізм судової влади; (в) внутрішня спеціалізація судів загальної юрисдикції з розгляду цивільних і кримінальних справ; (г) нечітке розмежування юрисдикції між загальними і спеціалізованими судами;

¹ Див.: Нерсесянц В.С. Теория права и государства. – М.: Норма, 2001. – С. 186.

² Див.: Рулан Н. Историческое введение в право. Учебное пособие для вузов. – М.: Nota bene, 2005 – С. 137.

(д) функцію існування квазісудових установ з розгляду певної категорії господарських, фінансових, трудових і соціальних спорів.¹

Характерними рисами *германського типу судової системи* є: (а) судовий варіант адміністративної юстиції; (б) 2 рівні (федеральний і земельний) судової системи; (в) множинність самостійних судових підсистем; (г) наявність судів загальної юрисдикції першої інстанції, які не поділяються на кримінальні й цивільні; (д) чітко визначена юрисдикція всіх судів; (е) відсутність квазісудових установ.²

Особливістю обох названих судових систем є множинність вищих судів, більшість із яких є вершиною автономно існуючих судових пірамід. Наприклад, у Франції діють 3 верховних суди – Верховний суд загальної юрисдикції, Верховний адміністратив-

¹ Див.: Боботов С.В. Правосудие во Франции.- М.: Издательство “ЕАВ”, 1994. – 198 с.; Михайлов П.Л. Суд присяжных во Франции: становление, развитие и трансформация. – СПб.: издательство Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2004. – 428 с.; Судебные системы европейских стран. Справочник / Перев. с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. – М. : Международные отношения, 2002. – 336 с.; Французская республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с франц.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. – М.: Прогресс, 1989. – 448 с.; Испания. Конституция и законодательные акты / Пер. с исп.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. – М.: Прогресс, 1982. – 352 с.; Туфо В. Участие общественности в отправлении правосудия. Итальянский опыт/ Материалы международного семинара по проблемам суда присяжных (15-16 сентября 1997г.): Сборник докладов.-Ростов н/Д.: РГЭА, 1997. – С. 67 – 87; Hodgson J. Suspects, defendants and victims in the French criminal process: the context of recent reform // Intern. a. comparative law quart. – L., 2002. – Vol. 51. - № 4. – p. 781 – 816. та ін.

² Див.: Федеральная Республика Германия. Конституция и законодательные акты / Пер. с нем.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. – М.: Прогресс, 1991. – 627 с.; Хайде В. Система правосудия Федеративной Республики Германия. – Бонн: Германский фонд международного правового сотрудничества, 1995. – 111с.; Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції в Австрії // Право України. – 1997. – №2. – С. 63-66; Судебные системы европейских стран. Справочник / Перев. с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. – М. : Международные отношения, 2002. – 336 с.; Meyer-Gossner, Lutz Strafprozeßordnung: Gerichtsverfassungsgesetze, Nebengesetze und ergänzende Bestimmungen / fortgef. von Lutz Meyer-Gossner. Erl. von Theodor Kleinknecht (22.-35. Aufl) und Karlheinz Meyer (36.-39. Aufl). – 42., neubeard. Aufl. des von Otto Schwarz begr. Werkes. – München: Beck, 1995. – 1856 s. та ін.

ний і Верховний конституційний суди. У Німеччині функціонують 6 верховних судів, у тому числі 5 галузевих: Федеральний Верховний суд, Федеральний адміністративний, Федеральний суд з трудових спорів, Федеральний соціальний, Федеральний фінансовий і Федеральний конституційний суди. Така дезінтеграція апарату судової влади в державі час від часу породжує конфлікти між цими судами. На даний час у романських і германських судових системах вироблено декілька видів механізму для подолання перепон між вищими судовими інстанціями. Приміром, у Німеччині непорозуміння в цій галузі вирішуються Загальним сенатом Верховних судів.

Ієрархічно побудована судова система – це найзагальніша схема, в рамках якої чимало значних відмінностей. Зокрема, дуже несхожі суди першої інстанції. Їх може бути декілька видів залежно від характеру розглядуваних ними спорів, різні також апеляційні інстанції – залежності від їх співвідношення із судами першої інстанції й від порядку апеляційного розгляду. Верховний суд в одних країнах діє як апеляційна інстанція, в інших – як касаційна.¹

Незважаючи на певні відмінності зазначених типів судових систем (зокрема, щодо способу організації адміністративної юстиції, компетенції несудових органів, відмінностей у принципах ієрархічної побудови (судового режиму) судових систем, різної структури судів загальної юрисдикції тощо), їм властиві також і загальні риси: наявність конституційних та адміністративних судів і спеціального органу, основним призначенням якого є забезпечення єдності судової системи (наприклад, у Франції – Трибунал з конфліктів, у Німеччині – Загальний сенат). Характерні ознаки судоустрою: (а) незначна розгалуженість інституту присяжних засідателів і мирових суддів; (б) переважання інституту призначення професійних суддів низового рівня; (в) функціонування органів суддівського самоврядування; (г) наявність адміністративного й фінансового контролю за судами з боку міністерства юстиції. До компетенції останнього належать контроль за кадровою політикою судів, проведення атестації суддів, ор-

¹ Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности /Пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1996. – С. 99.

ганізація підвищення їх кваліфікації й матеріально-технічне забезпечення судів.

Що стосується основних засад судового процесу, тут можна назвати: а) розвинену процесуальну законодавчу базу; б) заперечення судового прецеденту як джерела права; в) використання поряд з апеляційною касаційною й ревізійною форм оскарження судових рішень і вироків; г) активну роль судді в процесі порівняно з англійською моделлю. Як пише Р. Давид, «у континентальних суддів інша психологія. Університетська підготовка дає їм можливість більш широкого підходу до проблем. Їхнє бачення права виходить за рамки конкретних справ, не настільки обмежено юридичною технікою й “масштабами острова”, як у їх англійських колег».¹

Англійський тип судової системи передбачає: (а) унітарність судової влади (хоча й допускається самостійність національних систем); (б) особливий статус суду; (в) звернення до вищих судів лише з питань застосування права; (г) адміністративно-судовий і квазісудовий варіанти адміністративної юстиції; (д) структуру судів загальної юрисдикції, що визначається на підставі поділу категорій кримінальних і цивільних справ та особливостей процесу; (е) відсутність ювенальних та адміністративних судів; (є) значна кількість квазісудів.²

¹ Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности /Пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1996. – С. 100.

² Див.: Михайлов А.М. Судебная власть в правовой системе Англии. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 344 с.; Апарова Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. – М.: Триада, 1996. – 156 с.; Арчер П. Английская судебная система. – М.: издательство иностранной литературы, 1959. – 266 с.; Гейнце Р. Очерк английского судоустройства в связи с судом присяжных. – СПб.: Право, 1866. – 184 с.; Джинджер Э. Ф. Верховный суд и права человека в США. – М.: Юрид. лит., 1981. – 324 с.; Романов А.К. Правовая система Англии: Учеб пособие. – 2-е изд., испр. – М.: Дело, 2002. – 344 с.; Уолкер Р. Английская судебная система. – М.: “Юридическая литература”, 1980. – 631 с.; Филимонов Б. А. Уголовный процесс США. – М.: Юрид. лит., 1974. – 192 с.; Carp R., Stidham R. Judicial process in America. – Firfth edition. – Washington, D.C.: CQ Press A Division of Congressional Quarterly Inc., 2001. – 425 p.; Patrick R. Anderson, Donald J. Newman Introduction to Criminal Justice – New York, 1993. – 277 p. та ін.

Основні засади судового процесу англійського типу судової системи: (а) визнання правотворчої ролі суду й судового прецеденту як джерела права; (б) процесуальні форми судового переслідування, вироблені судовою практикою; (в) виключно апеляційна форма оскарження судових рішень; (г) змагальність процесу, що характеризується пасивністю суду і його спостереженням за дотриманням сторонами процесуальних норм; (д) широке використання присяжних засідателів і мирових суддів; (е) розгалужена практика обрання суддів.

Сучасний тип цієї судової системи є результатом 900-річної еволюції судових установ, наслідком якої стала «справжня судова влада, яка за значенням і престижем не нижче законодавчої й виконавчої».¹ Усі суди вищих інстанцій не тільки здатні самі виробляти норми права і встановлювати порядок своєї діяльності, а в них достатньо засобів змусити інших виконувати й поважати їх рішення. Англійська судова система винятково складна, незважаючи на її унітарність, що виявляється в наявності єдиного вищого органу судової влади й у відсутності адміністративної юстиції. Усі суди Англії не підкоряються якомусь одному адміністративному центру, від якого могли б виходити вказівки щодо діяльності суддів. Єдиним авторитетом для останніх служить право. У той же час не можна й заперечувати того факту, що сукупність англійських судів становить системне утворення. І хоча підсистема спеціалізованих судів і квазісудових органів достатньо розгалужена, їй притаманна наявність лише однієї судової піраміди, на вершині якої стоїть один Верховний суд, який є вищою інстанцією для всіх нижчестоящих судів – як спеціалізованих, так і загальної юрисдикції. Незалежність судової влади в Англії забезпечена наступними правилами: усі заінтересовані особи можуть у всіх випадках звернутися до Верховного суду, але вирішення питання про те, чи прийняти цю справу до розгляду, вирішується самим Судом. Крім того, він може з власної ініціативи витребувати справу від іншого суду і прийняти її до свого провадження.

¹ Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1996. – С. 254.

Для англійського типу судової системи характерна повна незалежність суду від органів виконавчої влади у структурному, матеріальному й кадровому відношенні.¹

Перелічені особливості різних типів судових систем є не чим іншим, як їх так званим статичним зрізом, певною ідеалізацією інституційної структури. Але не для сучасного періоду, що характеризується інтеграційними, глобалізаційними і як наслідок – конвергенційними процесами, властиве зближення різних правових сімей. Але виявляють при цьому, звичайно, різний рівень взаємопроникнення норм і принципів судоустрою й судочинства. Так, у США прецедентне право хоча й продовжує залишатися фундаментом юриспруденції, але все ширше застосовуються положення федеральних законодавчих органів і законодавчих органів штатів (статутне право). У зв'язку з навантаженням, що різко збільшилося на суди першої інстанції (у 60–80-ті роки ХХ ст. кількість судових справ зросла втричі), американські судді вимушені все активніше діяти, у тому числі й на ранній стадії судочинства, шляхом здійснення судового контролю й усіляко заохочуючи досудове вирішення спорів, зокрема, так звані угоди з правосуддям.

Разом із тим позначилася й тенденція до індивідуалізації механізмів правового регулювання кожної держави, оскільки право будь-якої країни — не проста сукупність норм, а доволі складна система. У більшості країн основні конституційні положення, що регламентують організацію судової влади, максимально лаконічні. У них не деталізується структура загальної судової системи, а деколи це питання взагалі залишається осторонь, як, наприклад, у Конституції Франції, де немає статей про вищі судові інстанції — Касаційний суд і Державну раду (щодо системи адміністративної юстиції). Подібний лаконізм не випадковий, бо він залишає певну свободу дій при реформуванні судової системи. Численні конституційні закони, що визначають ієрархічну структуру судової системи, достатньо консервативні. Так, федеральна судова система США в основному не зазнала істотних змін від часів ухвалення в 1789 р. Закону про судовий устрій. Понад 100 років (аж до 70-х

¹ Див.: Романов А.К. Правовая система Англии. Учебное пособие – М.: Дело, 2000. – С. 243-244.

років ХХ ст.) не змінювалася судова система Великобританії. При відновленні демократичних принципів правосуддя у ФРН після закінчення другої світової війни знову вступив у силу Закон про судоустрій 1877 р. У Франції майже 150 років діяв Закон про судову організацію й управління юстицією, прийнятий ще при Наполеоні Бонапарті в 1810 р.

Для сучасного правового простору стає найпоширенішим *змішаний тип судової системи*. Категорія «змішана юрисдикція», на думку У. Тетлі, використовується у правових джерелах для позначення країни чи адміністративно-територіальної одиниці, в якій має місце змішана (конвергенційна) правова система.¹ У сучасній компаративістиці Заходу концепція змішаних правових систем є абсолютно домінуючою. В. Еванс-Джоунс уже в 90-х роках ХХ ст. стверджував, що конвергенційна правова система «певною мірою демонструє характерні риси одночасно й континентальної, й англійської загальноправової традиції».² Саме в такому контексті ми дослідили трансформацію базових принципів відправлення правосуддя в судових системах змішаного типу.

До цього типу ми віднесли судові системи тих держав, які поєднують у собі елементи романської, германської й англійської традицій. Варіанти співвідношення елементів основних типів судових систем у них, звичайно, різняться, що ускладнює проведення узагальнення їх спільних рис. Так, для Норвегії, Данії, Ісландії, Шотландії, Північної Ірландії притаманний унітарний принцип побудови судової системи. Наявність розгалуженої підсистеми спеціалізованих судів не змінює встановленого тут принципу підпорядкування єдиному вищому суду. У Швеції й Фінляндії, навпаки, застосовується романський зразок судового режиму – дуалізм судової влади. Судова система Швеції схиляється до французької моделі (суди загальної юрисдикції й адміністративні суди), однак в ній немає конституційних судів (англійський тип). Для багатьох країн даної моделі властива єдина система судів загальної юрисдикції (Нідерланди, Швеція, Японія та ін.), але не виключається

¹ Див.: Tetly W. Mixed Jurisdictions: Common Law vs. Civil Law // Louisiana Law Review, 2000. – Vol. 60. – P. 678.

² Цит за: Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – Т.1. – М.: Международные отношения, 2000. – С. 87.

функціонування також окремих видів спеціалізованих судових органів, які тільки доповнюють основну судову систему, часто замикаються на ній, а в деяких з них мають швидше квазісудовий характер. Отже, у випадку аналізу судових систем змішаного типу доцільно розглядати судовий устрій окремої країни конкретно.

Як бачимо, в зарубіжних країнах використовується практика широкого тлумачення судової системи, до складу якої належить сукупність судів (загальної і спеціалізованої юрисдикції), квазісудових органів і спеціальних органів судової влади, які здійснюють правосуддя, диференційовані за юрисдикцією і функціонують у системі за певною ієрархічністю. Іншими словами, в судовій системі зарубіжних країн виокремлюються 3 суб'єктних елементи – суди, квазісуди і спеціальні органи. Під *судами* розуміються органи держави, які відправляють правосуддя у формі судового розгляду й вирішення цивільних, кримінальних, адміністративних та інших категорій справ відповідно до встановленого державою порядку. Інакше кажучи, розуміння сутності суду цілком відповідає його класичному визначенню. Високий ступінь розвитку громадянського суспільства зумовлює існування *квазісудових* установ, до яких належать органи, спроможні вирішити конфлікт як через спеціально уповноважених на те осіб, які не є професійними суддями (і навіть можуть не бути юристами), так і шляхом залучення суддів професійних. Існує й певне розмаїття *спеціальних органів*, яких відносять до судової системи країни. Це органи: (а) виконавчої влади, що займаються судовою діяльністю (наприклад, Державна рада – вища інстанція адміністративних трибуналів у Франції); (б) що забезпечують єдність судової системи (приміром, у Франції – Трибунал по конфліктах, в Німеччині – Загальний сенат); (в) особливі політичні органи (Високий суд Правосуддя й Палата Правосуддя Республіки у Франції, Риксреттен у Норвегії, канцлер юстиції та його апарат у Швеції, Рада з апеляцій у Данії).

Підкреслимо, що в практиці організації й функціонування судових систем зарубіжних країн спостерігаються певні схожості, що, на нашу думку, свідчить про еволюцію і зближення стандартів правосуддя різних правових систем.

Отже, формування судової системи в кожній державі здійснюється поступово під впливом конкретно-історичних умов. Особ-

ливості підходів до організації судових систем дозволило виділити 4 типи судових систем, кожна з яких має притаманні їй риси. Однак важливим здобутком еволюції цього державно-правового явища в цих державах стало формулювання загальних принципів, що виступають підґрунтям для подальшого розвитку судових систем, а саме: а) здійснення правосуддя спеціально уповноваженим органом – судом або квазісудовим органом; б) колегіальність судового розгляду (за незначними винятками одноосібного розгляду незначних справ); в) ведіння судового процесу зрозумілою сторонам мовою або із залученням перекладача за рахунок держави; г) прозорість і гласність судового процесу; ґ) публічність суду (за винятком ювенальної юстиції); д) можливість оскарження й перегляду судового рішення шляхом апеляції, касації або ревізії; е) відповідальність держави за судову помилку й відшкодування шкоди, спричиненої цією помилкою або неправомірними діями органів правосуддя.

1.3. Ознаки судової системи

Судова система, як бачимо навіть з написання, складається з 2-х складників – «суд» і «система». Етимологічно термін «суд» означає: (1) державний орган, який розглядає цивільні, кримінальні та адміністративні справи; приміщення для судових засідань; судді; (2) судовий процес; (3) судові засідання.¹ Термін «система» – це: (1) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин; (2) форма організації, будова чого-небудь; (3) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; (4) сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь; (5) побудова, структура, що становить єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин однакового призначення.² Філо-

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)/Уклад. і голов. Ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1410-1411.

² Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)/Уклад. і голов. Ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1320-1321.

софське розуміння цього слова передбачає «сукупність елементів, які перебувають у певних відносинах і зв'язках між собою й утворюють цілісність».¹ Як підсумував А.А. Коваленко, характерними ознаками будь-якої системи є наявність елементів (причому їх кількість має відповідати формулі «понад 2») і зв'язків між ними (структури).² З нашого погляду, даний висновок потребує деякого уточнення: додатково слід виокремити й такі ознаки системи, як: цілісність (система є самодостатнім механізмом), єдність (усі її елементи функціонують задля досягнення єдиної мети) і самостійність (відокремленість від інших структур).

Що стосується дефініції поняття «судова система», то абсолютна більшість науковців тлумачать його як сукупність державних органів – судів.³ Деякі вчені намагаються вдосконалити таке визначення, доповнюють його такими властивостями, як незалежність,⁴ особлива компетенція,⁵ самостійність та автоном-

¹ Див.: Философский словарь / Под ред. Т.И. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – С. 408.

² Див.: Коваленко А.А. Развитие исполнительной власти в Украине на современном этапе: теория и практика: монография. – К.: Ин-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН Укр., 2002. – С. 228.

³ Див., наприклад: Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. Изд. 2. – М.: Инфра-М, 2001. – С. 599; Басай В.Д. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України: підручник у 3-х кн. – Коломия: Вік, 2006. – С.52; Безнасюк А.С. Судебная власть: учеб. для вузов / А.С. Безнасюк, Х.У. Рустамов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2002. – С. 106; Власенко Н.А. Судебная власть и судебная деятельность в Российской Федерации: краткий курс лекций / Н.А. Власенко, А.Н. Власенко. – М.: Рос. акад. правосудия, 2005. – С. 41-42; Тимченко С.М. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 22, 50 та ін.

⁴ Див. наприклад: Изварина А.Ф. Судебная власть в Российской Федерации: учеб. пособие для юрид. вузов и фак. – Ростов н/Д: Изд. центр «МарТ», 2001. – С. 63-65; Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / Под ред. В.В. Ершова. – М.: Юрист, 2006. – С. 403 та ін.

⁵ Див. наприклад: Ермошин Г.Т. Проблемы обеспечения самостоятельности судебной власти. / В кн.: Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / Под ред. В.В. Ершова. – М.: Юрист, 2006. – С. 403; Басай В.Д. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України: підручник у 3-х кн. – Коломия: Вік, 2006. – С.52;

ність функціонування,¹ ієрархічність, багаторівневність і структурованість² зазначеного соціально-правового явища. Недоліком подібного підходу вважаємо врахування лише його внутрішньої структури в організаційно-функціональному аспекті. За таких умов зазначену категорію слід замінити на «система судів», оскільки вона точніше характеризує елементи, що складають систему як сукупності організацій, що виконують передбачені законом функції. На нашу думку, таке трактування даного системного об'єкта не відображує його природи як цілісного утворення, оскільки в основі розуміння сутності системних явищ знаходиться, перш за все, дослідження інтегральних системних якостей і її динамічних аспектів. Іншими словами, судова система не повинна зводитись лише до сукупності всіх судів. Вони утворюють ядро, основу судової системи, яка характеризується динамікою, процесом функціонування, здійснення правосуддя і інших специфічних напрямків діяльності.³ Вважаємо зазначений підхід занадто вузьким, оскільки пов'язує з поняттям «система» лише ті утворення, які безпосередньо здійснюють судову-владну діяльність, залишаючи без уваги при цьому саму діяльність, а також її органи та осіб, які безпосередньо забезпечують виконання функцій системи – органи суддівського самоврядування, судового управління, суддівський корпус тощо.

Зустрічається також думка, з якою ми повністю згодні: судову систему не можна визначати лише як просту сукупність утворюючих її складників, тобто судів. Такий висновок зумовлено наступним. *По-перше*, таке визначення не містить жодної сутнісної характеристики розглядуваного соціально-правового явища; *по-друге*, сукупність сама по собі ще не є системою. Щоб довести системність сукупності всіх судових органів держави або якоїсь їх частини, необхідно знайти ознаки системності в даному соціаль-

¹ Див.: Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 30.

² Див.: Сібільова Н.В. Судова система / В кн. Організація судової влади в Україні: навч. посіб./ І.Є. Марочкін, Н.В. Сібільова, В.П. Тихий та ін.; за ред. І.Є. Марочкина, Н.В. Сібільової. – Х.: Одиссей, 2007. – С.66

³ Див.: Государственное право Российской Федерации: учебник / Под ред. О.Е. Кутафина. – М.: Наука, 1996. – С. 516.

но-правовому явищі, для досягнення чого звернімося до загальної теорії систем.

У загальній теорії систем і в теорії соціальних систем, зокрема, під словом «система» мається на увазі «окрема частина світу, яку в будь-який час можна описати, визначити конкретні значення певної множинності змінних».¹ «Системою в самому широкому розумінні може бути *все*, що можна розглянути як окрему сутність»² (курсив авторки – Л.М.). Проаналізувавши чимало підходів до тлумачення цього терміна, можемо побачити, що кожен з них розкриває все новий бік його досить широкого змісту. При цьому виокремлюються 2 основні групи дефініцій. Перша спирається на доктрину філософського трактування системи, яку було запропоновано ще в 1974 р. В.М. Садовським, який визначав її як сукупність пов'язаних між собою елементів, які складають певне цілісне утворення. Далі робиться справедливий висновок, що (а) системний об'єкт не можна розглядати лише як такий, що складається з окремих елементів і відносин між ними; (б) його не можна пізнати, якщо виділити лише одну зі складників його зв'язків; (в) специфіка цього об'єкта полягає в наявності *взаємозалежних* зв'язків, а їх дослідження є важливим завданням наукового аналізу. За такого підходу акцентується увага на доцільності вивчення різноманітних зв'язків і відносин, які існують як у середині розглядуваного об'єкта, так і в його взаємовідносинах із зовнішнім оточенням. Важливо, що за системного дослідження опис елементів аналізованого об'єкта здійснюється не сам по собі, а лише у зв'язку й з урахуванням їх місця в цілому.³

Інша група дефініцій ґрунтується на практичному використанні системної методології й намагається сформулювати загальнонаукове поняття «система». Вони широко представлені в зарубіжному системному русі (У.Р. Ешбі, Дж. Клір та ін.). Важливим досягненням цього напрямку щодо визначення ознак системи саме судової

¹ Див.: Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Исследования по общей теории систем. Сборник переводов. – М.: Наука, 1969. – С. 88.

² Див.: Садовский В.Н. Основания общей теории систем. – М.: Наука, 1974. – С. 96.

³ Див.: Садовский В.Н. Основания общей теории систем. – М.: Наука, 1974. – 277 с.

є висновок при особливу *єдність* системного об'єкта з навколишнім середовищем, а також той факт, що ця система, як правило, є елементом іншої, вищого порядку системи, а її елементи, у свою чергу, є системою більш порядку нижчого.¹

Отже, загальною теорією систем будь-яка система розглядається як сукупність елементів, що входять до її складу, причому як «сукупність *відносин* між цими елементами»: чим сильніше взаємопов'язані *відносини*, тим більш організована система, що утворена ними.² Елементи ж ці відносно неподільні – лише в межах конкретного завдання й відповідного аналізованого об'єкта. Ознаки ж останнього як цілого визначаються не лише й не стільки властивостями його окремих елементів, скільки ознаками структури об'єкта, особливими інтегративними зв'язками. Його дослідження як системи в методологічному плані невід'ємне від аналізу умов існування об'єкта й середовища системи. Складність і різноманітність елементів, зв'язків і відносин об'єкта як системи зумовлюють її ієрархічну побудову систему як упорядковану послідовність її різних компонентів і рівнів взаємозв'язку між ними.³

Відштовхуючись від цілісного характеру систем, досліджуване поняття якісно можемо охарактеризувати наступними ознаками: (1) система становить собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів; (2) вона утворює особливу єдність із середовищем; (3) зазвичай будь-яка досліджувана система – це елемент системи вищого порядку; (4) елементи будь-якої досліджуваної системи, у свою чергу, зазвичай виступають системою нижчого порядку.⁴ Застосування цього важливого надбання дозволяє нам оцінити **судову систему** як *цілісний організм, що функціонує відповідно до*

¹ Див.: Flagle Ch.D., Huggins W.H., Roy R.H. (Eds). Operations Research and Systems Engineering. Baltimore, 1960. – 540 p.; Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Исследования по общей теории систем. Сборник переводов. – М.: Наука, 1969. – 340 с.

² Див.: Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Исследования по общей теории систем. Сборник переводов. – М.: Наука, 1969. – С. 88.-98.

³ Див.: Современная прикладная теория управления: Оптимизационный подход в теории управления / Под ред. А.А. Колесникова. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2000. – Ч. I – С. 247.

⁴ Див.: Блауберг И.В., Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. – М.: Наука, 1969. – С. 29.

певних законів і володіє ознаками і властивостями, що підкреслюють його особливий статус серед інших державних інститутів.

Щодо властивостей системи, то ще Аристотель відмітив той факт, що елементи, об'єднуючись у систему, утворюють новий самостійний і самодостатній організм, що характеризується певними властивостями, не притаманними окремим елементам, утворюючим цю цілісність. У науковій літературі відзначаються такі сутнісні характеристики цього явища: (1) цілісність і подільність на елементи; (2) наявність стійких зв'язків (відносин) між елементами системи, які є більш міцними, ніж їх зв'язки (відносини) з елементами, що не входять до даної системи; (3) існування інтегративних властивостей, притаманних системі в цілому, але які не спостерігаються в її окремих елементах; (4) організація (зорганізованість) систем, що розвиваються.¹ Пропонується класифікувати ознаки системи на 3 групи. Це ознаки: (а) що характеризують внутрішню устрій системи, (б) що характеризують специфічні системні властивості і (в) що належать до загальної поведінки системи.²

Отже, загальними властивостями системи є *цілісність, ієрархічність, здатність до адаптації й саморозвитку, цілеспрямованість і стійкість*. Продовжимо дослідження щодо їх відтворення в організації судової системи. Будучи системою соціальною, вона повинна характеризуватися певними внутрішніми зв'язками й відносинами між окремими її елементами³, а також зовнішніми взаємовідносинами з іншими системами чи їх окремими елементами.⁴ Інакше кажучи, сутнісна характеристика судової системи має

¹ Див.: Пранглишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности / Серия: Системы и проблемы управления. – М.: СИНТЕГ, 2000. – С. 63

² Див.: Садовский В.Н. Основания общей теории систем. – М.: Наука, 1974. – С. 87.

³ Див.: Сібільова Н.В. Багатоцільовість судової системи: недолік чи перевага?// Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наук. праць. Випуск 15 / Ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Вид-во «Кроссроуд», 2008. – С.123; Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 13

⁴ Див.: Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Институт права и публичной политики, 2002. – С. 19.

здійснюватися крізь призму організаційних правовідносин,¹ у які залучена саме ця система.

У науковій правовій літературі існують поодинокі спроби з'ясувати властивості, які доводять системну природу такого соціально-правового феномену, як судова система. Зокрема, І.В. Пранглишвілі запропонував такі її ознаки: (1) штучність – судова система утворена людиною; (2) цілеспрямованість, бо утворена спеціально для виконання такої конкретної функції, як розв'язання юридичних справ, що мають правові наслідки; (3) ієрархічність (структурованість), тому що вона побудована за різними рівнями; (4) відкритість – вона взаємодіє з оточуючим середовищем; (5) складність, бо складається з декількох елементів, що підлягають опису; (6) рівновісність: якщо зміни відбуваються одночасно за 2-ма протилежними напрямками, на певному рівні вони компенсуються; (7) стабільність, оскільки з точки зору організації судова система стабільна (але щодо стадій процесу для його суб'єктів вона є такою, що знаходиться в розвитку).²

М.О. Колоколов виокремлює: (а) внутрішні властивості судової системи – виключна компетенція, унікальні судово-владні правовідносини (судова творчість), мета – служіння суспільним цілям, зокрема, захисту прав людини, паритетність з іншими гілками влади і (б) зовнішні –самостійність і незалежність.³ Окремою (найважливішою) системною якістю розглядуваного інституту науковець називає її здатність до внутрішнього самоуправління.⁴

¹ Див.: Колоколов Н.А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве / Н.А. Колоколов, С.Г. Павликов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С. 105.

² Див.: Пранглишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности / Серия: Системы и проблемы управления. – М.: СИНТЕГ, 2000. – С. 73 - 75

³ Див.: Колоколов Н.А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве / Н.А. Колоколов, С.Г. Павликов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С. 117.

⁴ Див.: Колоколов Н.А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве / Н.А. Колоколов, С.Г. Павликов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С.118.

Спробуємо й ми, ґрунтуючись на загальній теорії систем і теорії соціальних систем сформулювати авторське бачення системоутворюючих ознак судової системи.

В основі принципів управління будь-якою системою лежать 2 основних положення – забезпечення заданої *мети функціонування* і *стабільність* її існування в зовнішньому змінюваному світі. Як уже зазначалося, судова система утворена людством на потребу в незалежному й авторитетному арбітрі в розв'язанні соціальних конфліктів. Судова система формувалася під впливом національних традицій, звичаїв, сприйнятих абсолютною більшістю конкретного суспільства. Предметом судового розгляду могли стати лише спірні питання, що виникають у сфері соціальних відносин. Суспільству потрібна впевненість, що на випадок виникнення конфлікту існує легальний, легітимний і передбачуваний механізм його вирішення. Причому останній може змінюватись, але одночасно зі зміною ціннісних орієнтацій, групової правосвідомості, правового режиму й соціально-економічного стану суспільства.

Викладене дозволяє нам виокремити системні ознаки судової системи: *а) соціальну зорієнтованість* (виникає в соціально організованому суспільстві, змінюється залежно від його потреб і розвитку); *б) відкритість* (викликається до життя зовнішніми чинниками, якими підтримується її організація й реалізація внутрішньосистемних процесів); *в) цілеспрямованість* (утворена для розв'язання суспільно-правових конфліктів); *г) стабільність* (відносна незмінність організації і правових форм розв'язання конфліктів).

Важливою умовою функціонування будь-якої системи є її **стійкість**, тобто незалежність від зовнішніх впливів, яких вона постійно зазнає. Це своєрідна її властивість зберігати динамічну рівновагу із зовнішнім середовищем, здатність до змін та адаптації. У багатьох випадках загальна стійкість системи підвищується зі зростанням кількості її елементів лише за умови, що це не призводить до зменшення структурної цілісності системи.¹ Застосовуючи даний висновок до розглядуваної системи, зазначимо, що

¹ Див.: Пранглишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности / Серия: Системы и проблемы управления. – М.: СИНТЕГ, 2000. – С. 68.

кількість її елементів має бути чітко визначеною виходячи з потреб конкретної країни, чисельності населення й адміністративно-територіального устрою. Це стосується побудови судової системи як вертикальної, так і горизонтальної. Кожен новий її елемент перед втіленням у життя має бути оцінений стосовно його доцільності й ефективності з метою уникнення зайвих елементів.

За загальним правилом стійкість системи залежить не лише від числа її елементів, й від характеру останніх, способів їх взаємодії й виду структурних зв'язків. Структурованість судової системи теж є її вагомою ознакою, оскільки саме кількість і вид елементів, що входять до її складу, і визначають її типологічні особливості. Однак склад досліджуваної системи не гарантує властивості системності явища. Як було доведено в процесі типологічного аналізу судових систем різних країн, при однаковому складі не гарантується схожості судових систем, оскільки їх елементи мають різну внутрішню організацію, різний характер взаємозв'язків, різну компетенцію тощо. Якістю, що визначає саме системність зазначеного явища, є зміст взаємодії його елементів.

Наявність зв'язків призводить до появи в цілісній системі нових властивостей, не притаманних окремим її елементам. Зокрема, ієрархічність побудови судової системи передбачає, по-перше, можливість зміни рішення нижчестоящего суду вищестоящим, по-друге, збереження внутрісистемної самостійності суду незалежно від рівня судової системи.

Отже, умова стійкості системи наділяє судову систему такими ознаками: (а) *структурованість* (упорядкована структура судової системи забезпечується специфікою взаємодії її елементів – судів); (б) *цілісність* (характер взаємозв'язків між її елементами забезпечує цілісність всього судового механізму); (в) *єдність* (дія кожного її елемента підпорядкована загальній меті – справедливо-му розв'язанню соціально-правового конфлікту).

Наступною умовою системності є *автономність*. Згідно із загальною теорією систем будь-яка система повинна мати певні межі в середовищі, в якому вона утворена. Але таке розмежування не є абсолютним завдяки двосторонньому зв'язку між системою й оточуючим середовищем. З одного боку, судова система впливає на суспільні процеси шляхом винесення рішень, які ма-

ють обов'язковий характер на всій території України, а з другого, держава виробляє правові норми, що визначають структуру, порядок організації й механізм функціонування судових органів (законодавча влада), забезпечує силою державного примусу виконання судових рішень (виконавча влада). Крім того, існує сфера, в якій розглядувана система сама впорядковує власну організацію (компетенція органів суддівського самоврядування). Забезпечується відносна автономність судової системи гарантіями незалежності – правової, процесуальної, фінансової, адміністративної.

Сьогодні в розвинених країнах світу суд становить собою самостійний орган в державно-правовому й організаційному смислі цього поняття. Це пов'язано не лише з необхідністю підкреслити значимість судової системи, а й із практичною потребою таким чином організувати функціонування і взаємовідносини гілок влади, щоб вони мали можливість ефективно взаємодіяти в системі стримувань і противаг. Самостійність судових органів найяскравіше виявляється при здійсненні процесуальної діяльності. Суд має право самостійно обрати процедуру розгляду суперечки (за аналогією права чи закону за наявності прогалини останнього). Відмова у слуханні справи за браком закону, що регулює певні правовідносини, не допускається.

Суд є незалежним від інших державних органів і посадовців при обранні закону для вирішення конфлікту, оцінці доказів, прийнятті рішення. При цьому незалежність органів судової системи віддзеркалюється в діях з правової оцінки результатів діяльності органів інших гілок влади. Суди мають повноваження зупинити дію актів цих органів, визнавши їх недійсними у випадку протиріччя конституційним нормам.

Таким чином, умова автономності системи дозволяє доповнити перелік ознак судової системи такими, як: *самостійність* (у досягненні мети існування) і *незалежність* (організаційна й функціональна, правова й фінансова відокремленість від інших соціальних інститутів).

Отже, гносеологічними ознаками судової системи, які характеризують її системну природу є: (1) соціальна зорієнтованість, (2) відкритість, (3) цілеспрямованість, (4) стабільність, (5) структурованість, (6) цілісність, (7) єдність, (8) самостійність і (9) незалежність.

1.4. Принципи судової системи

Доповнити цілісну концепцію розуміння сутності такого соціально-правового явища, як судова система, допоможе поглиблене вивчення питання про принципи судової системи як «основоположні першооснови, основні положення, передумови якої-небудь теорії, концепції».¹ Питанню принципів досліджуваного соціально-правового інституту присвячено чимало праць правознавців, істориків, соціологів, філософів. Разом із тим і досі не існує єдиного загального визначення конструкції «принципи судової системи». Незважаючи на розмаїття дефініцій цього поняття², все ж таки можна виокремити спільні концептуальні підходи: при характеристиці принципу зазвичай звертається увага на те, що ним закріплюється основоположна, засаднича, фундаментальна, вихідна ідея, закладена в підґрунтя певного інституту.

Ґрунтуючись на вищевикладеному, сформулюємо принципи судової системи як основні вихідні засади, положення, ідеї, що виражають сутність цього інституту як специфічного (правового) регулятора суспільних відносин. Вони виступають критерієм цінності судової системи для суб'єктів права. Це імперативні вимоги, що окреслюють загальну спрямованість судового устрою й судочинства.

З одного боку, принципи судової системи відбивають об'єктивні властивості, зумовлені закономірностями розвитку цього інституту, а з другого – в них втілюються суб'єктивне сприйняття її інститутів членами суспільства: соціальна цінність, авторитетність рішень, мета запровадження й соціальне очікування. Тому вони повинні розглядатися з урахуванням як єдності, так і особливостей обох із зазначених сторін.

¹ Див.: Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник – М.: Наука, 1975. – С. 477.

² Наприклад, В.М. Дьомін налічує понад п'ятнадцять загальних дефініцій принципу: принцип визначається і як першооснова, і як підстава, і як аксіома, і як постулат, і як передумова знання, і як керівна ідея, і як центральне поняття, і як сполучна ланка між поняттями, і як відправний пункт пояснення, і як вихідне положення теорії, і як основне теоретичне знання, і як вираження необхідності або закону явищ, і як відношення між законами, і як одна з логічних функцій закону, і як внутрішнє переконання людини й погляд на речі і т.д. Див.: Демин В.Н. Принципы как форма научного познания. – М.: Наука, 1976. – С.7.

Як зазначає І.В. Назаров, принципи судової системи мають внутрішній зв'язок у предметі регулювання, що й обумовлює їх системність. Крім того, їх треба відносити до принципів права – публічного, регулятивного, матеріального й об'єктивного.¹

У теорії судоустрою немає єдиного підходу до з'ясування конструкції «система принципів судової системи». Аналіз наукової правової літератури свідчить, що правниками використовуються як різні категорії («організаційні принципи судової влади»², «принципи правосуддя»³, «принципи організації судів»⁴, «принципи побудови судової системи»⁵, «принципи формування судової системи»⁶), так і різні підходи щодо змісту зазначеної системи принципів.

Так, І.В. Назаров класифікує принципи судової системи на (а) міжгалузеві (принципи єдності, територіальності, фінансування судів з держбюджету та ін.) і (б) галузеві (принцип інстанційності); за способом закріплення їх у законодавстві – це (а) норми-принципи (прямо сформульовані в конкретних нормах права) і (б) принципи, виведені з норм; за характером нормативного джерела – це (а) конституційні принципи побудови судової системи і (б) принципи, що закріплені в законодавстві про судоустрій.⁷ Цікавою є пропозиція російської дослідниці Є.І. Козлової, яка запропонувала наступну класифікацію принципів судової системи: (1) при-

¹ Див.: Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: Монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 21

² Див.: Організація судової влади в Україні: навч. посіб./ За ред. І.Є. Марочкіна, Н.В. Сібільової. – Х.: Одиссей, 2007. – С. 32.

³ Див.: Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: навч. посіб./ В.С. Ковальський, В.Т. Білоус, С.Е. Демський та ін.; відп. ред. Я. Кондратьєв. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 62.

⁴ Див.: Любовнікова Т.Б. Поняття судової влади та проблеми конституційної фіксації принципів її організації // Бюл. М-ва юстиції України. – 2007. – № 4 (66). – С. 210.

⁵ Див.: Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: Монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 22.

⁶ Див.: Брынцев В.Д. Судебная власть (правосудие). Итоги реформ 1992-2003 гг. на Украине. – Х.: «Ксилон», 2004. – С. 50.

⁷ Див.: Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 32, 33.

принципи й норми, що визначають взаємовідносини особи й судової влади; (2) принципи організації судової системи (відправлення правосуддя тільки судом і відповідно до закону, єдність судової системи, поєднання професійних і непрофесійних засад у відправленні правосуддя); (3) принципи функціонування судової системи (незалежність, незмінюваність і недоторканість суддів, гласність судочинства, змагальність і рівноправність сторін у процесі).¹ Слід схвально оцінити започаткування вищезгаданих науковців, оскільки в більшості випадків у наукових і навчальних юридичних джерелах не наводиться будь-якої класифікації принципів судової системи, а розглядаються лише окремі засади побудови чи функціонування судових органів.

Недоліком позицій учених щодо визначення системи принципів судової системи, вважаємо, є недостатнє розуміння сутності принципу в загально правовому значенні. На початку підрозділу ми вже вказували на цю особливість, але повторимось: «принцип» (від лат. *principium* – первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) – це засада, основа, керівна ідея, вихідне положення будь-якого явища (вчення, організації, діяльності тощо).² Такі ж характеристики як територіальність, спеціалізація, інстанційність, єдність, самостійність, ієрархічність тощо, які в більшості випадків і розглядаються як принципи судової системи, не є «концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис судової системи», а скоріше характеризують її ознаки в конкретній державі. Однією ж з ознак принципів є їх найбільш загальний характер, який показує найвищий ступінь абстрагування. Принцип виступає як узагальнення, оскільки він передбачає застосування певного правила щодо різноманітних випадків, що підлягають правовому регулюванню.³ Ось чому найбільш глибинною, з нашої точки зору, є позиція видатного українського вченого Ю.М. Грошевого, який

¹ Див.: Козлова Е.И. Конституционное право России / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М.: Наука, 2002. – С. 348.

² Див.: Общая теория государства и права. Академический курс: В 3 т. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / Отв. ред. М.Н. Марченко. – М.: Зерцало-М, 2001. – Т.2. – С. 78.

³ Див.: Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Жан-Люк Бержель; пер. с франц. Г.В. Чуршуква; под общ. ред. В.И. Даниленко. – М.: Nota bene, 2000. – С. 169.

рекомендує розмежовувати загальноправові принципи судоустрою і принципи, які роблять його власне судоустроєм. На жаль, науковець не розкрив змісту пропонованої ним класифікації.¹

Ми повністю підтримуємо висловлену ідею Ю.М. Грошевого щодо поділу принципів судової системи і, розвиваючи її, вважаємо, що слід виокремлювати (1) *основоположні (фундаментальні) принципи судової системи* і (2) *принципи судового ладу*.

Основоположні (фундаментальні) принципи за своєю природою є «принципами в абсолютному сенсі», а принципи судового ладу – «відносними принципами».² Інакше кажучи, ми акцентуємо увагу на однаковості у світовому масштабі фундаментальних принципів судової системи й на розбіжностях принципів судового ладу в кожній окремій державі.

Першу підсистему утворюють принципи, в яких розкривається максима (основна ідея) інституту суду. Фундаментальні принципи судової системи – це принципи-ідеї, що містять вимоги щодо ідеальності організації й функціонування зазначеного інституту. Їх джерела лежать у загальноправових принципах, які несуть у собі певну частину змісту загальносоціальних принципів і конкретизуються в принципах судового ладу конкретної держави.

Другу підсистему утворюють принципи, в яких у різному обсязі здійснено екстраполяцію фундаментальних принципів судової системи щодо її організації й функціонування в конкретній правовій системі. У системі принципів судового ладу, як видиться, можна виокремити: а) загальносоціальні (принципи взаємовідносин органів судової системи з іншими державними органами і членами суспільства); б) внутрішньосистемні (принципи побудови і внутрішньої організації судової системи); в) спеціально юридичні (функціональні принципи судової системи).

Аналізу принципів, які ми відносимо до підсистеми принципів судового ладу, присвячено низку публікацій провідних українсь-

¹ Див.: Грошевий Ю.М. Реалізація принципу доступності правосуддя у побудові судової системи України // Питання удосконалення судової системи України: матеріали наук.-практ. конференції / ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред) та ін. – Х.: Кроссруд, 2007. – С. 33.

² Згідно класифікації, запропонованої І. Кантом. Див.: Кант И. Сочинения: в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 341.

ких учених, зокрема, В.Д. Бринцева, Ю.М. Грошевого, О.С. Захарової, Р.О. Куйбиди, І.С. Марочкіна, В.В. Молдован, І.В. Назарова, Н.В. Сібільової, С.М. Тимченка та ін. І хоча в цих роботах фігурують різні дефініції (організаційні (судоустрійні) принципи, принципи побудови судової системи; принципи формування судової системи, принципи правосуддя тощо), по суті, в них розкривається зміст цих принципів відповідно до традиційних форм реалізації в національному законодавстві. А оскільки метою цього розділу монографії ми визначили сутнісну характеристику судової системи як загальносоціального явища, вважаємо доцільним продовжити дослідження саме в напрямку основоположних (фундаментальних) принципів судової системи.

Змістовний аналіз міжнародно-правових стандартів організації й функціонування судової влади показав, що доцільно виокремлювати 4 основоположні (фундаментальні) принципи судової системи – *верховенства права, рівності, доступності, справедливості*. Саме в них розкриваються найважливіші сутнісні риси інституту суду, окреслюються індивідуальні напрямки подальшого розвитку окремих судових систем.

Принцип верховенства права надає ціннісну кваліфікацію судовій системі, ґрунтується на моральному баченні належного суду й оцінює правові норми з точки зору того, наскільки вони дозволяють досягти поставлених перед судовою системою цілей. Як зазначає із цього приводу Ф. Гаск, головна мета суддів полягає в тому, щоб знайти рішення, що відповідало б загальним очікуванням суспільства щодо застосування правових норм і вимог справедливості. Судді це роблять, устанавлюючи правові норми і принципи, якими пояснюється характер раніше ухвалених рішень. Коли готової відповіді не існує – чи то у нормах або принципах, чи спільному розумінні справедливості, – суддя ухвалює рішення на підставі формулювання норми чи принципу, які матимуть найширшу можливу підтримку.¹ Іншими словами, визнається, що судова влада у своїй діяльності зв'язана не тільки нормами законів і принципами закріпленими в них, а й так званими неписаними принципами, які прямо в законах можуть бути й не закріплені,

¹ Цит. за: Таманага Б. Верховенство права: Історія. Політика. Теорія / Пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Києв.-Могилян. академія, 2007. – С. 82

оскільки віддзеркалюють основоположні цінності правової системи.

Якщо інтерпретувати принцип верховенства права як принцип судової системи, то на підставі аналізу практики Європейського суду з прав людини можна виокремити наступні найважливіші його складники: (1) це спосіб унеможливлення свавільного й неправового відправлення правосуддя, який відбиває особливості саме судового розгляду суперечки; (2) це основний критерій визначення неправових законів та основна гарантія справедливості судових рішень; (3) це метод організації належної судової системи (незалежні суди й судді, їх професіоналізм, судовий контроль, доступність суду).

Принцип верховенства права має формальну й органічну характеристику.¹ На думку С.П. Погребняка, наявність ефективної судової системи є гарантією саме формального верховенства права,² що включає такі елементи, як-от: (а) повнота юрисдикції суду, процедурність судочинства; (б) компетентність суду; (в) презумпція невинності; (г) рівність учасників судового процесу перед законом і судом; (д) відкритість і доступність судового розгляду справ та ін. Зазначені елементи повністю можна віднести й до концепції законності: організація судової системи й повноваження суддів і судів установлені в законі. Недотримання норм останнього при відправленні правосуддя призводить до скасування неправосудного рішення.

Органічна характеристика верховенства права реалізується через усунення розбіжностей між позитивним правом і його змістовними стандартами в судовій практиці, отже, ефективна судова система є важливою і для втілення в життя органічного аспекту верховенства права. Органічна характеристика принципу верховенства права визнана на рівні як рішень Конституційного Суду,³

¹ Див.: Шевчук С.В. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення конституції // Українське право. – 1998. – № 2. – С. 56-68

² Див.: Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. – Х.: Право. – С.174.

³ Див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України

так і законів України.¹ Можна сказати, що вона панує в Україні на рівні законів, а значить, може бути принципом функціонування не лише Конституційного Суду України, а й судів загальної юрисдикції.

Найважливіший зміст принципу верховенства права в контексті інституту судової системи вбачається в гарантуванні й забезпеченні пріоритету панування права в суспільстві, яке унеможливує прояви свавілля судів і забезпечує реалізацію основних прав і свобод та їх відповідні гарантії.

Принцип справедливості. Справедливість – фундамент легітимності суду. Судова діяльність передбачає можливість застосування примусу, обмеження свободи людини. Як зазначив О. Гьофе, «повноваження на примус неможливе без справедливості, адже за інших обставин громадяни можуть стати жертвами насильства та безправ'я. ... Обмеження свободи є справедливим, коли з ним може погодитися кожен: легітимним є будь-який добровільно визнаний примус».² Правова легалізація судової системи передбачає: а) правове підґрунтя існування судової установи; б) діяльність суду, що ґрунтується на правових нормах; в) законність складу суду; г) незалежність і неупередженість суддів, підкорення їх лише закону. При з'ясуванні, чи може суд вважатися незалежним, слід брати до уваги спосіб призначення членів суду, строк перебування на посаді, існування гарантій від зовнішнього впливу й наявність у суду і зовнішніх ознак незалежності.³

(конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання), 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, справа № 1–33/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45 (26.11.2004). – Ст. 2975

¹ Наприклад, у частині 2 статті 8 КАС України прямо вказано, що адміністративні суди повинні застосовувати принцип верховенства права з урахуванням прецедентного права Страсбурзького суду, яке є змістом цього принципу.

² Див.: Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / пер. з нім. – К.: ППС, 2007. – С. 39.

³ Див.: Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 439-442

Справедливість була визнана однією з головних засад судової діяльності починаючи з часів античності.¹ Як основоположний (фундаментальний) принцип судової системи екстраполюється майже на всі принципи судового ладу України, починаючи від принципів доступності суду, законності судової процедури і складу суду, змагальності і гласності процесу, рівності перед законом і судом, обов'язковості судових рішень тощо й закінчуючи принципами кадрового забезпечення судової системи.²

Грунтуючись на основних положеннях теорії справедливості Дж. Ролза спробуємо визначити зміст справедливості як основоположного (фундаментального) принципу судової системи.³

Основна ідея формальної справедливості – до подібного слід ставитись однаково⁴ – реалізується через однаковість застосування закону, однаковість процесуальних можливостей учасників судового процесу і через недискримінаційний підхід і неупередженість суддів.⁵ При цьому неупередженість передбачає, що, поперше, судовий склад має бути суб'єктивно безстороннім, тобто жоден член суду не повинен мати будь-яку особисту заінтересованість або упередженість у справі, що слухається, і, по-друге, суд має надати достатні гарантії, які виключали б будь-які сумніви щодо його неупередженості.⁶

Важливим складником формальної справедливості виступає єдність судової практики – однакового підходу до правового вирі-

¹ Докладніше див.: Ярославцев В.Г. Нравственное правосудие и судебское протворчество. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. – 304 с.

² Наприклад, згідно зі ст. 55 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», при вступі на посади судді присягаються справедливо здійснювати правосуддя.

³ Науковець виокремлював формальну, змістовну і процедурну справедливість. – Докладніше див.: Ролз Дж. Теорія справедливості. – Новосибірськ: Изд-во НГУ, 1995. – 536 с.

⁴ Див.: Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість: Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 99.

⁵ Див.: Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп / 2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

⁶ Див.: Вибрані справи Європейського суду з прав людини. – Вип.1. – К.: Фенікс, 2003.—С. 281.

шення подібних конфліктних ситуацій. Як вважає С.П. Погребняк, одним з порушень формальної справедливості є неспроможність суддів при вирішенні претензій дотримуватися належних правил чи їх інтерпретацій.¹

Змістовна справедливість втілюється у принципі пропорційності або розмірності.² Імплементация змістовної справедливості простежується: (а) при формулюванні основних засад постановлення судового рішення (принцип пропорційності юридичної відповідальності; установлення й диференціювання публічно-правових обмежень залежно від конкретних обставин, що зумовлюють їх запровадження; постановлення рішення при колегіальному розгляді справи); (б) в організаційних аспектах функціонування суду (визначення розміру держмита по справі, службового навантаження на суддів; прийняття рішень колегіальними органами суддівського самоврядування тощо); (в) в зовнішній організації й функціонуванні судової системи (формування вищих органів суддівського самоврядування, Конституційного Суду України та ін.).

Процедурна справедливість суду, яку можна визначити як додержання процедурних правил, спрямована на забезпечення справедливості результату судової діяльності. Її стандарти були закладені ще в ХХ ст. у Загальній декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. Проаналізувавши зміст ч.1 ст.6 Конвенції, можемо дійти висновку, що до основних засад процедурної справедливості судової системи належать нижченаведені.

По-перше, публічність судової процедури. До терміна «публічність» включаються: (а) проведення судових засідань у відкритому режимі; (б) можливість усного розгляду хоча б на рівні першої інстанції; (в) публічне проголошення судового рішення.

По-друге, розумний строк судового розгляду справи. При оцінці цієї засади слід враховувати обставини кожної конкретної справи: її складність, поведінку заявника, точку зору компетентних

¹ Див.: Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. – Х.: Право. – С. 51.

² Докладніше див.: Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право. – С.52 – 57.

органів. Строк судового розгляду розпочинає обчислюватися з моменту пред'явлення позову до суду й закінчується виконанням судового рішення. Посилання на те, що суди мають досить багато справ для розгляду, не повинно братися до уваги при визначенні розумного строку. Судова система має можливість самостійно, шляхом організаційних заходів вирішити цю проблему.

По-третє, відповідним чином налагоджена судова процедура, а саме: (а) належне сповіщення про слухання; (б) ґрунтування рішення суду лише на доказах, отриманих згідно із законом; (в) обґрунтованість винесеного рішення; (г) забезпечення змагальності й рівності сторін у судовому процесі; (д) заборона законодавчого втручання в процес відправлення правосуддя; (е) належне виконання судового рішення. Невиконання або суттєве затягування виконання рішень судів є найбільш проблематичним етапом реалізації справедливості судової системи. Підкреслимо, що невиконання рішень суду позбавляє будь-якого сенсу існування судової влади в цілому. Обов'язковість судового рішення, постановленого іменем держави, підкреслює авторитет суду в ній.

Принцип доступності судової системи – один з важливих аспектів здійснення верховенства права й права на судовий захист. Ідея доступності, її теоретичні інтерпретації розвивалися протягом тривалого часу. Основоположники руху «Доступ до правосуддя» М. Каппеллетті й Б. Гарт виокремлювали 2 її першооснови: *а) система має бути однаково доступною для всіх і б) результати доступності мають бути індивідуально й соціально справедливими*. У межах зазначеного руху ця теорія пройшла декілька етапів. Перший детермінувався полегшенням доступу до правових інститутів представників соціально незахищених, бідних верств населення (зокрема, досліджувалося питання механізмів зменшення вартості судового розгляду в офіційних державних судах). Другий етап ознаменувався пошуком спеціальних процедур ефективного захисту прав та інтересів необмеженого кола осіб. На третьому науковцями й практиками здійснювалися пошуки механізмів спрощення судових процедур, опрацювання спеціальних альтернативних процедур для вирішення певних категорій справ.¹

¹ Див.: Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія – Х.: Право, 2010. – С. 9 - 14.

У сучасній вітчизняній науковій юридичній літературі доступність суду розглядається як один з принципів правосуддя,¹ організації й діяльності судової влади², побудови судової системи³, зміст якого вчені бачать у вільному⁴ й рівному доступі до нього⁵. У більшості публікацій у структурі принципу доступності суду правознавці виокремлюють: правові, економічні й соціальні складники, до яких відносять територіальну наближеність судів до населення, професіоналізм і компетентність суддів, технічне забезпечення судів, раціональну організацію роботи суду,⁶ законний і незалежний суд, систему апеляційних і касаційних судів; розвинута система юридичної допомоги, розгляд справ у розумні строки;⁷ відкритість інформації про суд, універсальність юрисдикції суду, стабільність судової системи тощо.⁸ Отже, поняття доступності суду стосується не лише організації судової системи в країні, а й регламентації процедури судового розгляду справ та прийняття судових рішень.

Основною ідеєю доступності суду, як вбачається, є забезпечення сприятливої процедури розв'язання соціальних конфліктів у суспільстві. Тому до основних аспектів принципу доступності судової системи вважаємо за доцільне віднести: (1) територіальну

¹ Див.: Чиркин В.Е. Государствование: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – С. 339

² Див.: Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 241-258.

³ Див.: Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 97-103.

⁴ Див.: Безнасюк А.С. Судебная власть: учеб. для вузов / А.С. Безнасюк, Х.У. Рустамов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2002. – С. 71.

⁵ Див.: Организация деятельности судов: Курс лекций для вузов / Отв. ред. Н.А. Петухов. – М.: Норма, 2005. – С. 21.

⁶ Див.: Марочкін І.Є. Доступність правосуддя // Проблеми законності: республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. – Вип. 58. – С. 127-129.

⁷ Див.: Сібільова Н.В. Доступність правосуддя у громадянському суспільстві // Доступність правосуддя у громадянському суспільстві: матеріали семінару, проведеного Центром суддів. студій, м. Київ, 14-15 листоп. 2002 р. – К.: Центр суддів. студій, 2002. – С. 15

⁸ Див.: Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 74

наближеність судів до населення; (2) компетентність складу суду; (3) належне забезпечення судів матеріально-технічною базою; (4) раціональну організацію роботи апарату суду; (5) зрозумілу публічну процедуру судового розгляду; (6) спрощення процедури по нескладних справах; (7) економічну доступність суду (розумність судових витрат і створення процесуального механізму відстрочення або часткового чи повного звільнення від оплати судових витрат на користь держави; надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах вразливим верствам населення та ін.).

Існує також позиція, за якою пропонується оцінювати доступність суду з точки зору фактичних перешкод такому доступу. Зокрема, О.Б. Абросимова вбачає сутність принципу доступності правосуддя у відсутності надмірних, необґрунтованих правових і практичних перешкод для розгляду справи в суді.¹ У цьому напрямку розвивається і практика Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово звертав увагу на обставини, що стали перешкодою для вільного доступу до суду, а значить, порушили право на судовий захист. Ними Суд називає: а) факти цензури листування затриманого із захисником; б) відмову обвинуваченому звернутися до адвоката з метою порушення позову про компенсацію за заподіяні поранення; в) заборону конфіденційних контактів між захисником та обвинуваченим; г) примушування особи відмовитися від звернення до суду під загрозою її покарання; д) невиконання постановлених рішень суду та ін.²

Принцип доступності суду є похідним від права на справедливий судовий захист.³ Оптимальність судового устрою, правова визначеність компетенції судів, ефективність судових процедур і якість виконання судового рішення є показниками реальності забезпечення конкретною державою права на такий захист. Доступ-

¹ Див.: Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Институт права и публичной политики, 2002. – С. 103.

² Див.: Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 57.

³ Докладніше див.: Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – С. 231-333; Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: Навч. посіб. / Комаров В.В., Сакара Н.Ю. – Х.: Нац. Юрид. акад.. України, 2007. – 42 с. та ін.

ність судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб служить визначальним критерієм оцінки ефективності судової системи. Окремі елементи доступності суду будуть нами докладніше розглянуті у відповідному розділі даної монографії.

Принцип рівності передбачає, на нашу думку, чотири аспекти: а) рівність доступу до суду – вимога забезпечити рівні можливості громадян щодо звернення до суду за захистом своїх порушених прав; б) рівність перед судом – вимога надання рівних процесуальних прав сторонам для забезпечення змагальності судового процесу; в) рівність суду – вимога паритетного ставлення до нього в системі державних органів влади; г) рівність статусу суддів – вимога, згідно з якою забезпечується єдність матеріального, соціального та іншого забезпечення суддів; д) рівність судових рішень – вимога одноманітного судового тлумачення подібних правових випадків.

Рівність доступу до суду слід розуміти насамперед як рівні можливості, тобто як ідею, згідно з якою кожному суб'єктові права мають бути гарантовані однакові шанси звернутися до правосуддя для реалізації свого права на захист. Останнє є універсальним юридичним засобом відстоювання людиною своїх прав у будь-якій життєвій ситуації, пов'язаній з незаконними діями (бездіяльністю) органів державної влади, у тому числі адміністрації державних підприємств, установ, організацій, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і службовців названих структур. Воно виконує роль загальної юридичної гарантії прав і свобод людини й одночасно вимагає створення владних механізмів забезпечення. Ця юридична гарантія забезпечується рівним доступом до інформації про місцезнаходження суду, порядком звернення до нього, вільним доступом до судових рішень, публічністю судового розгляду справ, об'єктивними критеріями розподілу судових справ між суддями тощо.

Рівність перед судом – одна з конституційних засад судочинства, що полягає в (а) рівності процесуальних можливостей сторін – учасників судового розгляду й (б) однаковості судових процедур при розгляді подібних справ. Для забезпечення рівності перед судом принципове значення має заборона дискримінації (розрізнення), тобто надання суб'єктам різних процесуальних прав залежно від ознак раси, кольору шкіри, статі мови, релігії, політичних та ін-

ших переконань, етнічного й соціального походження, майнового та іншого стану. Законодавством України забезпечено формальну рівність: сторони рівні в можливості користуватися процесуальними правами, що визначаються лише їх процесуальним статусом (цивільний позивач, цивільний відповідач, підсудний, потерпілий та ін.) Фактична нерівність суб'єктів права (наприклад, вони можуть бути неповнолітніми, фізично чи психічно хворими, не в змозі оплатити послуги адвоката тощо) компенсується механізмом, що дозволяє таким громадянам стати процесуально рівними, тобто повністю реалізувати свої права. Приміром, особі, яка не володіє мовою судочинства, обов'язково надається перекладач, неповнолітньому підсудному — захисник. Механізм притягнення громадян до кримінальної відповідальності не завжди однаковий для всіх категорій громадян. Деякі особи з урахуванням їх соціального статусу потребують дотримання певної (додаткової) процедури кримінального переслідування, однак це пов'язано не з привілеями, а робиться задля гарантії здійснення їх службової діяльності, захисту від штучного створення перешкод виконанню ними своїх обов'язків тощо.

Рівність суду – одна з конституційних засад національного судоустрою, що впливає зі змісту ст.6 Основного Закону. Цей аспект рівності реалізується у: (а) виключній компетенції суду, (б) обов'язковості судових рішень, (в) пропорційному розподілу бюджетних коштів між 3-ма гілками влади і всередині судової системи, (г) дотриманні необхідного рівня фінансування судової влади та ін. Щодо здійснення цієї рівності, то в Україні існують певні проблеми зі сприйняттям судової влади саме як паритетної з іншими гілками влади, що пов'язано з певним суспільним менталітетом, слабким механізмом легітимації суду й, напевне, бажанням мати керований суд.

Рівність статусу суддів забезпечується гарантіями однакового матеріального забезпечення, соціального і правового захисту носіїв судової влади, конкурсними засадами щодо формування суддівського корпусу, професіоналізмом як єдиного об'єктивного критерію службової кар'єри, інститутом переводу судді та ін.

Рівність судових рішень полягає в об'єктивному ставленні до розглядуваних у суді конфліктів. У силу відкритості судової сис-

теми неможливо вимагати тотожності судових рішень, оскільки кожна судова справа – унікальний життєвий випадок з багатьма різними нюансами. І кожен суддя оцінює обставини справи на підставі власного праворозуміння, індивідуального професійного досвіду, а значить унікального. Однак це не виключає вимогу єдності судової практики щодо трактування подібних правових випадків, що забезпечується: а) інститутом перегляду судових рішень; б) роз'ясненнями Пленумів вищих судових установ щодо практики застосування правових норм; в) офіційним тлумаченням Конституції й законів України органами конституційної юрисдикції та ін.

Підсумовуючи наведені міркування, зазначимо, що під основоположними (фундаментальними) принципами судової системи треба розуміти *систему найбільш загальних та імперативних вимог стосовно організації й функціонування даного інституту, які є концентрованим вираженням його найважливіших сутнісних рис, що визначають напрямки його подальшого розвитку.*

До основоположних (фундаментальних) принципів судової системи, які знаходять своє втілення в принципах судового ладу конкретної держави, слід віднести принципи верховенства права, рівності, доступності і справедливості. Їх імплементація національною правовою системою здійснюється з урахуванням особливостей соціально-економічного й політичного стану держави, а також національних традицій і рівня правосвідомості суспільства в цілому.

Сприйняття вищезазначених принципів судової системи як однієї із засад судової реформи створить реальні передумови побудови в Україні ефективної судової системи.

1.5. Функції судової системи

У наукових правових джерелах немає єдиного підходу до розуміння поняття і змісту функцій судової системи, оскільки через ототожнення категорій «судова система» і «судова влада» відбувається повторення й дублювання завдань цих суспільно-правових інститутів. В межах даного дослідження автор, уникаючи

протиставлення цих інститутів, визначила в якості завдання дослідження їх в системній єдності, оскільки форма (судова система) є зовнішнім виразом змісту (судова влада), або судова система є спосіб існування судової влади. Слід звернути увагу, що форма впливає на зміст так само, як і зміст здійснює суттєвий вплив на власний зовнішній вираз.¹ Від того, яким чином організована судова влада, залежить ефективність її реалізації, її стабільність, цілісність і єдність здійснення, а в кінцевому підсумку – стан законності і правопорядку в країні.

Розуміючи, що суд є органом, що фактично репрезентує судову владу², однак з метою пізнання сутності саме судової системи як складноорганізованого системного об'єкта (організації) підтримуємо доцільність пропозицій щодо потреби в чіткому розмежуванні понять «судова влада» й «судова система»³, що дасть можливість виокремити зміст функцій саме судової системи. Перш ніж навести перелік останніх, треба з'ясувати понятійний апарат, що підлягає використанню.

У теорії функцій сформульовано декілька підходів до тлумачення змісту терміна «функція».⁴ По-перше, він відбиває взаємозалежність різних чинників, по-друге, характеризує сукупність процесів, що відбуваються в рамках об'єкта дослідження, по-третє, це є результат певної соціальної дії, процесу, явища. Іншими словами, функція позначає сукупність усіх наслідків, процесів, явищ та їх роль у соціальній системі.⁵ Грунтуючись на існуючих дослідженнях, М.О. Колоколов визначив функції судової системи як основні напрями,

¹ Див.: Алексеев П.В., Панин А.В. *Философия: учебник*. – М.: ООО «ТК Велби», 2002. – С. 472.

² Див.: Нор Н.В. Судова практика в механізмі кримінально-процесуального регулювання та форми її вираження // *Вісник Львівського ун-ту. Серія юрид.* – 2008. – № 47. – С. 258.

³ Див.: Павликов С.Г. О некоторых конституционно-правовых аспектах исследования категорий «судебная власть» и «судебная система» субъектов Российской Федерации // *Рос. юстиция*. – 2007. – № 6. – С. 56-63.

⁴ Див.: Лошихин О.М. Проблема теорії функцій держави у радянській юридичній науці // *Правова держава: щорічник наук. пр.* – К. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 18. – С. 130-139.

⁵ Див.: Оніщенко Н.М. *Правова система: проблеми теорії: монографія* – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 49.

здійснювані органами правосуддя в галузі соціально-політичного управління суспільством.¹ Недоліком такого формулювання є те, що воно не враховує природи судової системи як цілісного функціонуючого організму, а зводить його лише до сукупності органів правосуддя. Крім того, таке визначення не дає чіткого розмежування між функціями судової влади і функціями судової системи, оскільки «соціально-політичне управління суспільством» скоріше є функцією судової влади, ніж функцією судової системи. На наш погляд, функції судової системи є похідними від функцій судової влади загалом, але мають власну змістовну характеристику.

Ми розглядаємо функцію як основну засаду системоутворення. Як влучно зазначив з цього приводу Р. Гібсон, саме заздалегідь окреслена функція визначає вид та характер системи.² Інакше кажучи, саме необхідність виконання певної функції визначає структуру й вид системи, є її першоосновою. Згідно із тлумаченням, прийнятим у теорії менеджменту, функція – це головна спільна мета організації, чітко визначена причина її існування. Усі цілі організації опрацьовуються для її здійснення.³ Отже функції судової системи є самостійною правовою категорією, що потребує окремого наукового визначення.

Вважаємо, в основу теорії функцій судової системи повинна бути закладена *мета* системи, як елемента загального механізму її функціонування. Як доводилося в вище, судова система за своєю природою є різновидом відкритої соціальної системи, що функціонує в суспільстві – в середовищі метасистеми. За теорією систем, будь-яка метасистема прагне до рівноваги, головним її порушником є людина, здатна своїми діями зруйнувати інституціональні зв'язки, що склалися, зробити неефективним нормативний порядок.⁴ Для збереження усталеності суспільства використовується

¹ Див.: Колоколов Н.А. Идеология и политика – неотъемлемые функции современной судебной власти // Рос. судья. – 2001. – № 9. – С. 4-9.

² Цит. за: Flagle Ch.D., Huggins W.H., Roy R.H. (Eds). Operations Research and Systems Engineering. – Baltimore, 1960. – P. 58.

³ Див.: Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – С. 262.

⁴ Див.: Общая социология: Учебное пособие / Под общ. ред. проф. А.Г.Эфендиева. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 519.

низка механізмів, які запускаються в дію соціальними інститутами, що виконують функції «підтримання зразка». Судова система є одним з таких механізмів. Ось чому можемо зробити висновок, що *функція судової системи полягає в забезпеченні стійкості суспільства шляхом усунення відхилень його елементів і груп від формально встановленого ціннісно-нормативного порядку*.

Порядок, за соціологічною термінологією, – це регулярне безперервне самовідтворення ціннісно-нормативного механізму, перш за все практичних зразків поведінки – норм, а також засобів соціального контролю. При цьому маються на увазі норми (правові й моральні), звичаї, ритуали, тобто порядок включає всі основні нормативні елементи, інструменти соціального регулювання. Порушення порядку – це недотримання не лише правових норм, а й найважливіших звичаїв, ритуалів тощо. Роль правових норм у відтворенні порядку особливо важлива.¹ Механізм соціальної регламентації об'єднує ціннісно-орієнтаційні, нормативно-практичні й контрольно-відновлювальні заходи. Основним *призначенням* судової системи як соціального інституту є забезпечення контрольно-відновлювального компоненту механізму соціального регулювання.

Функції судової системи займають особливе місце не лише в системі функцій держави в цілому, а й у системі функцій судової влади. Система функцій судової системи залежить від її місця (соціальної ролі) в суспільстві. За своїм характером функції, покладені на судову систему, є контрольно-відновлювальними. Їм властиві такі *ознаки* як дієвий і системний характер; вираження в них сутності та змісту судової влади в цілому; нормативна визначеність їх змісту та форм здійснення; наявність системи гарантій реалізації тощо. Для з'ясування їх змісту доречно навести результати дослідження М.М. Моїсеєва, отримані при опрацюванні ним теорії управління. Науковець довів, що головні функції системи в забезпеченні контрольно-відновлювального механізму соціальної регуляції пов'язані з відшукуванням такого зворотного зв'язку із зовнішнім середовищем, який дозволяв би компенсувати виникаючі перешкоди й забезпечувати стійкість деяких вибраних станів

¹ Див.: Общая социология: Учебное пособие / Под общ. ред. проф. А.Г.Эфендиева. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 411.

або рух системи.¹ Якщо оперувати таким висновком щодо змісту функцій судової системи, можна зробити висновок, що судова система (а) спрямована на компенсацію перешкод, виникаючих у суспільстві (порушення прав і свобод, норм законів) і (б) забезпечує стійкість існуючого ціннісно-нормативного порядку в ньому.

Як констатується в загальній теорії систем, будь-яка організаційна система прагне реалізувати у своїй діяльності 2 типи зворотних зв'язків – негативні й позитивні. Адже лише негативні зворотні зв'язки (якщо вони достатньо досконалі) доводять систему до такого стійкого стану, що вона вже не здатна змінюватись. А це означає застій і деградацію її організації, призводить до зупинення будь-якого розвитку й до зникнення тієї варіабельності, без якої жодна еволюція неможлива.² Зазначені процеси використання негативних і позитивних зворотних зв'язків характерні і для соціальних інститутів, до яких належить і судова система. Так, діяльність соціального інституту вважається ефективною, якщо вона сприяє збереженню стабільності й інтеграції суспільства. Вона може розцінюватись як неефективна (дисфункціональна), якщо працює не на його збереження, а на руйнацію. Зростання дисфункцій у діяльності соціальних інститутів може викликати соціальну дезорганізацію суспільства.³ Саме тому судова система повинна бути наділена функціями, які забезпечували б так званий зворотний зв'язок у взаємодії суспільства й судової системи – функціями забезпечення відповідності чинного законодавства ціннісно-нормативному порядку в суспільстві.

Отже, функції судової системи визначають її інституціональність і суспільну цінність. Важливо акцентувати, що вони об'єктивно існують не у розрізненому вигляді, а утворюють органічну систему, зміст якої залежатиме від ролі судової влади (її місця) в державному механізмі. При цьому вони характеризуються цілісністю і завершеністю для кожної формації на певному етапі історичного розвитку судової системи. В науковій літературі на підставі порівняльно-правового і історико-правового аналізу до-

¹ Див.: Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Мол.гвардия, 1990. – С. 86.

² Див.: Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Мол.гвардия, 1990. – С. 87.

³ Див.: Добренев В.И., Кравченко А.И. Социология: В 3 т. – Т.3: Социальные институты и процессы. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С. 155.

водиться, що функції судів видозмінюються відповідно під впливом комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників таких, як: розвиток і вдосконалення реальних потреб суспільства і держави у здійсненні правосуддя; національні традиції державотворення та правотворення; вид правової системи; форма державно-політичного режиму; форма державного правління; форма територіального устрою держави; роль і місце судової влади в механізмі держави тощо, що в цілому є ознакою невпинного та послідовного пошуку стандартів (моделі) ефективного функціонування суду.

Отже, комплексне дослідження теорії судової системи можливе лише за умови сприйняття функцій судової системи як цілісної системи, що об'єднує ряд самостійних функцій. З нашого погляду, соціальна природа судової системи зумовлює доцільність виокремлення зовнішніх і внутрішніх функцій.

Зовнішні функції судової системи розкривають характер (напрямки) її взаємодії із зовнішнім середовищем. Вони характеризують судову систему як один із елементів системи вищого порядку, що виступає стосовно судової системи як метасистема і може розглядатися як середа, що оточує судову систему. В якості такого середовища може виступати держава, суспільство в цілому, а може сукупність організаційно-правових елементів, що складають галузь юридичної практики. До зовнішніх функцій судової системи слід віднести:

1. *Функцію загальної усталеності (правової визначеності) суспільних відносин.* Основним призначенням суду є розгляд і вирішення у відповідній процедурі юридичних справ, що мають правові наслідки, тим самим здійснюється скерування суспільних відносин в цілому. Реалізація названої функції – необхідна умова стабільності соціальних відносин і соціально схвальних дій з боку суб'єктів, мірою соціального порядку в країні. Механізмом виконання цієї функції є не лише метод примусу й застосування санкції, а й роз'яснення (тлумачення) нормативно-правових актів, судовий контроль, метод установлення фактів і станів, що впливають на здійснення прав фізичних і юридичних осіб.

2. *Гуманістичну функцію, яка полягає в тому, що суд створює умови для захисту загальнолюдських цінностей – життя, здоров'я, честі, гідності людини, її особистої свободи й недоторканності, а*

тому судова система є соціально витребуваним інститутом у громадянському суспільстві.

3. *Виховну (або ідеологічну) функцію* – це формування ідеології додержання й виконання законів, виховання правової культури, поважного ставлення до норм суспільної моралі (моральності). При її виконанні особливого значення набуває налагодження інформаційних каналів зв'язку між судовою системою й суспільством.

Внутрішні функції судової системи розкривають характер взаємодії між окремими елементами судової системи. В даному випадку, судова система є певним середовищем, метасистемою для складників, взаємодіючих елементів судової системи – окремих судів, суддів, працівників суду. Лише за умови координуючої взаємодії окремі елементи утворюють систему і залишаються нею за умови успішності реалізації передбаченими при утворенні в систему взаємозв'язків. Тому внутрішні функції визначають напрями координації взаємовідносин в середині системи, що забезпечують єдність всіх елементів в середині зазначеної системи. До зовнішніх функцій судової системи ми віднесли:

1. *Соціально-ціннісну функцію* – знаходить свій прояв у підтримці авторитету суду, судді, судової влади. Інститут суду втрачає соціальну значущість за браком поваги й довіри членів суспільства. У зв'язку із зазначеним судова система забезпечує умови для самоконтролю за якістю судових рішень, рівнем професіоналізму суддів і компетентності працівників апарату судів, а в деяких країнах – і якістю виконання судових рішень.

2. *Культурологічну функцію* – полягає в тому, що суд, як соціальний інститут, є сферою професіоналізації, соціалізації й інкультуризації (залучення до цінностей професійної суддівської культури) особистості судді. У її межах здійснюється ретрансляція соціального досвіду у сфері правосуддя, формуються культурні цінності судочинства. Навіть сам інститут суду можна розглядати як явище й досягнення суспільної культури.

3. *Інформаційно-аналітичну функцію*, що пов'язана з реалізацією судової політики. При застосуванні законів суди зустрічаються з оціночними поняттями, прогалинами закону та іншими протиріччями правових норм. Приймаючи акт судової влади, суд

здійснює тлумачення правових норм, які підлягають застосуванню, й аналізує всю правову інформацію щодо питання, яке стало предметом судового розгляду. Прийнятий акт є обов'язковим для виконання тими суб'єктами, щодо яких його винесено, та іншими, які забезпечують це його виконання. Вимога приюдиційності судових актів сприяє усталенню правового простору функціонування судової системи.

Підсумовуючи викладене, зазначимо: суд є публічною установою, що забезпечує правопорядок і законність у державі. Розв'язуючи правові конфлікти, він отримав можливість впливати на зміст і характер суспільно-політичних відносин, формувати тим самим правову культуру членів суспільства. Застосовуючи норми права, суд виконує функцію соціального контролю, забезпечуючи необхідний ступінь належної поведінки громадян відповідно до правових приписів. Він ставить під захист закону такі індивідуальні потреби, задоволення яких не завдає збитків суспільству. Зумовлені цими потребами індивідуальні інтереси й суб'єктивні цілі підтримуються й захищаються саме судом. Здійснюваний ним соціальний контроль поширюється на поведінку не тільки громадян, а й посадових осіб.

Отже, *судова система* є різновидом соціальної системи. Вона складається зі стійкого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють таку сферу людської діяльності, як відправлення правосуддя, й організують її в систему ролей і статусів. Фундаментом і базисною засадою цього поняття є сукупність певних матеріальних засобів, соціально легітимованих і нормативно закріплених санкцій, конституційний порядок виконання тих чи інших професійних дій, соціальних вчинків, які здійснюються спеціальними соціально-професійними групами – суддями.

Функціонування будь-якої соціальної системи є успішнішим там, де її інститути справедливі й більш ефективні. Розуміння її природи змушує нас перенести пізнавальний інтерес від питання, що таке судова система, до питання про те, як вона функціонує. Відповісти на нього допоможе нам з'ясування такої категорії, як «ефективність судової системи».

Розділ 2

ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

2.1. Загальнонауковий підхід до визначення терміна «ефективність»

Термін «ефективність» у юриспруденції належить до числа ключових. У сучасній науці поняття ефективності отримало дуже широке використання. Ним оперують, говорячи про науку в цілому, про її самостійні напрямки, а також в окремих категоріях, включаючи й правові. Усе це дозволяє віднести «ефективність» до загальнонаукових понять. Але, на жаль, на сьогоднішній день бракує однотайного, допустимого для всіх галузей знань тлумачення цього терміна.

Етимологічно термін «ефективність» походить від латинського «effectus», що в перекладі означає результат, наслідок чогонебудь, яких-небудь причин, дій. Визнаючи недостатність вивченості ефективності, можемо відмітити загальну тенденцію в обґрунтуванні цього поняття. Вона проявляється у використанні для усвідомлення сутності зазначеної категорії таких понять, як «ціль», «результат», «дієвість». Слово «ефективний» трактується як такий, що дає ефект, але не будь-який, а задалегідь намічений, корисний, діючий, що призводить до потрібних результатів.¹ Звідси ефективність – це результат цілеспрямованої дії, який повинен мати відповідні кількісні показники. Саме такий підхід до розуміння ефективності відобразив основний шлях до осмислення й вивчення розглядуваного явища як у загальнонаукових, так і спеціальнонаукових теоріях.

З метою розкриття ефективності як загальнонаукової категорії пропонуємо звернутися до низки положень, вироблених філософією. Публікації у філософських джерелах, що стосувалися проблем ефективності, з'явилися в середині 80-х років. У них ішло-

¹ Див.: Большая Советская Энциклопедия. (в 30 томах). / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: 3-е изд. «Советская энциклопедия», 1978. – Т. 30. – С. 322.

ся в основному про ефективність наукових досліджень.¹ Поняття «ефективність» сучасними філософами визнається одним з фундаментальних.² Ця галузь знань про світ та його явища схиляється до використання філософської категорії «ефективність» у значенні «міра можливості», що виражає мету людини, яка реалізує її ідею, тобто цільову можливість.³ Позитивним моментом є намагання філософів приділити увагу лінгвістичному аналізу терміна «ефективність», що дозволило їм віднести його до так званих цільових модальностей.

Однак при більш детальному вивченні ефективності припускаємо спірність зайнятих філософією позицій. При самостійному аналізі слова «ефективність» як частини мови ми встановили, що цей іменник походить від модального дієслова «ефективно». Зазначений іменник не означає самостійного відокремленого предмета матеріального світу, а віддзеркалює ознаку дії (стану) і є *оціночною категорією*. Даний факт обґрунтовує можливість осмислити ефективність лише через відношення суб'єкта до змісту поняття, що визначається категорією «ефективність». При цьому в цій ролі може виступати не будь-яке поняття, а лише те, яке визначає явище, здатне в заданому контексті проявити в дії свої властивості, якості, тобто коли передбачається наявність можливого процесу *реалізації* останніх.

Процес реалізації неможливо дослідити й оцінити окремо від самого явища і результату даного процесу. Це визначає взаємозв'язок категорії «ефективність» не лише з якістю властивостей явища, що визначається даним поняттям, а й характеристикою властивостей навколишньої середовища існування.

Вищевикладене свідчить, що категорія «ефективність» є лише визначаючою, а й сама може бути визначеною. Чинники, що

¹ Див.: Проблема эффективности в современной науке: методологические аспекты / Под ред. А.Д. Урсула.– Кишинев: Изд-во Штиинца, 1985. – 256 с.; Проблемы эффективности научных исследований. Реферативный сборник. – М.: ИНИОН РАН, 1991. – 145 с.

² Див.: Проблема эффективности в современной науке: методологические аспекты / Под ред. А.Д. Урсула.– Кишинев: Изд-во Штиинца, 1985. – С. 18.

³ Див.: Андрищенко А.Н. Понятие эффективности и его философский смысл / Философские и социологические исследования. Ученые записки. – Философия. – Вып. XII. – Л., 1971. – С. 45.

окреслюють параметри ефективності, не належать до постійних величин, а значить, і саме явище ефективності не може бути незмінним, а повинно осмислюватися як відносна величина. Кожна величина не лише має власну одиницю виміру, а й може самотійно виступати одиницею виміру. Інакше кажучи, ефективність – це міра чогось, що не тільки дає уявлення про спосіб існування цього «чогось», а й має власне змістовне навантаження.

Вважаємо, що прийнята у філософії ідея оцінки ефективності лише з позиції досягнення мети значно спрощує зміст досліджуваного поняття. На нашу думку, воно має значно багатший зміст. Однак урахування кількісної характеристики категорії «ефективність», відношення мети й теоретичної можливості, мети й матеріалізації її конструктивного рішення дало можливість наблизити загальнонаукове тлумачення ефективності до її розуміння в економіці. Саме в економічній науковій літературі вперше з'явився термін «ефективність», який отримав найбільш глибокий аналіз як спеціальна наукова проблема. Однак навіть у цій науці бракує єдності в трактуванні сутності цього поняття.

Термін «ефективність» зустрічався вже в працях В. Петті¹ – одного із засновників класичної політекономії і школи фізіократів Ф. Кене,² які використовували цю категорію для оцінки результативності в досягненні певної мети. Інший класик політекономії Д. Рикардо оперував цим терміном не в значенні результативності, а як відношення результату до певного виду витрат. Він доводив: «чим менш тривалий капітал, тим більше необхідно праці, що постійно витрачається для збереження його початкової ефективності».³ К. Маркс удосконалив цей підхід і визначав ефективність як співвідношення максимальної результативності й мінімальності витрат на її досягнення.⁴

¹ Див.: Классика экономической мысли: Сочинения / В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо и др. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 368 с.

² Див.: Дроздов В.В. Франсуа Кене: Французский экономист XVIII в. – М.: Экономист, 1988. – 124 с.

³ Див.: Рикардо Д. Сочинения: Перевод с английского / Под ред.. М.Н. Смит. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1955. – 360 с.

⁴ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений (в 5-ти т.): изд-е 2-е. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 608.

Сучасна економічна наука поняття «ефективність» інтерпретує шляхом зіставлення ефекту (результату), отриманого на виробництві, з витратами, пов'язаними з досягненням даного результату,¹ вираженими як в однорідних, так і різнорідних одиницях виміру. Економісти використовують цей термін головним чином у виробничій сфері стосовно відносин виробництва, розподілу, обміну і споживання. Робота з точними показниками й абстрагування від суб'єктивних чинників впливу на виробничий процес дозволили спростити процедуру визначення ефективності до так званого механічного її виведення за стандартною математичною формулою. За вдалим виразом В.В. Головченка, «економічне поняття ефективності значною мірою абстрагується від ідеологічних цілей, а також того факту, що результат (ефект) є наслідком ціледосягнення».²

На наше переконання, застосовуваний в економіці підхід до трактування сутності ефективності є дещо однобічним. У його рамках цей термін більше співпадає з поняттям «економічність», а ознаки, притаманні досліджуваному терміну, залишаються нез'ясованими. Схожість понять «економічний» і «ефективний» наштовхує нас на думку про недоречність використання чисто економічного значення першого для оцінки різних явищ, тобто неможливо не адаптовано, прямо переносити економічне розуміння ефективності в інші сфери, зокрема, в правознавство.

Разом із тим, з'явившись у царині економіки, поняття «ефективність» швидко поширилося в різних галузях науки, в яких науковці намагалися дослідити його сутність і визначити зміст. Активне опрацювання категорія «ефективність» отримала в теорії управління. Так, В.В. Цветков, розглядаючи проблему ефективності і якості управлінської діяльності, відмітив, що під ефективністю необхідно розуміти результати досягнення поставлених соціальних цілей при максимально можливій економії суспільної праці. Забезпечення високої ефективності управління, на його думку, є

¹ Див.: Кузнецов В.М. Эффективность обобществления социалистического труда. – М.: Наука, 1981. – С. 30; Народнохозяйственная эффективность: показатели, методы оценки / Под ред. А.С. Астахова. – М.: Экономика, 1984. – С. 20.

² Див.: Головченко В.В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 12.

можливим лише за умови оптимального використання науково-технічних, людських, матеріальних та інших ресурсів.¹ Підтримуючи в цілому таку точку зору, В.О. Козбаненко справедливо застерігає, що така елементарна оцінка не завжди є коректною, тому що результат управління може бути прямим і непрямим, не тільки економічним, а й соціальним, соціально-економічним, соціально-психологічним.²

Заперечуючи проти зазначеного вище підходу, В.Г. Афанасьєв та В.Д. Урсул доводять, що навряд чи можна вважати діяльність ефективною, якщо результат отримано, витрати мінімальні, але поставлена на початку діяльності мета не реалізована. У свою чергу, названі науковці пропонують розглядати ефективність як співвідношення мети й результату, ввівши, таким чином, у поняття «ефективність» міру цілереалізації.³ Прихильники даної точки зору визначають ефективність як результат цілеспрямованої дії,⁴ вважаючи, що ефективною може бути тільки діяльність, яка призводить до *необхідних і бажаних* результатів. Приміром, на думку Я. Зеленецького ефективними варто називати тільки такі дії або їх способи, які певною мірою дають результат, задуманий як мета.⁵ Послугуючи 2 зазначені позиції, Д.М. Бахрах пропонує формулу ефективного соціального управління: *ціль – програма – діяльність людей – матеріальний результат.*⁶

¹ Див.: Эффективность и качество управленческой деятельности. Государственно-правовой аспект / Под общ. ред. В.В. Цветкова. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 27-34

² Див.: Государственное управление: основы теории и организации: Учебник / Под ред. В.А. Козбаненко. – М.: Статут, 2000. – С. 334.

³ Див.: Афанасьев В.Г., Урсул В.Д. Эффективность социального управления: системно-деятельный подход / В кн. Информация и управление. Философско-методологические аспекты. / Отв. ред. Антипенко А.Г., Кремянский В.И. – М.: Наука, 1985. – С.16.

⁴ Див.: Спиридонов Л.И., Никитинский В.Б., Фомин Э.А. Об изучении эффективности социальных норм как средства социализации // Человек и общество. – Вып. 9. – 1971. – С. 110.

⁵ Див.: Зеленецкий Я. Организация трудовых коллективов: Введение в теорию организации и управления / Пер. с польского. – М.: Прогресс, 1971. – С. 122.

⁶ Див.: Бахрах Д.Н. Административное право России: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2000. – С. 59.

Урахування людського фактору в оцінці ефективності соціального управління є, з нашого погляду, найважливішим здобутком теорії управління. У даному контексті слушною є думка Т. Котарбинського, що при характеристиці ефективної діяльності суб'єкта необхідно наголошувати на таких його якостях, як активність, енергійність, уважність, залучення в діяльність усіх органів і ресурсів, спроможність чітко керувати процесом роботи й розвивати ініціативу.¹ Ми обов'язково врахуємо зазначений чинник при опрацюванні критеріїв ефективності судової системи.

Таким чином, у теорії управління в найбільш узагальненому вигляді поняття «ефективність» розглядається як соціально-економічна категорія, що розкриває взаємозв'язок між результатами управлінської діяльності, вираженими техніко-економічними й соціальними ефектами, й витратами управлінської праці (живої й упредметненої) на досягнення цих результатів.²

Поступово категорія «ефективність» сформулювалася й у юриспруденції. На хвилі актуальності досліджень соціальної проблематики права в юридичній літературі з'являється тенденція її застосування в дуже широкому спектрі: наукові роботи присвячуються дослідженню проблем ефективності права (С.С. Алексєєв, Д.О. Керимов, Ф.М. Фаткуллін, Л.Д. Чуликін), закону (В.М. Кудрявцев), правового виховання (В.В. Головченко), правозастосовних актів (В.В. Лазарєв), покарання (Ю.О. Костанов, Т.Ю. Погосян, О.М. Яковлєв, М.Д. Шаргородський, І.І. Карпець), правосуддя (І.Л. Петрухін, Г.П. Батуров, Т.Г. Морщакова, А.В. Цихоцький). Але не було жодної публікації, в якій було б здійснено комплексний аналіз ефективності такого соціально-правового явища, як судова система. Саме на подолання цієї прогалини й націлена дана робота.

Не вдаючись в даному контексті до аналізу підходів до розуміння сутності ефективності, що існує в правовій науці, зазначимо,

¹ Див.: Котарбинський Т. Трактат о хорошей работе (перевод с польского). – М.: Прогресс, 1972. – С. 127, 128.

² Див.: Эффективность и качество управленческой деятельности./ Государственно-правовой аспект/ Под общ. ред. В.В. Цветкова. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 19.

що кожна наука намагається пристосувати ту чи іншу загальнонаукову категорію до специфіки власного предмета й методу. Поняття «ефективність» у правовій науці належить не лише наділяти загальнонауковими рисами, а й відбивати специфіку правової галузі, запозичувати деякі положення про ефективність зі спеціальних наукових теорій настільки, наскільки соціологія, економіка й низка інших сфер наукових знань глибоко взаємопов'язані і взаємозумовлені з правовою галуззю.

Підсумовуючи наведені міркування, зазначимо, дослідження ефективності як загальнонаукової категорії дозволяє констатувати її мінливість, тобто як таке поняття, що не має постійного значення. Йому не притаманні ознаки стабільності й абсолютності показників. У зв'язку із цим, вважаємо, що є сенс визначати ефективність за допомогою таких термінів, як «величина», «рівень», «ступінь». Розглянута нами категорія має оціночний характер.

2.2. «Ефективність» як правова категорія

Аналіз наукових досліджень з питань ефективності в правовій царині дозволив виокремити низку підходів до визначення змісту цієї категорії. Назвемо найбільш значимі з них та оцінімо можливості їх застосування при дослідженні сутності такого державно-правового явища, як судова система.

1. Перший підхід широко використовується фахівцями у сфері загальної теорії права й деяких правових дисциплін, що мають на меті вивчення ефективності юридичних норм, галузей права і всього механізму правового регулювання. Особливість даного напрямку полягає в тому, що дослідження провадяться в статичному зрізі, тому його ми найменуємо *статичним*.

Основним завданням позиціонерів методу пізнання такого поняття, як «ефективність» є виділення правового компоненту із системи управлінських впливів, вимір його внеску в досягнення широких соціальних цілей і розроблення заходів підвищення ефективності правового регулювання. Прихильники статичного методу пізнання трактують ефективність як правильність, обґрунтованість, доцільність і результативність, ступінь реалізованості

необхідної правової можливості;¹ як спроможність впливати на суспільні відносини в певному, корисному для суспільства напрямку.² Вона служить лише певним кількісним показником, що віддзеркалює ступінь відповідності реальних відносин, що склалися в певній сфері, якійсь типовій формі, ідеальному уявленню.³

Розглядуваний метод широко застосовується при висвітленні проблем ефективності низки правових інститутів. У більшості наукових робіт ефективність вивчається крізь призму співвідношення мети й очікуваного результату. На думку вчених, ефективним прийнято вважати все те, що дає бажані результати, а тому є дійовим. При цьому ефективність часто ототожнюється з корисністю, економічністю, а очікуваний результат співпадає з метою. Отже, це поняття означає досягнення цілі, а рівень ефективності визначається мірою досягнення мети.⁴

Одним з недоліків статичного методу пізнання ефективності державно-правового явища є те, що його трактують виключно як кількісну величину. Прихильники цього методу намагаються запропонувати кількісні критерії оцінки ефективності досліджуваного предмета чи явища, внаслідок чого виробляється поняття «ефективність», яке є актуальним для вивчення конкретного предмета, але водночас унеможливує його застосування до іншого предмета чи явища. Такий однобічний підхід зазнав критичних зауважень з боку фахівців галузевих наук. Зокрема, В.В. Лунєєв при дослідженні ефективності кримінально-право-

¹ Див.: Дюрягин И.Я. Право и управление. – М.: Юрид. лит., 1981. – С.122-144; Пашкевич П.Ф. Процессуальный закон и эффективность уголовного судопроизводства. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 14-19; Веремеенко И.И., Попов Л.Л., Шаргин А.Д. Понятие и условия эффективности административных санкций // Правоведение. – 1972. – №5. – С. 33-35; Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самошенко, В. В. Глазырин. – М.: Наука, 1980. – С. 318 та ін.

² Див.: Лейст О. Э. Сущность права: Проблемы теории и философии права / МГУ им.М.В. Ломоносова. – М.: Зерцало-М, 2002. – С. 93.

³ Див.: Эффективность действия правовых норм/ Под ред. А.С. Пашкова, Л.С. Явича, Л.И. Спиридонова и др. – Л.: ЛГУ, 1977. – С. 31-35.

⁴ Див.: Проблемы эффективности прокурорского надзора / Под ред. К.Ф. Скворцова. – М.: Юрид. лит., 1977. – С.21.

вих норм зазначає: «Аналіз такої складної діяльності, як боротьба зі злочинністю, може мати низку підходів. В одному випадку під ефективною боротьбою зі злочинністю розуміється обґрунтованість і доцільність норм права й правоохоронної діяльності, в другому – максимальне досягнення мети при мінімальних затратах людської енергії, часу й матеріальних засобів, у третьому – відношення фактично досягнутого результату в боротьбі зі злочинністю до мети, для досягнення якої були прийняті ті чи інші заходи тощо. Крім того, існують різні підходи щодо того, що обрати за вихідну ціль: усунення причин злочинності, її викоренення чи зниження рівня, підвищення розкриття злочинів, захист прав громадян тощо».¹ Аналіз позицій науковців дозволяє виявити, з одного боку, їх єдність у тому, що ефективність державно-правового явища вони пов'язують з його соціальною результативністю, з другого – розходження у висновку недостатності однієї категорії «ефективність» для характеристики дії державно-правових явищ і відчуття доцільності використання більш широкого та ємного поняття.

Ще одним недоліком наведеного підходу є відсутність розмежування ефективності з іншими категоріями: досліджуване поняття часто ототожнюється з таким, як «корисність» та «економічність». Для з'ясування сутності терміна «ефективність», вважаємо за необхідне впевнитися у справедливості даної позиції.

С.О. Шликов пише, що «ефективність є основним компонентом корисності. Неможливо уявити ситуацію, за якою дія правової норми була б корисною, але неефективною».² Вважаємо, за обсягом термін «корисність» не охоплює своїм змістом поняття «ефективність» і навіть не є однією з його умов. На підтвердження нашого переконання звернімося до підходу, яким оперує праксеологією. Ця наука ефективність і корисність розглядає як різні властивості дії (діяльності). Під корисністю розуміється співвідношення наявних і побічних результатів, що виникають незалежно від очікувань суб'єкта. Останні ж можуть бути як корисні, так і шкідливі. Їх від-

¹ Див.: Лунеев В.В. Эффективность борьбы с преступностью и ее отдельными видами в современной России // Государство и право. – 2003. – № 7. – С. 106.

² Див.: Шликов С.А. О содержании понятия эффективности правовых норм // Труды ВНИИСЗ. – М., 1977. – Вып. 8. – С. 21.

ношення до отриманих у рамках цілі результатів і характеризує корисність дії.¹ Як бачимо, на відміну від ефективності, корисність орієнтована на мету. Якщо для «ефективності» важливо найбільш максимально реалізувати функціональну спрямованість явища, то для корисності такого завдання немає. Явище може вважатися корисним при його достатньо незначному позитивному ефекті. Важливо те, що категорія «корисність» передбачає будь-який ефект. Цей факт виключає можливість використовувати її як умову ефективності, оскільки шкідливі наслідки будь-якої дії не виключають її ефективності. Наявність негативних наслідків свідчить лише про побічні дії й не виключають максимально вдалого прояву явища у своїй функціональній спрямованості.

Отже, категорія «корисність», як і «ефективність» має оціночний характер. Однак, на відміну від ефективності питання, про корисність явища вирішується виходячи не із суб'єктивної оцінки об'єктивних показників, а з суб'єктивної оцінки, зробленої на підставі особистого сприйняття наслідків, широту меж яких суб'єкт визначає для себе самостійно. До того ж абстрагування корисності від мети функціонування явища унеможливує ототожнення категорій «корисність» і «ефективність».

Цікавим є питання про співвідношення понять «ефективність» і «економічність». Науці відомі різні визначення терміна «економічність», причому зауважимо, що в більшості з них акцент робиться на розмірі витрат при досягненні мети. Гадаємо підгрунтя оцінки дії державно-правового явища з точки зору його економічності складає не абсолютна цінність отриманого результату й не абсолютна величина здійснених витрат, а їх співвідношення. У довідковій літературі це поняття виокремлено як певний критерій ефективності, точніше, як економічна ефективність.² На думку деяких учених, поняття «економічність» і «ефективність» можуть співпадати. Згідно з їх думкою, якщо безпосередньою метою державно-правового явища є лише економізація якоїсь дії, ці кате-

¹ Див.: Эффективность правовых норм / Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. – М.: Наука, 1980. – С. 28.

² Див.: Большая Советская Энциклопедия. (в 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: 3-е изд. «Советская энциклопедия», 1978. – Т. 30. – С. 322.

горії практично ототожнюються.¹ Вважаємо, що така позиція має право на існування, але з одним зауваженням. Поняття «ефективність» має дуже багатий зміст, і ми не виключаємо, що окремі його елементи можуть мати економічні цілі. Але йдеться лише саме про окремі елементи (наприклад, економічність судової процедури) і не може виступати умовою ефективності державно-правового явища в цілому (наприклад, судової системи). Тому вести мову про тотожність понять «ефективність» та «економічність», на наш погляд, є недоречним.

З огляду на викладене зазначимо, статичний метод пізнання спрямовує пошуки оптимальної моделі ефективності державно-правового явища з позиції оцінки конкретної мети, що стоїть перед науковцями. У результаті більшість дискусій зводиться до порівняння, що є ефективним і що неефективним для даного явища. Деякі науковці все ж доходять висновку про необхідність конструювання більш широкої категорії, яка включала б у себе ефективність у статичному вимірі кількісних показників, а також інші важливі аспекти всебічної оцінки державно-правових явищ, зокрема, за допомогою показників якісних.² Саме цей висновок став передумовою подальших пошуків методу дослідження сутності такого явища, як ефективність.

2. Недоліки статичного методу пізнання, висновок про доцільність включення соціальної корисності державно-правового явища в оцінку його ефективності, врахування матеріальних витрат, людської енергії й часу при вирішенні поставлених завдань та оптимального варіанту досягнення наміченої мети й зумовили появу наукових праць, що стосуються ефективності державно-правових явищ з точки зору їх функціональної дієвості. Оскільки дослідження пов'язані з функціональним аспектом виміру ефективності, цей напрямок ми умовно назвемо *функціональним*.

Цей метод пізнання спирається на теорію управління соціальними явищами, а тому є більш комплексним, ніж статичний. Його відмінною рисою є спроба аналізу співвідношення

¹ Эффективность правовых норм / Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. – М.: Наука, 1980. – С. 66.

² Див. наприклад: Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – С. 168.

категорій «ефективність», «оптимальність» і «соціальна корисність».

Спираючись на аналіз робіт науковців, які опрацьовують питання ефективності функціонування державних органів, відмітимо, що вони також виходять з визначення ефективності як ступеня досягнення поставлених перед ними *цілей і завдань*.¹ Наприклад, І.Л. Петрухін визначає ефективність правосуддя як ступінь досягнення завдань, поставлених перед ним.² На думку В.М. Кудрявцева, під ефективністю системи кримінальної юстиції розуміється співвідношення між фактично досягнутим результатом і метою, заради якої вона організована.³ Але важливо, що поряд із цільовим моментом до змісту досліджуваного поняття включаються *витрати, спрямовані на досягнення мети*.⁴ Учені пропонують формулу для визначення показника ефективності: $C = (A - B) / K$, де C – соціальна результативність; A – результат функціонування державно-правового явища; B – початковий стан суспільних відносин; K – здійснені суспільством витрати.⁵ Вважаємо, що співвідношення результату не тільки з метою, а й з витратами ресурсів на її здобуття суттєво розширює це поняття: найбільш ефективним буде вважатися те суспільно-правове явище, за умови якого рівень

¹ Див.: Анашкин Г.З., Петрухін І.Л. Эффективность правосудия и судебные ошибки // Сов. государство и право. – 1968. – № 8. – С. 58-61; Шикин Е.П. Основные условия эффективного применения права: Автореф. Дис. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1971. – С. 5; Петрухін І.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – С. 168.

² Див.: Петрухін І.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – С. 170.

³ Див.: Кудрявцев В.Н. Эффективность системы уголовной юстиции // Соц. законность. – 1971. – № 7. – С. 13.

⁴ Див.: Кузнецова Н.Ф. Проблемы изучения эффективности уголовно-правовых норм и институтов / В кн. Эффективность применения уголовного закона. / Отв. ред. д.ю.н. Н.Ф. Кузнецова, И.В. Михайловская. – М.: "Юрид. лит.", 1973. – С. 39-42.

⁵ Див.: Пашков А.С., Явич Л.С. Эффективность действия правовой нормы. (К методологии и методике социологического исследования) // Сов. государство и право. – 1970. – № 3. – С. 40-47; Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 145.

досягнення мети забезпечується з найменшими витратами сил і засобів.

За висновками функціонального підходу ефективність характеризує соціальну результативність державно-правових реалій з урахуванням витрат, що забезпечують її здобуття. Це дозволяє підійти до пізнання сутності даної категорії як способу (шляхів) максимального досягнення наміченої мети з найменшими витратами сил і засобів. Але слід зазначити, що при такому підході важливо чітко розуміти зміст таких понять, як «досягнення цілей» і «засоби їх досягнення» й розмежовувати їх. Кількість витрат може бути значною, але виправданою, оптимальною з погляду забезпечення здобуття заданої мети. Тому зазначені витрати, з нашого погляду, належить оцінювати не тільки з урахуванням створення найбільш сприятливих умов для ефективного досягнення цілей, а й з огляду на інтереси суспільства в цілому. Як зазначають Т.Г. Морщакова й І.Л. Петрухін, держава могла б підвищити ефективність правосуддя, різко збільшивши витрати на нього. Але якщо це буде зроблено за рахунок асигнувань інших сфер життєдіяльності, це може суттєво понизити їх ефективність, що в кінцевому підсумку не відповідатиме інтересам суспільства.¹

Позиціонери функціонального методу пізнання сутності ефективності в процесі наукового пошуку схиляються до ототожнення понять «ефективність» і «оптимальність».² Але більш поміркованою, з нашої точки зору, є думка науковців, які вказують не на тотожність, а на взаємозв'язок цих категорій.³ Приміром, І.О. Іконицька на прикладі вивчення ефективності норми права зазначає, що в оптималь-

¹ Див.: Морщакова Т.Г., Петрухін І.Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия / В кн. Право и социология. – М.: Наука, 1973. – С. 241-267.

² Див.: Бойков А.Д. Проблемы эффективности судебной защиты: Дис. ... докт. юрид. наук. – М., 1977. – С. 275; Кузнецова Н.Ф. Эффективность уголовного закона и её значение в борьбе с преступностью // Весн. МГУ: Право. – 1974. – № 14. – С. 11-13; Шикин Е.П. Основные условия эффективного применения права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1971. – С. 5.

³ Див.: Іконицька І.А. Проблемы эффективности норм советского земельного права: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – М, 1979. – С. 24; Андрищенко А.Н. Понятие эффективности и его философский смысл / Философские и социологические исследования. Ученые записки. – Философия. – Вып. XII. – Л., 1971. – С. 48.

ній нормі права потенційно закладена ефективність, що реалізується за наявності певних умов.¹ Іншими словами, оптимальність характеризує правове явище в статистиці, а ефективність – у динаміці.

На думку І.С. Самощенка й В.І. Никитинського, термін «оптимальність» означає якість, яка дозволяє цілісно оцінити всі властивості дії правових норм у синтезованому вигляді і яка складається з наступних елементів: (а) ефективності, що визначається ступенем досягнення мети незалежно від того, якою вона є; (б) корисності, під якою розуміється розходження між результатом дії норми права (інституту) й різного роду не передбачуваними побічними її наслідками, з яких один позитивно, а інші негативно впливають на неврегульовані даною нормою суміжні суспільні відносини; (в) економічності норми, тобто кількістю матеріальних витрат, необхідних для її функціонування.²

І.Л. Петрухін досліджуючи конструкцію «оптимальність судової системи», наголосив на відмінностях понять «ефективність» і «оптимальність». На його думку, перше, будучи пов'язаним з досягненням судовою системою корисних цілей, входить до складу другого, яке включає в себе ще й організаційне вдосконалення судової системи, ціледосягнення та соціальну цінність останньої.³ Якщо категорія «ефективність» пов'язана зі здобуттям позитивних цілей системи, то «оптимальність» містить у собі до того ж організаційну досконалість системи, її внутрішню збалансованість, знаходження найбільш оптимальних засобів для досягнення поставленої мети, диференціацію цілей з урахуванням мінливих потреб системи, погашення, так би мовити, „егоїзму” окремих підсистем, що іноді прагнуть вирішувати свої специфічні завдання всупереч інтересам усієї системи.⁴ Варто відмітити, що оперування кате-

¹ Див.: Иконичкая И.А. Проблемы эффективности норм советского земельного права: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1979. – С. 24.

² Див.: Самощенко И.С., Никитинский В.И. Изучение эффективности действующего законодательства // Сов. государство и право. – 1969. – № 8. – С. 3-12.

³ Див.: Петрухин И.Л., Батунов Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – С. 168-170.

⁴ Див.: Петрухин И.Л. Наука об эффективности правосудия, теоретическая основа изучения судебных ошибок / В кн. Эффективность правосудия и проблема устранения судебных ошибок. Ч. 1. / Отв. ред. Кудрявцев В.Н. – М.: ИПАН СССР, 1975. – С. 21-93.

горією «ефективність» у такому трактуванні змусить дослідника перенести пізнавальний інтерес на рівень підсистем, умовно абстрагуватися від того, що об'єктом вивчення є система в цілому.

На нашу думку, поняття оптимальність і ефективність є різними, але взаємопов'язаними. Оптимальність – найбільш розумне, раціональне в конкретний момент співвідношення всіх системних показників у досягненні цілей функціонування. Мета ефективності – підвищити позитивну оцінку показників, а оптимальності – урівноважити їх. Оптимальність є найвищою формою ефективності, означає найбільш корисний (соціально значущий) результат за мінімальних затрат. Щодо даного дослідження оптимальність судової системи виступає чинником, прямо пропорційним її ефективності, а стосовно ефективності окремих елементів системи – чинником стримуючим. Отже, поняття «оптимальність» дозволяє сумарно оцінити ефективність розглядуваної системи як цілісного механізму.

Цінним здобутком функціонального підходу у з'ясуванні змісту ефективності служить висновок, що при її оцінці належить використовувати як кількісні, так і якісні показники, а також ступінь відповідності реального результату очікуваному.

3. Розглянуті вище підходи до розуміння сутності поняття «ефективність» є найбільш поширеними в юридичній науковій літературі. Разом із тим, можна виділити ще один підхід, який, на нашу думку, має значну цінність у цьому процесі. Оскільки його основою є осмислення ефективності як можливості досягнення за допомогою державно-правових реалій соціально корисних результатів, об'єктивним критерієм яких є їх відповідність потребам суспільства, умовно назвемо цей підхід *соціальним*.

Для названого підходу характерним є виокремлення доцільності як умови ефективності будь-якого державно-правового явища. Термін «доцільність» зазвичай тлумачиться як відповідність накресленій меті, достатньо розумний, практично корисний, або як відповідність явища чи процесу певному стану, матеріальна або ідеальна модель якого є ціллю, тобто як форма прояву відносин «причина – наслідок». Це здатність предмета бути засобом для досягнення мети.¹ Отже, поняття «доцільність» знаходиться в тіс-

¹ Див.: Краткий словарь по философии / Под ред. И.В. Блауберга, И.К.Пантина. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1979. – С. 361.

ному зв'язку з такими, як «ціль» і «розумність». Остання ж притаманна лише людині.

«Доцільність», повторимося, є оціночною категорією і в її визначенні провідну роль відіграє людський фактор. Окремий індивід розмірковує щодо доцільності виходячи з об'єктивного досягнення наміченої мети, роблячи при цьому акцент на найцінніші й найважливіші саме для нього позитивні прояви цього процесу.

Соціальний підхід було застосовано Л.І. Спиридоновим, В.Б. Никитинським і Є.О. Фоміним при дослідженні ефективності правової норми. Учені відмітили, що внаслідок дії останньої отримується результат предметної діяльності людини, яка керувалася цією нормою. На думку науковців, ефективність завжди пов'язана з одержанням результату, що є наслідком *свідомої людської діяльності* (курсив авторки – Л.М). У зв'язку із цим вони пропонували виокремити ознаку, яка полягає в тому, щоб установити, наскільки чинні правові норми проникають у структуру особистості індивіда, знаходять у ній своє відбиття і втілення.¹

Дійсно, оціночний характер, брак чітких стабільних показників доцільності, суттєва роль суб'єкта в її оцінці дещо взаємопов'язує категорії «доцільність» і «ефективність». Однак варто відмітити, що суб'єкт робить висновок щодо доцільності (або недоцільності) явища шляхом мислення. Тому оцінка доцільності дії чи явищ буде зроблена крізь призму рівня його культури, соціальної ролі, особистих цілей, загального рівня інтелектуального розвитку. Звичайно, краще, якщо таку оцінку робить людина, яка має спеціальні знання в певній царині. Проте все ж таки доцільність може бути врахована як окрема умова ефективності і в жодному разі ці поняття не повинні ототожнюватись.

Вважаємо, що соціальний підхід може бути застосований і при вивченні ефективності судової системи шляхом виокремлення чинників, впливаючих на неї. Оскільки цей підхід тягне за собою постановку питання про виявлення процесу засвоєння суддею юридичних приписів, про ступінь впливу правової норми на його установки й поведінку, він тісно переплітається з професійною

¹ Див.: Спиридонов Л.И., Никитинский В.Б., Фомин Э.А. Об изучении эффективности социальных норм как средства социализации // Человек и общество. – Вып. 9. – 1971. – С. 110-118.

правосвідомістю судді й може бути критерієм легітимності інституту розв'язання суперечок у суспільстві.

Аналіз статичного, функціонального, соціологічного методів пізнання поняття «ефективність», дає можливість стверджувати, що в цих різноманітних з першого погляду підходах існує єдність думок щодо того, що ефективність – це функціонально-цільова категорія, яка характеризує свідому, суспільно значущу діяльність людини й соціальних інститутів, яка завжди пов'язується з очікуванням певного (позитивного) результату.

Умови ефективності державно-правового явища: а) функціональна, соціальна та інша результативність; б) економічність; в) доцільність; г) досягнення соціальних та інших цілей; д) стабільність результату; е) відповідність соціальним очікуванням; ж) здатність змінюватись відповідно до потреб оточуючого середовища.

2.3. Ефективність судової системи: поняття і зміст

У правознавстві наукове дослідження традиційно прийнято розпочинати з визначення поняття. За висловом відомого філософа І. Канта, поняття є «загальним чи рефлексивним уявлення... або уявленням того, що притаманне багатьом об'єктам».¹ Іншими словами, це форма думки, яка є результатом узагальнення (й викремлення) предметів або явищ того чи іншого виду за більш-менш суттєвими ознаками.

Навести трактування поняття будь-якого предмета (явища) дослідження – означає відповісти на запитання, що треба розуміти під ним. Це логічна операція, шляхом якої розкривається зміст того чи іншого поняття або вказуються суттєві характерні ознаки предмета, відбиті в ньому. У широкому значенні, розтлумачити поняття – значить розкрити його зміст, властивості, відносини з іншими предметами; у вузькому – встановити сутність предмета дослідження, сформулювати його дефініцію.²

¹ Див.: Кант І. Трактати. – СПб: Наука, 1996. – С. 190.

² Див.: Чупахин І.Я. Вопросы теории понятия. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1961. – С. 76.

Отже, визначити поняття будь-якого явища полягає у зрозумінні його сутності, виокремленні його специфіки. Кожному поняттю притаманна наявність певного змісту й обсягу. До змісту входять основні суттєві ознаки явища. Якщо останні названо правильно, всі разом вони достатні для тлумачення терміна. Достатність і необхідність ознак, використаних як основний зміст поняття, можна розглядати як критерій його точності.

Як уже зазначалося в попередньому підрозділі, на сьогоднішній день бракує одностайного, прийнятного для всіх галузей знань трактування терміна «ефективність», що викликає додаткові труднощі при вивченні ефективності судової системи й робить доцільним уточнення розглядуваної категорії з урахуванням особливостей правової науки, наукових досягнень у цьому напрямку.

Категорія «ефективність» є вихідною при вивченні соціального результату буття того чи іншого явища взагалі й державно-правових реалій, зокрема. Разом з тим, незважаючи на значну кількість досліджень проблем ефективності державно-правових явищ, цей термін виявився недостатньо висвітленим правовою наукою, не сформульовано однозначної відповіді на запитання, що таке ефективність правової категорії, явища чи структури. Оскільки кожен науковець намагається доповнити дефініцію новими, з його точки зору, важливими складниками, кількість дефініцій налічує декілька десятків. Ось чому важливо зрозуміти, що будь-який підхід до з'ясування ефективності правового явища повинен враховувати той факт, що саме останнє охоплює все розмаїття соціальної дійсності, де все переплетено й домінують дифузійні процеси об'єктивної реальності. Цим пояснюється те, що судження про самі правові явища нескінченно багатогранні, як і сама соціальна реальність. Оскільки ж вона весь час перебуває в русі, змінючись на вимогу часу, то і юридичне поняття не може бути постійним, а значить, не можна вести мову про неправильність тієї чи іншої позиції науковця тлумачення поняття «ефективність». Отже треба робити поправку на конкретний час, відрізок соціальної реальності, за умов якої формулювалося дана дефініція. Як справедливо зазначив Д.О. Керимов, «якщо об'єктивна правова дійсність постійно розвивається і змінюється, якщо процес руху правових явищ здійснюється в боротьбі протиріч і має за результат ліквіда-

цію старого й виникнення нового, то і юридичні поняття, щоб бути правильним віддзеркаленням цієї дійсності, мають бути всебічними, гнучкими, рухомими, здатними змінюватися, одностайними в протилежностях».¹

Поглиблене вивчення наукових правових джерел дає можливість підсумувати, що в правознавстві не існує єдиного підходу до розуміння сутності ефективності того чи іншого державно-правового явища. Тому на підставі змістовного аналізу використаних для формулювання цієї дефініції специфічних ознак, спробуємо виокремити сутність поняття, придатного для визначення правової конструкції «ефективності судової системи».

Розуміння ефективності взагалі й ефективності правового явища, зокрема, часто пов'язується з терміном «ефект». Для з'ясування змісту категорії «ефективність» доцільно провести диференціацію термінів «ефективність» і «ефект». На перший погляд не зовсім зрозуміло: це різні поняття чи різні визначення однієї сутності. Намагання відзначити близькість їх змісту пояснюється тим, що ці слова є однокорінними. Однак на підтвердження того, що висновок про їх тотожність не є безумовним, можна навести приклад: слова «суд» і «осудність» мають спільний корінь, однак вони зовсім різні за значенням, а їх зв'язок є достатньо умовним.

Акцентуючи увагу на відмінності понять «ефективність» і «ефект», учені правильно відмічають, що перше визначає якісно позитивну властивість всієї системи дій, а друге характеризує переважно наслідок якихось конкретних дій.² Як уточнює І.Л. Петрухін, не кожен ефект є ефективним: таким може бути лише соціально корисний ефект, який є близьким до мети.³ Дане зауваження вбачається не зовсім справедливим. Адже ефект є результатом будь-якої дії й не є самостійним показником реалізації явищем свого функціонального призначення, а категорія «ефек-

¹ Див.: Керимов Д. А. Философские проблемы права. – М.: Мысль, 1972. – С. 70.

² Див.: Головченко В.В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 18.

³ Див.: Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – С. 182.

тивність» окреслює ознаку дії, служить показником функціонально-самостійного явища. Згідно з тлумачним словником української мови ефективність є поняттям, що підкреслює здатність об'єкта викликати ефект. Останній же є результатом, наслідком яких-небудь причин, сил, дій, заходів.¹

Ефект не залежить від мети й не є обов'язково наслідком функції явища, тобто він виникає і за простих, звичайних, а не лише основних напрямків дії якогось явища. Кожне із зазначених понять має власні критерії оцінки, свої показники. Якщо ж для виміру ефективності важливі задані умови прояву властивостей предмета, то для опису ефекту цього не потрібно. При цьому ефект не є величиною, що не дозволяє його визнати мірою (на відміну від ефективності).

В.В. Головенко наполягає на тому, що, «на відміну від ефективності ефект може бути як позитивним (корисним), так і негативним (шкідливим)».² Зауваження є справедливим, але деякі науковці, на нашу думку, роблять із цього помилкові висновки, виокремлюючи негативну ефективність, яка віддаляє від наміченої цілі.³ Ми не заперечуємо, що будь-яке явище може бути корисним, нейтральним, шкідливим або, наприклад, економічним, неекономічним чи збитковим. Але, як уже зазначалося, така властивість явища, як ефективність, може бути визначеною через співвідношення його результату дії й наміченої мети. Поняттям ж «негативна ефективність» підкреслюється відсутність ефективності взагалі, а таму не має жодного змістовної цінності в дослідженні ефективності судової системи.

На початку введення терміна «ефективність» в науковий обіг правознавства його часто ототожнювали з поняттями «оптималь-

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. Ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 358.

² Див.: Головенко В.В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 18.

³ Див.: Эффективность правовых норм / В.Н. Кудрявцев, В.И. Никитинский, И.С. Самошенко, В.В. Глазырин. – М.: Наука, 1980. – С. 54; Алексеев С.С. Проблемы теории права. – Т.1. – Свердловск: СвЮрИнститут, 1972. – С. 99; Лазарев В.В. Эффективность правоприменительных актов / Науч. ред.: [Безина А.К.](#) – Казань: Изд-во Казан. ун-та. – С. 99.

ність», «правильність», «обґрунтованість» і «доцільність».¹ Є сенс повторити, що найбільш поширена, вироблена сучасною правовою думкою дефініція категорії «ефективність» розглядається як *властивість державно-правового явища, що за певних умов забезпечує досягнення ним соціально корисних цілей.*

Ефективність судової системи залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, які визначаються характером її взаємозв'язків у середовищі функціонування. Оскільки останні є дуже різноманітними, то й умовами ефективності виступають різні чинники, які можна поділити на 3 блоки. Це умови, що (а) впливають на державну діяльність у цілому (економічні, ідеологічні, політичні, культурні та ін.), (б) стосуються стану законодавства та його реалізації і (в) пов'язані з правосвідомістю громадян та особистісними характеристиками суддівського корпусу. Разом із тим кожен із цих блоків становить собою систему, що складається з багатьох умов, які відносять як до самої судової системи, так і до середовища її функціонування та процесу правозастосування.²

Пропонуємо наступне розуміння сутності конструкції «ефективність судової системи». Це *оціночна правова категорія, яка (а) характеризує властивість такого державно-правового явища, як судова система, і (б) визначає рівень функціональності судової системи в динаміці. Спрямування оцінки ефективності судової системи визначається функціями судової системи і співвідношенням мети її утворення й результату її функціонування.*

Що стосується останнього положення, то існують певні спірні моменти, що потребують уточнення. Справа в тому, що і мету, і результат об'єктивно є суть явища, тому вони не охоплюються безпосередньо змістом конструкції «ефективність судової системи». Містити вказівку на свою мету судова система звісно може, але тоді ціль, як ідеально визначений стан останньої, знаходиться поза межами її змісту. Мета завжди спрямовує, результат же

¹ Див.: Керимов Д.А. Свобода, право и законность в социалистическом обществе. – М.: Госюриздат, 1960 – С. 143; Лебедев М.П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения // Советское государство и право. – 1963. – № 1. – С. 31.

² Див.: Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 157.

отримується. Ці поняття ніколи не зможуть стати внутрішньою властивістю судової системи. Уже через це ефективність не слід розглядати одночасно і як властивість судової системи, і як відношення цілі й результату. Жодну внутрішню властивість, у тому числі й ефективність, неможливо розглядатися як її співвідношення з іншими зовнішніми явищами. Вона лише має своє вираження в такому відношенні. Співвідношення мети й результату – це не суть ефективності судової системи, а можливий шлях її зміни. Поняттям «ефективність судової системи» фіксується її певна внутрішня властивість, точніше, її *спроможність здійснити реальний благотворний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого розв'язується соціальний конфлікт і досягається соціальна справедливість*.

Пропонуємо розрізнити верхню й нижню межі ефективності судової системи. Перша – повне співпадіння результатів її функціонування і заявленої мети (в цьому разі можна вести мову про оптимальність діючої судової системи), що практично неможливо через вплив різних протидіючих чинників (пояснюється це в першу чергу відкритістю цієї системи). Нижня межа становить собою поріг ефективності, за яким розглядувана система втрачає свою оптимальність, стає менш керованою і зрештою втрачає сенс свого існування.

Для з'ясування змісту ефективності судової системи доцільно належним чином вивчити питання мети й результату її функціонування:

А. Мета судової системи. Оскільки цілі судової системи співпадають з інтересами суб'єктів права, важливим завданням дослідження ефективності судової системи є визначення цих інтересів, конкретизація їх змісту, характеру і пріоритетності. У науковій юридичній літературі побудовано ієрархію цілей (або «дерево цілей» правосуддя¹), яку поділяють на 3 рівні: (а) цілі суб'єктів судочинства, (б) цілі правосуддя як виду специфічної державної діяльності, (в) загальні цілі судової системи.

¹ Див.: Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – С. 72-81; Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 152.

Нормативне закріплення мети судової системи у вітчизняному законодавстві має декілька проявів. Спираючись на аналіз конституційних норм, можемо стверджувати, що мета цієї системи – забезпечити розгляд і вирішення правових конфліктів¹ у судовому порядку. Зазначене положення *конкретизується в процесуальному законодавстві*. Так, аналіз норм чинного ЦПК України дає можливість визначити мету судової системи, що полягає у створенні умов справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або спірних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Указується, як бачимо, не тільки на якість судового розгляду (справедливий, неупереджений і своєчасний), а й на результат функціонування судової системи (на її кінцеву мету) – захист прав, свобод чи інтересів фізичних і юридичних осіб або держави. Виходячи зі змісту статей 2, 48, 142 і 148 КПК України, зазначимо, що в кримінальному судочинстві цілком функціонування судової системи є не лише захист чи охорона прав, а й розкриття злочину, викриття і притягнення до кримінальної відповідальності винних, установлення істини по справі. Із наведених положень можна зробити висновок, що законодавець ототожнює поняття «ціль», «завдання» й «результат функціонування судової системи».

Базуючись на тому, що ефективність означає ознаку дії і є прямо пропорційною ступеню досягнення бажаного результату, можемо припустити її тісний взаємозв'язок з функціональним призначенням явища, що нею визначається. Як уже зазначилося, функціональне призначення судової системи обґрунтовується наявністю суспільної потреби в розв'язанні конфліктів, викликаних зіткненням конфронтуючих інтересів членів суспільства. З огляду на такі філософські категорії, як «причина» й «наслідок» у співвідношенні “соціальний конфлікт – судовий спір” перший виступає як причиною, а другий – наслідком, тобто призначення суду

¹ Поняття «правовий конфлікт», безумовно, не охоплює всього спектру правових станів, виникнення яких в суспільстві потребує судового вивчення й оцінки, однак його застосування цілком можливе, оскільки навіть безконфліктний правовий стан, потребує юридичної оцінки суду (наприклад, деякі справи окремого провадження), умовно можна назвати «правовий конфлікт».

– розв’язувати конфлікти, розглядати (вирішувати по суті) позови. Ця соціальна функція існувала завжди, тому що вона необхідна в будь-якому співтоваристві (колективі) людей як діяльність третьої сторони, спроможна безпристрасно й авторитетно вирішити суперечку. У цьому розумінні суд – явище, що існує поза часом і цивілізацією.¹

Якщо розвинути соціальний підхід до з’ясування сутності судової системи, тобто визначити мету останньої через її соціальну спрямованість, можна назвати основним функціональним призначенням інституту суду загальноновизнаний (легітимний) спосіб об’єктивного, загальносправедливого для конфліктуючих сторін вирішення соціальних конфліктів. Отже, ефективність досліджуваної системи становить собою пропорційне співвідношення загальної кількості конфліктних ситуацій у суспільстві до кількості переданих на розгляд суду. Інакше кажучи, вона може бути оцінена з позиції легітимності, тобто впевненості громадян у справедливості судової процедури розв’язання спору. Звісно, такий підхід до тлумачення ефективності судової системи матиме певні труднощі щодо її оцінки, проте вважаємо його дещо новелістичним і маючим право на існування.

Крім нормативного і соціального підходів до з’ясування мети функціонування судової системи, можна застосувати підхід з позиції теорії управління, тобто адміністративний, який дозволяє розглянути суд як самодостатню організацію, створену задля надання від імені держави *судових послуг*. Вважаємо за доцільне навести цікаву й нестандартну думку Е.М. Мурадян: «В ідеалі, призначення судової влади стосовно громадянського суспільства можна визначити як юридичне обслуговування з наданням судових послуг суб’єктам права (персоніфікованим і не персоніфікованим)».² Застосування такого підходу дозволяє подивитися на ефективність не як на відношення або оцінку, а як на висновок споживача судових послуг, зробленого на підставі аналізу власних відчуттів, що склалися в процесі взаємовідносин «людина – судо-

¹ Див.: Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 52-54.

² Див.: Мурадян Э.М. Истина как проблема судебного права. – М.: «Былина», 2002. – С.7.

ва система», або як на результат оцінки якості зазначених послуг, здійснений на підставі різних критеріїв. На відміну від попередніх 2-х, адміністративний підхід дозволяє побудувати модель оцінки ефективності судової системи із залученням не тільки кількісних, а і якісних критеріїв. Саме цей підхід буде використано нами при опрацюванні системи критеріїв ефективності судової системи в наступних розділах даної монографії.

Б) Результат функціонування судової системи. З урахуванням зазначених вище підходів можемо виокремити такі очікувані результати функціонування судової системи: а) постановлення законного і справедливого судового рішення – нормативний підхід; б) досягнення соціальної справедливості – соціальний підхід; в) реалізація права на судовий захист – адміністративний підхід.

До умов ефективності судової системи належать: (а) раціональна організація судової системи; (б) досконала законодавча база; (в) додержання принципу поділу влади щодо зовнішнього позиціонування судової системи; (г) високий рівень правової культури суспільства й суб'єкта судових правовідносин; (д) професіоналізм суддівського корпусу й компетентність службового персоналу суду; (е) узгодженість функціонування судової системи з діяльністю інших механізмів соціального контролю; (ж) безумовне і своєчасне виконання судового рішення.

Відкритість судової системи зумовлює її зміст, який складається із сукупності правовідносин між окремими суб'єктами: починаючи від осіб, які звертаються до суду й беруть участь у судовому процесі й закінчуючи органами, що здійснюють виконання судових рішень. Тому оцінка ефективності судової системи певною мірою залежатиме від індивідуального досвіду зазначених суб'єктів, отриманого в процесі взаємовідносин із судовою системою. На жаль, у юридичній літературі цьому аспекту ефективності судової системи не приділено належної уваги, хоча це вкрай важливо для визначення змісту досліджуваного поняття. Суб'єкт оцінювання може абстрагуватися щодо оцінки ефективності судового механізму розв'язання спорів лише в певних межах, оскільки сам, будучи його частиною, відчуває на собі вплив цього механізму. Він, звісно, займає своє місце в суспільстві, є членом якої-небудь соціальної групи. Залежно від того, наскільки функціонування судової

системи задовольняє інтереси соціальної групи, до якої входить цей суб'єкт, настільки підвищиться позитивна оцінка судового механізму розв'язання правового конфлікту в цілому й ефективності судової системи, зокрема.

Розділ 3

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

3.1. Стандарти ефективності судової системи: поняття, зміст і значення

Світовий досвід доводить, що інтерес до проблеми визначення стандартів ефективності судової системи постає у суспільній дискусії, коли виникає усвідомлення непродуктивності простого фокусування уваги на кризових явищах у ній без пошуків відповіді на запитання про те, що ж таке суд у демократичному суспільстві і як він має функціонувати, щоб громадяни відчували його як реальний інструмент захисту цінностей останнього. Не існує єдиного й універсального методу для визначення таких стандартів; у кожній країні вони розробляються з урахуванням специфіки її.

Належне визначення стандартів ефективності судової системи для України є актуальним завданням, яке лише починає обговорюватися в практичній площині. Це пояснюється насамперед тим, що в публічному й політичному дискурсі щодо цієї системи домінують питання її структури й механізмів функціонування, проблема ж результатів діяльності судів залишається мало дослідженою. Однак зростаюча занепокоєність суспільства й самих суддів станом справ у судовій системі (особливо зменшення рівня суспільної довіри до судів) викликає намагання визначитися в реалістичних і практично корисних результатах діяльності цієї гілки влади.

Розроблення стандартів ефективності функціонування даної системи, вважаємо, повинно стати стратегічним фундаментом планування заходів судового реформування. *По-перше*, вони сприятимуть чіткому окресленню основного призначення, цінностей і функцій судів; *по-друге*, допоможуть з'ясувати якість роботи окремого суду й ефективність судової системи в цілому шляхом зіставлення ідеальної (досконалої) діяльності суду з фактично існуючим результатом; *по-третє*, ці заходи стимулюватимуть удосконалення організаційних, процесуальних, професійних, адміністративних і контролюючих аспектів судової системи; *по-четверте*, закладуть

підвалини для підготовки й обґрунтування бюджетних запитів судів і для управління бюджетними коштами у спосіб, що дозволить виправдано спрямовувати ресурси туди, де вони потрібні; *по-п'яте*, допоможуть розробити навчальні програми для суддів і працівників апарату судів, виокремити пріоритетні галузі, в яких необхідно підвищити їх компетентність; *по-шосте*, створять умови для отримання об'єктивної інформації щодо ефективності судової гілки влади, що допоможе втілити в життя конкретні заходи для підвищення її авторитету, легітимності і громадської довіри.

Відповідно до однієї з дефініцій, наведених у тлумачних словниках англійської мови, стандарт (standard) – це ознаки певного явища, встановлені компетентним органом, звичаєм або загальною згодою як модель чи приклад. Цей термін утворює синонімічний ряд зі словом «критерій» (criterion), що застосовується щодо будь-яких ознак (характеристик), які можуть використовуватися для перевірки якості певного об'єкта незалежно від того, сформульовані такі характеристики як правило або принцип чи ні. Отже, стандарт – це певний зразок (еталон, модель), що приймається за вихідний для порівняння з ним інших подібних об'єктів чи явищ.

Оскільки стандарти є закріпленням найбільш важливих цінностей у певній правовій сфері й інструментом їх нормативного вираження, необхідно розрізнити їх як ідею (цінність) і як сукупність певних конкретних вимог. Розрізнення стандартів-ідей і стандартів-нормативів відбиває ступінь їх пізнання, яке встановлює межі можливого їх використання у відповідній практичній діяльності. Прикладом може бути практика Європейського суду з прав людини, яка свідчить про поступове перетворення таких базових цінностей судочинства, як неупередженість, рівність тощо, в сукупність чітких критеріїв, що формулюються як правові позиції суду, що можуть бути застосовані судьями національних судів як критерії оцінки конкретних ситуацій – реальних фактичних обставин.¹

Еталоном ефективності може бути концептуальна ідея *досконалого суду*, що відображена в багатьох сучасних моделях країн Заходу оцінки якості функціонування цього інституту.

¹ Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія / кол. авт.; за заг. ред. В.І. Борисова, В.С. Зеленецького. – Х.: Право, 2010. – С. 57.

Зокрема, Міжнародним консорціумом з досконалості суду створено Міжнародні засади досконалості суду, які є модельною методологією оцінки й покращання діяльності судів. Однак навіть за наявності численних підходів і напрацювань немає підстав вести мову про те, що існує чітка й однозначна відповідь на запитання, які за змістом мають бути стандарти діяльності суду. У кожній державі вони розробляються з урахуванням специфіки її судової системи. Проте вони не можуть суперечити фундаментальним принципам відправлення правосуддя. Такі базові положення містяться в міжнародно-правових документах, в актах, що належать до так званого «м'якого міжнародного права», в конституціях і загалом у національному законодавстві. Для України визначення Стандартів ефективної судової системи – актуальне завдання; їх розробка повинна стати фундаментом подальшого судового реформування.

Стандарти ефективності судової системи, з нашого погляду, мають містити в собі організаційну концепцію, що включатиме такі виміри ефективності, як умови, критерії, показники і способи оцінки діяльності. Доцільно уточнити зміст термінів «умова», «критерій» і «показник» ефективності судової системи.

Під конструкцією «умови ефективності судової системи» розуміються обставини, за яких функціонує остання. Оскільки судова система – це складне відкрите соціальне утворення, ефективність її функціонування можна розглядати у 2-х вимірах – внутрішньому й зовнішньому.

Зовнішні умови виявляються у її взаємовідносинах з іншими органами влади, в механізмі фінансування, способі структурної організації її елементів, суспільному авторитеті тощо, тобто саме вони визначають оптимальність і баланс судової системи й зовнішнього середовища її існування. Як справедливо підкреслив С.Ю. Марочкін, роль умов можуть виконувати не всі зовнішні чинники, оскільки вони мають різний характер і можуть впливати на ефективність як позитивно, так і негативно. Умовами є лише ті з них, які необхідні для виникнення й існування цієї властивості.¹ У системі зовнішніх умов можна виокремити умови загальні,

¹ Див.: Марочкин С.Ю. Проблема эффективности норм международного права. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. – С. 45.

тобто чинники, що впливають на ефективність судової системи в цілому (як державного інституту з розгляду правових спорів), і спеціальні, тобто чинники, від яких залежить ефективність окремого суду.

Внутрішні умови мають доволі складну правову природу. Вони є показником якості внутрішніх системних зв'язків досліджуваної системи. До внутрішніх умов ефективності останньої можуть бути віднесені чинники як організаційні – механізм організації роботи судів, система адміністрування й контролю, характер взаємовідносин між окремими елементами системи, так і процесуальні – досконалість судової процедури, якість правових норм, судового рішення та ін. Перелічимо умови ефективної судової системи: (а) незалежність; (б) оптимальна зовнішня організація; (в) належне забезпечення судової системи; (г) справедлива судова процедура; (д) ефективне адміністрування суду; (е) професіоналізм і компетентність суддів і працівників судового апарату. Кожна із зазначених умов повинна конкретизуватися критеріями, які й будуть становити зміст Стандартів ефективності даної системи.

Проведений аналіз наукових досліджень з питань оцінки ефективності дозволяє зробити висновок, що в більшості публікацій автори ототожнюють такі поняття, як «критерій» і «показник». І хоча між ними й існує деякий зв'язок, властивий науково обґрунтованому вибору критерію, що, у свою чергу, зумовлює правильність обраної системи показників, якість показника конкретного визначається повнотою й об'єктивністю характеристики на підставі критерію, взятого для цієї мети. Ми поділяємо точку зору тих учених, які наголошують на необхідності розрізняти такі поняття, як «критерій» і «показник» ефективності.¹

¹ Див. наприклад: Давиденко Л.М. Проблеми оцінки та вимірювання ефективності діяльності прокуратури // Питання конституційно-правового статусу прокуратури України та удосконалення її діяльності: Зб.наук. праць. \Ред. кол.: Л.М.Давиденко, П.М.Каркач (від. редактори) та ін.– Харків, ППК Генеральної прокуратури України, 1999.– С.67-81; Смирнов А.Ф. К вопросу о критериях оценки организации и деятельности органов прокуратуры // Актуальные проблемы регулирования правового государства. – Харьков: Юрид. ин-т, 1990.

Термін «критерій» походить від грецького слова „kriterion”, трактується як «підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось, мірило».¹ Отже під конструкцією «критерій ефективності судової системи» слід мати на увазі ознаку, підставу для виміру, вектор оцінки. Сукупність критеріїв фактично є операціональним аботехнологічним формулюванням стандартів ефективності судової системи. Кожна умова ефективності останньої характеризується за допомогою критеріїв, що дозволяють якнайповніше оцінити таку ефективність. Саме ці критерії і складають зміст Стандартів ефективності судової системи.

Система зазначених критеріїв залежить від діапазону оцінки ефективності. Якщо, наприклад, за мету буде обрано оцінку ефективності судової процедури, за критерії служитимуть: (а) доступність суду, (б) забезпеченість права на правову допомогу, (в) чіткість правових норм щодо процедури судового розгляду, (г) справедливість судової процедури, (д) оперативність судового розгляду, (е) обґрунтованість і законність судового рішення та ін. Загальними ж критеріями оцінки ефективності правосуддя, на думку В.М. Сирих, виступають: (а) рівень підготовки справ до судового слухання (повнота зібраних доказів, правильність визначення підсудності справи, перевірка випадків необґрунтованої відмови в прийнятті позову); (б) законність і обґрунтованість судових рішень (відповідність рішення матеріальному й процесуальному закону, ґрунтування його на досліджених у суді доказах, вмотивованість рішення, правильність інтерпретації й застосування закону); (в) причини судових помилок (недостатній рівень професіоналізму й компетентності судді, неповнота зібраних доказів, неякісність судового протоколу); (г) додержання процесуальних прав учасників судового процесу, (д) правильність відшкодування судових витрат; (е) дотримання процесуальних строків і причини їх порушення; (є) рівень і своєчасність виконання судових рішень

– С. 198-250; Шарыло Н.П. К вопросу разработки методики оценки эффективности участия прокурора в разбирательстве гражданских дел в суде // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. – М., 1996. – С. 90-93 та ін.

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)/Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 465

(своєчасність звернення до виконання судових рішень, реальні показники їх виконання); (ж) загальна кількість судових справ (структура й динаміка).¹

Але для комплексної оцінки ефективності судової системи (що й ставили ми за мету даного монографічного дослідження) необхідний системний аналіз. Саме в цьому напрямку й належить визначити Стандарти ефективності судової системи України.

Якщо термін «критерій» трактувався як ознака, то «показник» слід тлумачити як абсолютну або відносну її величину, ступінь якості його стану. Інакше кажучи, під конструкцією «показники ефективності судової системи» ми розуміємо реальні індикатори, які роблять можливим вимір і визначення проявів і проблем організації й функціонування досліджуваної системи. Вони конкретизують критерії, можуть мати різний характер: питання анкети, статистичний показник, вид поведінки, частота події, наявність чи відсутність якихось фактів тощо. Кожен з них розкривається через систему показників, але їх кількість не може бути надмірною.

Як бачимо, між критерієм і показниками існує тісний взаємозв'язок. Під *критерієм* як визначником ефективності судової системи мається на увазі постійна, стійка величина, яка в ідеалі відбиває умови для найефективнішого її функціонування. Іншими словами, змістом критерію ефективності судової системи виступають певні стандарти якості її функціонування, що уособлюють оптимальні умови, за яких досягається мета, для досягнення якої була створена ця система. *Показники* ж – це ті кількісні і якісні відомості, за якими можна судити про ступінь досягнення цілей, поставлених перед судовою системою.² Показник конкретизує критерій; при обраному одному критерію може бути ціла низка показників.

Що ж стосується способу оцінки ефективності судової системи як структурного елемента Стандартів, у даному правовому

¹ Див.: Сырых В.М. Методы измерения при обобщении судебной практики // Труды Всесоюз. науч.-исслед. ин-та сов. законодательства. – Вып. 2. – М., 1975. – С. 62.

² Див.: Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Моршачова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – С. 261.

документі, безумовно, повинно бути обов'язково названі: (а) суб'єкти оцінювання, (б) умови й критерії оцінювання, (в) методи отримання інформації, (г) шляхи подальшого використання цієї оцінки. Така оцінка, як вбачається, може мати 2 основні процедури, у кожній з яких передбачається використання різних методів. По-перше, це самооцінка судів, що відбувається в межах судової системи й використовує методи, релевантні системі організації й координації останньої; по-друге, їх зовнішня оцінка, що передбачає оцінку діяльності судів державою або громадськістю.

Отже, Стандарти ефективності судової системи становлять собою концептуальну ідею досконалої організації й функціонування цього державно-правового механізму розв'язання правових конфліктів. Значення Стандартів полягає в наступному:

1. Отримання об'єктивної інформації щодо потреб судової системи. Зазначені Стандарти необхідні перш за все для визначення якості функціонування судової системи й необхідних напрямків її вдосконалення. Вони не повинні використовуватись як підґрунтя для порівняння судів між собою або моніторингу діяльності окремих суддів чи для застосування до них заходів дисциплінарного впливу. Навпаки, Стандарти й оцінка якості запроваджуються з метою постійного поліпшення роботи цього інституту, з'ясування потреб для їх закладення в державну політику і для вдосконалення професійної майстерності суддів і компетентності працівників апарату судів. Отримана інформація може бути використана органами як суддівського самоврядування, головами судів для поліпшення організації й функціонування останніх, так і органами законодавчої й виконавчої влади для усунення прогалин у правовому, організаційному й фінансовому забезпеченні судової системи.

2. Планування навчання й підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату судів. Стандарти містять ідеальну модель функціонування судової системи. Суд – це цілісний механізм, на результат функціонування якого впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Загально відома теза «кадри вирішують все» набуває особливого значення саме щодо функціонування суду. Адже на відміну від інших гілок влади з їх принципами адміністрування й субординації, всі судді мають єдиний статус

незалежного носія судової влади. Отже, наскільки ближчим для кожного стане розуміння досконалості судового розгляду справи, настільки вище стане ефективність судової системи в цілому. А наскільки чіткими і зрозумілими для кожного працівника апарату судів стануть його обов'язки, наскільки компетентними будуть їх дії, залежить і ефективність функціонування судової установи в цілому. Ось чому положення Стандартів повинні бути включені до програми підготовки й підвищення кваліфікації суддів і працівників судового апарату. Крім того, на підставі самооцінки судами власної діяльності керівниками судових установ можуть бути виокремлені причини неналежної якості окремих напрямків їх роботи, доведені до відома працівників і вжиті заходи з подолання виниклих проблем. Координація цих дій з іншими судами дозволить перейняти позитивний досвід даних установ, що теж сприятиме підвищенню ефективності судової системи в цілому.

3. Підвищення транспарентності судової системи. Стандарти становлять ті очікування, які спільнота покладає на суди. Зауваження учасників судового процесу щодо якості судових послуг дозволить краще усвідомити потреби громадян, те, що вони очікують від суду. Подолання проблем, які викликали незадоволеність громадян, сприятиме підвищенню легітимності судів. Цей документ не повинен суперечити фундаментальним правам людини на справедливий суд, принципам демократичного управління, загальним етичним стандартам суддівської професії тощо. Такі базові положення містяться в міжнародно-правових документах (перш за все в міжнародних і регіональних конвенціях про права людини), в документах, що належать до так званого «м'якого міжнародного права» (висновки, рекомендації, резолюції міжнародних і міжурядових органів), у Конституції й загалом у національному законодавстві.

Отже, зміст Стандартів становить система критеріїв ефективності судової системи. Опрацювання й запропонування їх системи, розробка механізму їх застосування стане реальним кроком у визначенні Стандартів ефективності судової системи України, що стане науковим підґрунтям судової реформи в державі.

Якщо критерії ефективності судової системи відбивають стандарти якості її функціонування, то, напевно, для з'ясування їх

структури доцільно спершу сформулювати їх *основні засади*. На думку К.Ф. Скворцова, критерії ефективності повинні: а) стимулювати досягнення цілей органу (діяльності); б) давати кількісну і якісну характеристики; в) створювати умови для об'єктивної оцінки; г) бути універсальними, але не суперечливими; д) бути повними й охоплювати всі сторони процесу.¹ Гадаємо, ці положення можуть бути покладені в підґрунтя опрацювання й основних засад критеріїв ефективності судової системи.

І.Л. Петрухін і Т.Г. Морщакова запропонували визначати критерії ефективності суду в кількісних показниках, які вимірюються числом судових помилок. При цьому науковці виступають проти включення до переліку показників ефективності судочинства з кримінальних справ строків їх розслідування й судового розгляду.² У науковому середовищі така категорична думка викликала низку зауважень. Учені, які досліджували проблеми оцінки ефективності роботи правоохоронних органів, указували на недостатність використання лише кількісних (статистичних) показників, оскільки, на їх думку, це може призвести до виникнення певної невідповідності між цілями діяльності цих органів і критеріями їх оцінки.³ Тому обґрунтовувалася доцільність використання як кількісних, так і якісних показників.⁴

На нашу думку, при опрацюванні системи критеріїв ефективності судової системи належить передбачати критерії як кількісні, що дозволять установити результативність досягнення цілей судової системи й витрати на її забезпечення, так і якісні, які до-

¹ Див.: Скворцов К.Ф. Исследование проблем эффективности прокурорского надзора / В кн. Вопросы теории и практики прокурорского надзора. – Ч.І. – М.: Юрид. лит., 1975. – С 3-12.

² Див.: Морщакова Т.Г., Петрухин И.Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия / В кн. Право и социология. – М.: Наука, 1973. – С. 241-267.

³ Див.: Алексеев А.М., Роша А.Н. Латентная преступность и эффективность деятельности правоохранительных органов // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Проспект, 1973. – Вып.19. – С. 41-43; Ларин А.М. Управление расследованием и измерение его эффективности // Советское государство и право. – 1979. – №10. – С. 85.

⁴ Див.: Пашкевич П.Ф. Процессуальный закон и эффективность уголовного судопроизводства. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 14-19.

поможуть сформулювати загальні положення щодо ефективності останньої. Пропонуємо виокремлювати наступні 4 групи критеріїв цієї ефективності: (а) які відбивають стандарти організації судової системи; (б) що дозволяють оцінити якість функціонування суду, пов'язані з досягненням позитивних цілей правосуддя; (в) які віддзеркалюють стандарти професіоналізму суддів і працівників суду; (г) що допомагають оцінити рівень легітимності інституту суду в суспільстві. Докладніше наведена система критеріїв буде розглянута в наступних підрозділах.

3.2. Критерії ефективної організації судової системи

Судова система, як уже було доведено, є соціальною системою, отже, вона повинна характеризуватися певними як внутрішньо-системними зв'язками й відносинами між окремими її елементами, а також взаємовідносинами зовнішніми з іншими системами чи їх окремими елементами. Це свідчить про необхідність існування певних правил (стандартів) щодо організації цієї системи, які й визначатимуть особливості цих правовідносин.

Грунтуючись на аналізі специфіки організації функціонування судової системи як учасника державно-правових відносин, ми виокремили сукупність критеріїв, які розкривають адміністративну якість даної інституції. Вони пов'язані зі стандартами, засобами контролю й політиками, які використовуються в судах для поліпшення ефективності й продуктивності роботи останніх. Розглянемо ці критерії докладніше.

3.2.1. Доступність суду. Проблема доступності суду, маючи свої концептуальні витоки з концепції основних прав і свобод людини, впливає з права на справедливий судовий розгляд і генетично пов'язана з моделлю судочинства. У юридичній літературі існують різні підходи до розуміння сутності цього критерію. Зокрема, В.Ф. Яковлев до складників доступності відносить безвідмовне прийняття позовних заяв, своєчасне порушення справ і якість рішень, що виносяться (тобто їх законність та обґрунтованість) і

належне виконання судових рішень.¹ На думку В.В. Яркова, цей критерій включає порядок порушення справи, забезпечення фактичної змагальності в умовах реальної рівності правових можливостей сторін, організацію правосуддя й можливість використання процесуальних засобів захисту заінтересованими особами та ін.² Недоліком зазначених підходів є брак систематизації елементів, які вчені відносять до структури інституту доступності суду. Із цієї точки зору заслуговує схвалення позиція тих учених, які намагаються визначити зміст доступності суду на підставі систематизації його структурних елементів.

Наприклад, О.Б. Абросимова, у цій структурі виокремлює такі елементи: а) суб'єктний – свобода й рівність доступу до суду всіх суб'єктів права; б) компетенційний – універсальність компетенції суду в предметному, територіальному й темпоральному аспектах; в) інституційний – правило ординарного суду й належного судді, включаючи заборону на існування надзвичайних судів; г) процесуальний – змагальність судових процедур.³

Більшість правників до змісту доступності суду включають 3 групи елементів – правові, економічні й організаційно-правові. До правових вони відносять аспекти: (а) судоустрійні (територіальну наближеність судів до населення) і (б) судочинні (порядок порушення й розгляду справи в суді, розумні строки судового розгляду, можливість вільного оскарження судових актів і реальне виконання судових актів). До економічних: (а) розумність судових витрат і створення процесуального механізму для їх відстрочки, розстрочки або повне звільнення від сплати судових витрат на користь держави; (б) надання кваліфікованої допомоги на пільгових умовах малозабезпеченим особам; (в) належне фінансування судової системи та ін. Організаційно-правовими елементами є: (а) створення умов для зайняття суддівських посад висококваліфікованими

¹ Див.: Яковлев В.Ф. Вступительное слово // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; от вред. И.А. Приходько. – М.: Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 10.

² Див.: Ярков В.В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации // Рос. юрид. журн. – 2001. – № 1. – С.16.

³ Див.: Абросимова Е.Б. Свободный доступ к правосудию / В кн. Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ТК Велби, 2003. – С. 242.

юристами; (б) належне оснащення судів сучасною оргтехнікою й усім необхідним для нормального відправлення правосуддя; (в) раціональна організація роботи судового апарату тощо.¹

Доступність суду, як бачимо, є необхідною умовою ефективного функціонування судової системи. Як критерій ефективності судової системи, доступність охоплює стандарти реального забезпечення можливості громадян безперешкодно звертатися до суду за захистом своїх прав. Однак при використанні його для оцінки ефективності судової системи, на наше переконання, треба робити наголос не на аналіз наявності обставин, що свідчать про доступність суду, а на відсутність при цьому невинуватених правових і фактичних ускладнень. Чинники, що можуть становити перешкоди доступу до суду, саме й повинні бути критеріями оцінки ефективності досліджуваної системи.

М. Каппеллетті й Б. Гарт виокремили наступні процесуальні перешкоди, подолання яких наближує сторони до ефективного доступу до суду: (а) розмір судових витрат; (б) можливості сторін (фінансові ресурси, досвід, комунікативність, психологічна готовність до судового розгляду та ін.); (в) розрізненість інтересів учасників процесу.²

До факторів, що ускладнюють доступ до суду, В.В. Ярков відніс: (а) тривалість судових процесів, (б) подорожчання всієї юридичної інфраструктури (включаючи сферу представництва), (в) зміну економічних умов діяльності органів адвокатури й нотаріату, (г) ускладнення організації судової системи і правил судового процесу, (д) нерозвиненість громадських інститутів, що забезпечують юридичний захист різних верств населення.³ В.М. Жуйков

¹ Див.: Марочкін І.Є. Доступність правосуддя // Проблеми законності. – Вип. 58. – Х.: НЮАУ, 2003. – С. 127-131; Битяк Ю.П. Становлення та шляхи забезпечення доступності правосуддя в адміністративному судочинстві // Вісн. Акад. правових наук України. – 2003. – № 1 (32). – С. 57-58; Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 56-74.

² Див.: Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – P. 10 – 20.

³ Див.: Ярков В.В. Доступно ли гражданам наше правосудие // Рос. юстиция. – 1999. – № 2. – С. 25-26.

значає, що на забезпечення доступу до правосуддя найбільше впливають: (а) побудова судової системи, (б) розподіл повноважень між судами в цій системі (тобто визначення їх компетенції), (в) процедури розгляду справ у судах, (г) процедури оскарження судових постанов і (д) виконання судових постанов.¹

Усі бар'єри в доступі до правосуддя можна поділити на інституціональні, економічні, процесуальні й суб'єктивні. Саме цей поділ ми й поклали в підґрунтя виокремлення підсистеми критеріїв доступності. Розглянемо їх докладніше.

1. Інституціональна доступність передбачає створення умов, які гарантували б доступ до правосуддя всім суб'єктам, які мають законні підстави звернутися до суду. До них належать: (а) зручне розташування судів, достатня їх кількість, (б) універсальність юрисдикції судів, (в) оптимальність побудови судової системи, (г) доступність інформації про суд.

А. У юридичній літературі доступність суду традиційно пов'язується з територіальною його близькістю до суб'єктів. При утворенні судів повинні бути враховані транспортні комунікації, зв'язок з населеними пунктами, житловими кварталами, можливість зручного, вільного й легкого доступу заінтересованих осіб і просто бажаючих бути присутніми на судовому засіданні у приміщенні суду.² Як зауважив свого часу О.Д. Градовський, правосуддя має знаходитись, так би мовити, «біля дверей» кожного громадянина.³ Наприклад, в провінції Альберта (Канада) й зараз існує правило: на дорогу до суду суб'єкт не повинен витратити більше 2-х годин.⁴ В Україні територіальна доступність забезпечується шляхом створення судів відповідно до адміністративно-територіального устрою, передбаченого в ст. 133 Конституції України. З нашого погляду, до-

¹ Див.: Судебная реформа в прошлом и настоящем / И.В. Гессен, В.М. Жушков. – М.: Статут; РАП, 2007. – С. 22.

² Див.: Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: Монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 98-99.

³ Див.: Градовский А.Д. Собрание починений: В 9 т. – Т. 2. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. – С. 19.

⁴ Див.: Колоколов Н.А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве / Н.А. Колоколов, С.Г. Павликов. – М.: Юритинформ, 2007. – С. 116.

цільно розглянути питання про розміщенні судів поряд з органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади для створення відповідного адміністративно-владного осередку.

Разом із тим процесуальним законодавством України передбачено: якщо сторони цивільного процесу проживають не в межах юрисдикції одного суду, пріоритет наближеності суду закріплюється за відповідачем (ст. 109 ЦПК, ст. 12 ГПК, ст. 19 КАС). Також існують особливості доступу до мережі спеціалізованих судів. Але це можна вважати вимушеними винятками. Важливим у даному аспекті є не лише створення системи судів відповідно до інфраструктури держави – зв'язку, транспорту, шляхосполучення тощо, а утворення *достатньої* кількості судів.

Як показують емпіричні дані, більшість європейських країн дотримуються правила – 1-2 суду першої інстанції загальної юрисдикції на 100 тис. населення, але це не є загальновизнаною нормою. Наприклад, Росія, Туреччина і Монако мають показник більш ніж 5 таких судів на 100 тис. населення.¹

Заслуговує окремої уваги питання щодо реалізації Конвенції ООН про права інвалідів. Необхідно зазначити, що із 764 українських судів жоден не має повної доступності для інвалідів, а 304 суди мають лише часткову доступність (пандуси, кнопка виклику) для маломобільних груп населення, у тому числі інвалідів усіх категорій, оскільки у зв'язку з край обмеженням в останні роки обсягом капітальних видатків державного бюджету на забезпечення потреб судів у будівництві, реконструкції та капремонт облаштування приміщень судів під потреби цих груп населення відбувається дуже повільно. У 2010 році Державним бюджетом України на реалізацію цих питань капітальних видатків взагалі не передбачалося. Вважаємо, ця складова є також важливим аспектом інституціональної доступності суду, якій повинно бути приділена належна увага.

Отже, загальновизнаним стандартом утворення судів є пропорційне місцезнаходження судових територій – ділянок, районів, округів. Це означає, що не повинно бути їх надмірної концентрації

¹ Див.: Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) - Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрану.

на певній території й водночас не повинно бути територій, на яких взагалі немає цих установ. При визначенні необхідної кількості судів треба враховувати: а) щільність населення на території, на яку планується поширити юрисдикцію новоствореного суду; б) завантаженість суду; в) економічні можливості держави щодо утримання суду; г) оцінку проблем адміністрування суду, пов'язаних зі збільшенням його штатної чисельності; д) зміну адміністративно-територіального устрою країни.

Б. Універсальність юрисдикції суду означає, що він вправі розглядати справи будь-якої категорії. Вона існує поряд із засадою розподілу повноважень, якими наділена судова влада в цілому в межах її структурних одиниць, що входять до визначеної законом судової системи.¹ Судова юрисдикція є комплексним поняттям і визначає компетенцію судів у різних вимірах: предмета судового розгляду і судової діяльності, інстанційної побудови судової системи та її територіальності. Як правовому інституту їй притаманний структурно-функціональний характер судової влади. Вона диференціює повноваження органів правосуддя в межах сфери їх діяльності й існуючої судової системи. Інакше кажучи, з одного боку, юрисдикція визначає діяльність судів першої, апеляційної й касаційної інстанцій, а з другого – сферу загальних і спеціалізованих судів.² В.В. Комаров робить наголос на тому, що судова юрисдикція є доволі диверсифікованою, їй властиві предметність, функціональність та територіальність. Предметна юрисдикція охоплює обсяг повноважень судових органів щодо відповідних правових об'єктів судового захисту, функціональна – види діяльності (тобто інстанційності), територіальна – повноваження, визначені територією діяльності органів судової влади (судовим округом).³ Таким чином, універсальність судової юрисдикції не

¹ Див.: Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 92

² Див.: Комаров В.В. Цивільна юрисдикція та підсудність / В.В. Комаров, П.І. Радченко, Н.Ю. Сакара // Теорія і практика судової діяльності: Науково-практичний посібник. – К.: Атіка, 2007. – С. 8-13.

³ Див.: Комаров В.В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 (33) – 3 (34). – С. 477-478.

виключає потреби в чіткому розподілі повноважень між різними судами з метою уникнення між ними конфлікту.

Конституція України встановила, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, виникаючі в державі (ч. 2 ст. 124), чим установила заборону вилучення певних категорій справ з відання суду. У деяких країнах до компетенції цих органів можуть входити питання не лише вирішення правових спорів, а й реєстрації або ліцензування, пов'язані з ведінням бізнесу й земельними відносинами.¹ Але в цьому випадку йдеться не про звуження судової юрисдикції, а про її розширення. Вважаємо, необмежену юрисдикцію судів належить раціонально координувати, тобто вона повинна відповідати певним критеріям, щоб сприяти зменшенню кількості завдань, які не належать до сфери відправлення правосуддя, і в той же час забезпечувати ефективний захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів.

Однією з особливостей організації судової системи країн Заходу є розгалуженість квазісудових установ з розгляду певної категорії господарських, фінансових, трудових і соціальних конфліктів. Це дозволяє значно розвантажити суди, а значить, покращити оперативність розгляду ними справ, що також сприяє підвищенню ефективності цієї системи. Можливо, при здійсненні судової реформи доцільно розглянути питання створення механізму розв'язання спорів альтернативного судовому.

В. Інстанційний аспект доступності суду тісно пов'язаний із забезпеченням права на перегляд судового рішення. Саме це право обґрунтовує принцип інстанційності побудови досліджуваної системи. Міжнародні документи неодноразово підкреслюють важливість створення ієрархії судових органів для забезпечення можливості перегляду вищим судом рішення того суду, який розглядав справу по суті.² На думку відомого французького теоретика

¹ Див.: Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 99.

² Див.: п.5 ст.14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.// Международные документы по правам человека. – Харьков: РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 64-85; ч.2 ст.2 Протоколу № 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270-302; ст.1 Рекомендації R (95) 5 Комітету міністрів державам-

права Ж.-Л. Бержеля, ідея судової ієрархії має особливе значення: не впливаючи на свободу прийняття рішень, які не можуть бути завжди бездоганними, вона дозволяє звернутися до вищої судової інстанції з клопотанням про перегляд справи. У цьому полягає гарантія високої якості правосуддя, що дозволяє судді вищої інстанції, який має більший досвід, авторитет і є більш компетентним, коригувати можливі помилки суддів нижчої інстанції.¹ Подібної точки зору дотримувався й російський учений Є.В. Васьковський, який обґрунтовував модель судової ієрархії з точки зору кількості й призначення кожної інстанції.²

Вважаємо, що основним показником доступності права на оскарження судового рішення є оптимальність побудови судової системи, що спрямована на простоту, необтяжливість і доцільність останньої. Виникає справедливе запитання: скільки ієрархічних рівнів повинна мати судова система? Світову практику щодо цієї проблеми не можна назвати однорідною. Судова система може бути дворівневою – місцеві суди й верховний суд; трирівневою – місцеві суди, апеляційні й вищий суд; чотирирівнева – притаманна державам з федеративним державним устроєм. На наше переконання, у даному випадку важлива не кількість судових інстанцій, а їх доцільність. Тому при оцінці даного критерію ефективності судової системи треба брати до уваги територію держави, її державний устрій, щільність населення, а ще те, чи передбачено національним законодавством процесуальні фільтри, що перешкоджають подання необґрунтованих апеляцій з метою відстрочення виконання законного й обґрунтованого судового рішення.

Г. Доступність інформації про суд включає: (а) відкритість інформації про місцезнаходження суду, (б) його територіальну й предметну юрисдикцію, (в) режим його роботи, (г) номери довідкових телефонів, (д) доступність інформації щодо процедури по-

членам щодо введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_153.

¹ Див.: Бержель Ж.-Л. Общая теория права / пер. с франц. Г.В. Чуршукова; под общ. Ред. В.И. Даниленко. – М.: Nota bene, 2000. – С. 552.

² Див.: Васьковський Е.В. Курсь гражданского процесса. – Т.1. – М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1913. – С.181-201.

дання позову й механізму проходження судової справи по судовим інстанціям, (е) правила поведінки в суді тощо. Як зауважує І.О. Приходько, брак елементарної інформації про територіальні межі юрисдикції суду, його точного найменування й місцезнаходження значно ускладнює можливість громадян скористатися правом на звернення до цієї інстанції. Подолання даної перешкоди науковець вбачає в потребі законодавчого врегулювання питання обов'язковості, порядку й періодичності публікації вичерпної інформації із цього приводу.¹

Як зазначають експерти Європейської комісії з ефективності правосуддя інформація є суттєвим індикатором ефективності доступу до суду. За наведеними експертами даними всі країни Ради Європи (окрім Сербії) використовують для забезпечення доступності інформації про суд мережу Інтернет, де на створених вебсайтах надається загальнодоступна інформація щодо нормативно-правової бази, форм документів, місцезнаходження, компетенцію та режим роботи судів, розклад судових слухань тощо. Найвищі суди країн (окрім Греції і Сан-Марино) на власних вебсайтах публікують свою практику. Також створюються окремі офіційні вебсайти, на яких викладається інформація щодо прав учасників судового провадження і т.п., спрямованих на підвищення правової обізнаності громадян і підвищення їх правової культури.²

Обсяг інформації про суд визначено в Рекомендації № (81) 7 Комітету міністрів РЄ «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя» від 14 травня 1981 р., де зазначено, що загальні відомості про знаходження й компетенцію судів, про порядок звернення до них за захистом своїх інтересів у судовому порядку мають бути одержані або в самих судах, або в іншій компетентній службі чи органі й обов'язково повинні містити: а) зміст процесуальних норм

¹ Див.: Приходько И.А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы. – СПб.: Изд. Дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2005. – С. 211-213.

² Див.: п.4.1 Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) - Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрану.

за умови, що вони не містять юридичних порад по суті справи; б) опис процедури звернення до суду, строки й перелік необхідних документів; в) порядок виконання рішення суду, обсяг витрат, пов'язаних із цим (п.п. 1, 2 розд. А).¹

При оцінці даного критерію ефективності судової системи належить з'ясувати, чи існують у державі загальнодоступні інформаційні системи з надання потрібних відомостей особі, яка має намір звернутися до суду. В Україні перший крок у цьому напрямку було зроблено у спільній постанові Президії Верховного Суду й Ради суддів України від 16 березня 2007 р.: «Рекомендувати головам апеляційних і місцевих судів та їх заступникам забезпечити прозорість роботи судів шляхом інформування громадськості щодо захисту прав громадян через засоби масової інформації». Крім цього, звичайна загальна інформація, методична щодо процедури звернення до суду мають бути присутніми в загальнодоступному вигляді в приміщеннях самих судів, ресурсах мережі Інтернет, в адвокатських та інших правозахисних організаціях.

2. Економічна доступність. Процесуальне законодавство може містити положення, які містять перешкоди економічного характеру щодо звернення до суду. У першу чергу йдеться про розмір сплати судового збору та інших витрат, пов'язаних з розглядом справи. Якщо держава в особі суду надає реальні послуги з розв'язання соціальних конфліктів, то цілком обґрунтовано, що законом передбачається сплата користувачем цих послуг судових витрат, понесених при розгляді його справи. Однак значний розмір судового збору для окремих осіб стає фінансовою перешкодою для доступу до суду.

Як зазначено у вищезгаданій Рекомендації № (81) 7, судочинство не повинно бути недоступним через те, що сторона не в змозі сплатити державі грошової суми, розмір якої є нерозумним стосовно справи, що розглядається. Якщо ж судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, їх слід по можливості зменшити або ж анулювати.²

¹ Див.: Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 241-243.

² Див.: Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 241-243.

На думку Європейського суду з прав людини сума зборів, призначена у світлі конкретних обставин, включаючи спроможність заявника її сплатити і стадію, на якій перебував розгляд справи на той момент, коли обмеження було накладено, є важливим чинником при визначенні того, чи скористалася ця особа своїм правом вільного доступу до суду.¹ Тим самим Суд хоча й визнає обґрунтованість інституту судових зборів, однак одночасно наголошує на необхідності запровадження механізму оцінки реальності й необтяжливості його для суб'єкта, який звернувся до суду за захистом своїх порушених прав.

Учені по-різному розглядають проблему економічної доступності правосуддя. Так, П.І. Шевчук вважає, що питання нерівності фінансових можливостей сторін в ідеалі можна вирішити шляхом введення безоплатного правосуддя, проте з точки зору практичної реалізації, принаймні, на найближчу перспективу, це є нереальним.² І.О. Приходько, навпаки, акцентує увагу на обов'язковості належного для сторін розміри мита.³ С.С. Богля обґрунтовує доцільність зниження розміру судових витрат або надання законом різних пільг особам, які не в змозі їх сплачувати. Одночасно правознавець зазначає, що деякі з діючих ставок державного мита слід підвищити.⁴

Світова практика щодо інституту судових витрат має 2 основні тенденції: (а) частина судових витрат сплачується авансом при зверненні до суду і (б) судові витрати або взагалі не сплачуються, або сплачуються стороною, проти якої постановлено рішення, після закінчення розгляду справи. В Україні порядок звернення до суду врегульовано процесуальним законом. Зокрема, ч. 5 ст. 119

¹ Див.: Вісн. Верхов. Суду України (вкладка). – 2001. – № 6. – С. 41.

² Див.: Шевчук П.І. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 2 (18). – С. 38.

³ Див.: Приходько И.А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы. // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И.А. Приходько. – М.: Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 20.

⁴ Див.: Богля С.С. Судові витрати у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – Нац. ун-т внутр. справ МВС України. – Х., 2005. – С. 9, 11.

ЦПК передбачає, що до позовної заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору й оплату витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи. Наслідком недодержання вказаної умови є залишення позовної заяви без руху, а якщо вказаний недолік не буде усунутий у строк, установлений судом, – повернення позовної заяви (ст. 121 ЦПК). Отже, наявний у державі інститут судових витрат, що регулює порядок сплати судового збору та інших витрат, пов'язаних з розглядом справи, безпосередньо впливає на можливість реалізації особою права на звернення до суду й отримання судового захисту.

Вважаємо, що показником економічної доступності суду має бути наявність у державі інституту судових витрат, який передбачає можливість та умови звільнення особи від їх сплати, надання відстрочки або розстрочки в їх сплаті.

3. Процесуальна доступність суду походить від права доступу до судової процедури, яке не може бути обмежено державою і яке включає такий елемент, як належний суд. Зазначене поняття, що складається з 3-х складників, розтлумачено практикою Європейського суду з прав людини щодо застосування п.1 ст. 6 Конвенції, а саме суд має бути: (1) встановлений законом, (2) незалежним від виконавчої влади і сторін і (3) неупередженим.

Суд слід вважати *встановленим законом* лише за умови, що він (а) утворений безпосередньо на підставі закону, (б) діє в межах своєї предметної, функціональної та територіальної юрисдикції й (в) у законному своєму складі. При визначенні того, чи є він *незалежним*, слід ураховувати спосіб призначення членів суду, строк перебування їх на посаді, існування гарантій від зовнішнього впливу й наявність у нього зовнішніх ознак незалежності.¹ Стосовно *неупередженості* суду Європейський суд виділив 2 аспекти. По-перше, органу, який розглядає справу, належить бути безстороннім суб'єктивно, тобто жоден його член не повинен мати будь-якої особистої заінтересованості або упередженості. Суддя вважається неупередженим, якщо немає доказів, що свідчили б про протилеж-

¹ Див.: Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 439-442.

не. По-друге, суд має бути неупередженим і об'єктивно, тобто він повинен надати такі достатні гарантії, які виключали б будь-які законні сумніви стосовно цього.¹

Зазначимо, що критерії належного суду, визначені в п.1 ст.6 Конвенції і прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, знайшли своє відбиття в законодавстві України. Відповідно до ст.124 Основного Закону правосуддя в державі здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення їх іншими органами чи посадовими особами не допускається. Крім того, на конституційному рівні закріплені положення, які гарантують незалежність суддів і підкорення їх лише закону, а приписи процесуального законодавства передбачають підстави відводу суддів і заборону повторної участі судді в розгляді справи. Незалежність суддів забезпечується: (а) особливим порядком їх обрання або призначення на посаду і звільнення з неї; (б) забороною будь-якого впливу на суддів; (в) захистом їх професійних інтересів; (г) відповідним порядком притягнення їх до дисциплінарної відповідальності; (д) забезпеченням державою особистої безпеки суддів і їх сімей; (е) гарантуванням фінансування й належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, їх правового й соціального захисту; (є) забороною їм належати до політичних партій і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займатися за сумісництвом певними видами діяльності; (ж) притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суддів і суду; (з) суддівським самоврядуванням.² Незалежність суддів визнається основною передумовою їх об'єктивності й неупередженості. Рішення в судовій справі має ґрунтуватися на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, під час якого не повинна надаватися перевага правовій позиції будь-якого учасника судового процесу, в тому числі прокурорів, захисників, представників юридичних чи

¹ Див.: Вибрані справи Європейського суду з прав людини. – Вип. 1. – К.: Фенікс, 2003. – С. 281.

² Див.: Рішення КСУ у справі про офіційне тлумачення положень частин 1, 2 ст. 126 Конституції України та ч. 2 ст.13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 1.12.2004 р. № 19-рп/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 49. – Ст. 3220. – С. 62.

фізичних осіб.¹ Порушення права будь-якої сторони на неупереджений судовий розгляд визнається безумовною підставою для скасування рішення суду.²

Показниками *процесуальної доступності суду*, з нашого погляду, є щонайменше 3 складових елементи: а) гарантії компетентності суду в розгляді справи; б) наділення суду повноваженнями, необхідними для відправлення правосуддя; в) наявність і можливість використання форм перегляду неправосудних судових актів; г) незалежність складу суду.

4. Суб'єктна доступність характеризує властивості суб'єкта, який відчуває потребу в судовому захисті. М. Каппеллетті й Б.Гарт до факторів суб'єктної доступності суду відносили (а) фінансові ресурси; (б) наявність спеціальних знань і психологічна готовність звернутися до суду; (в) наявність досвіду участі в судовому розгляді.³ Отже неможливість звернення особи до суду, тобто недоступність правосуддя, в деяких випадках може бути пов'язана з існуванням певних перешкод – психологічних або правових, які зводяться до того, що особа внаслідок правової неграмотності, недосвідченості, стану здоров'я або інших причин не в змозі самотійно звернутися до суду. У сучасній практиці подібні бар'єри зазвичай усуваються за допомогою функціонування механізмів правової допомоги особам, які її потребують.

Основне призначення *інституту правової допомоги* – забезпечення рівності правових можливостей сторін у відстоюванні власної позиції у суді. Згідно із законодавством України право на правову допомогу втілюється в декількох інститутах, розвиток яких відбувався поступово, а саме: а) судове представництво; б) представництво інтересів у суді прокурором; в) участь у судовому процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування й осіб, яким за законом надано право захищати права, свободи й

¹ Див.: Постанову Пленуму ВСУ «Про незалежність судової влади» № 8 від 13.06.2007 р. // Вісн. госп. судочинства. – 2007. – № 4. – С. 6.

² Див.: Постанова ВСУ від 28.12.2004 р. у справі № 11/19 // Юрид. практика. – 2005. – № 9. – С. 19-20.

³ Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – P. 10 – 20.

інтереси інших осіб; г) участь особи, яка є фахівцем у галузі права і яка за законом вправі надавати правову допомогу.¹

На важливість інституту правової допомоги неодноразово зверталась увага Європейським судом з прав людини, який у своїх рішеннях зауважував, що неможливість надання стороні допомоги адвоката може завадити реалізації права на доступ до правосуддя, якщо така допомога є обов'язковою для ефективного доступу до суду, або у зв'язку з тим, що юридичне представництво вважається обов'язковим (як це прийнято у певних державах щодо різних типів судових розглядів), або з причин складності процедури чи типу справи. Оскільки головним принципом судового процесу є справедливість, кожна сторона повинна мати можливості *ефективно* представляти свої інтереси в суді, що передбачає наявність певного досвіду і професійних знань.² Серед європейських країн лише Україна і Азербайджан гарантують правову допомогу виключно з кримінальних справ. У більшості державах-членах Ради Європи правова допомога здійснюється через представництво інтересів, юридичну консультацію або інші форми юридичної допомоги. Найрізноманітніші форми безоплатної правової допомоги запроваджені у Швеції. Відповідно Україну експерти віднесли до держав із найнижчим рівнем правової допомоги – лише з кримінальних справ.³

Як зазначено в Резолюції № (78) 8 від 2.03.1978 р. Комітету міністрів Ради Європи «Про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації», ніхто не може бути позбавлений можливості використання або захисту своїх прав у будь-яких судах, правомочних виносити рішення в цивільних, торгових, адміністративних, соціальних або податкових справах через перешкоди економічного

¹ Докладніше див.: Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія / Н.Ю. Сакара. – Х.: Право, 2010. – С.220-249.

² Див.: Извлечения из важнейших решений Европейского суда по правам человека в области доступа к правосудию / В кн. Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 587-589.

³ Див.: п.3.1 Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) - Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрану.

характеру. Будь-яка особа повинна мати право на необхідну юридичну допомогу в судовому розгляді.¹ У більшості випадків вона надається фахівцями у царині права на платних засадах, однак світова практика свідчить, що деякі держави беруть на себе обов'язок забезпечити безоплатну правову допомогу, що випливає з таких міжнародно-правових актів, як Основні положення про роль адвокатів (1990 р.), Резолюція КМРС (76) 5 «Про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах» (1976 р.), Резолюція (78) 8 КМРС «Про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації» (1978 р.), Рекомендація КМРС № R (93) 1 «Про ефективний доступ до закону і правосуддя малозабезпечених осіб» (1993 р.), та ін. В Україні хоча процесуальним законом і передбачено порядок надання юридичної допомоги, але його механізм доволі недосконалий і фактично не діє. Фахівці вбачають вихід із цієї ситуації у створенні інституту державної адвокатури, представники якої, наділені правовим статусом адвокатів, підпорядковувалися б відповідним правилам етики й мали аналогічний процесуальний статус, але фінансувалися б з Держбюджету.² На наше переконання, ця пропозиція є слушною, оскільки, *по-перше*, зміцнить гарантії доступності суду, сприятиме реалізації права на судовий захист, *по-друге*, нарешті стане передумовою позбавлення прокуратури непритаманної їй функції представництва інтересів громадян або держави в суді.

У зв'язку з викладеним актуалізується питання створення в державі механізму надання безоплатної правової допомоги. Європейський суд з прав людини не визнає автоматичного права на

¹ Див.: Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 244-245.

² Див.: Шевчук П.І. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення // Вісн. Верхов. Суду України. – 1999. – № 3 (13). – С. 49-51; Штогун С.Г. Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – Х., 2004. – С.16; Ширинский С. Нужен институт государственной адвокатуры // Рос. юстиция. – 1998. – № 4. – С. 48; Шакарян М.С. Проблема доступности и эффективности правосудия в судах общей юрисдикции // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01 – 01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 62. та ін.

отримання безоплатної юридичної допомоги. Однак світова практика свідчить, що в країнах по-різному вирішується це питання. Так, в Англії, Німеччині, Словенії й Польщі воно належить до компетенції суду одночасно з питанням про звільнення від сплати судових витрат. А в законодавстві Болгарії прямо передбачено перелік осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу. Це особи (а) з фінансовими труднощами, (б) яким призначені аліменти, (в) недієздатні й обмежено дієздатні особи, (г) зникли безвісті або відсутні, але відсутність яких офіційно не проголошено.¹ В Греції право на безоплатну правову допомогу надається лише громадянам країни або громадянам країн Євросоюзу (за деякими виключенням з адміністративних справ). Особливо слід відмітити Францію, Швецію, Сан-Марино, де правова допомога в кримінальних справах надається не лише обвинуваченому, а й потерпілому.² В Україні науковці також обґрунтовують необхідність розширення кола осіб (потерпілий, свідок), яким повинно бути надано право на безоплатну правову допомогу хоча б у кримінальних справах.³

Більшість європейських країн мають інститути надання безоплатної правової допомоги не лише по кримінальних, а й по інших категоріях справ, і не лише у зв'язку із судовим провадженням, а й щодо провадження альтернативної юстиції, хоча й не виключені механізми обмеження доступу до безоплатної правової допомоги.

В Україні у наукових правових джерелах щодо цього питання висловлюються різні точки зору. Так одні автори обґрунтовують доцільність визначення категорії справ, за якими малозабезпечені громадяни мають право звернутися за безоплатною правовою до-

¹ Див.: Канев К. Доклад по доступу к правосудию: Болгария. / К. Канев, Г. Митрев / В кн. Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 217-227.

² Див. розділ. 3 Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) - Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрану.

³ Див.: Шило О.Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України. – Х.: Право, 2011. – С. 193-196.

помогою.¹ Інші, навпаки, вважають, що право на повністю або частково безоплатну кваліфіковану юридичну допомогу належить мати громадянам головним чином за критерієм потреби, а не за категорією справ чи за ступенем заслуги перед державою.² Розвиваючи останню тезу, В.Г. Гусев запропонував цени, за якими повинні визначатися особи, які мають право користуватися пільговою правовою допомогою, а саме: майновий (матеріальний), віковий, стан здоров'я, наявність декількох (більше 3-х) неповнолітніх дітей.³ На нашу думку, більш виваженою є точка зору Н.Ю. Сакари, яка запропонувала наступні критерії визначення доступності права на безоплатну правову допомогу в суді: а) фінансова спроможність суб'єкта; б) обґрунтованість вимог; в) особливості конкретної справи, а саме: (а) її складність, (б) особливе значення права, яке захищається, для особи, (в) особливості емоційного або фізичного стану останньої (глуха, німа, сліпа та ін.). Іншими словами, науковці схиляються до думки, що інститут безплатної юридичної допомоги є важливим елементом доступності правосуддя, але він повинен мати відповідні межі.

Слід зазначити, що у червні 2006 р. Президентом України затверджено Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, якою передбачено впровадження різних механізмів для забезпечення безоплатної правової допомоги. Положення Концепції було покладено в основу проекту Закону України «Про безоплатну правову допомогу», схваленого у 2009 р.

¹ Див.: Соболева А. Бесплатная юридическая помощь: российская практика и стандарты Европы // Рос. юстиция. – 2003. – № 5. – С. 38; Приходько И.А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы. / Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И.А. Приходько. – М.: Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 23.

² Див.: Шевчук П.І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення // Адвокат. – 2000. – № 1. – С. 5; Ярков В.В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации // Рос. юрид. журн. – 2001. – № 1. – С. 22.

³ Див.: Гусев В.Г. Дополнительные гарантии права граждан на судебную защиту в гражданском судопроизводстве / Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И.А. Приходько. – М.: Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 366.

у першому читанні Верховною Радою України. Прийняття цього документу повинно стати рішучим кроком у напрямку оптимізації цього інституту, що загалом сприятиме підвищенню ефективності судової системи.

Як вбачається, показником суб'єктної доступності суду може вважатися наявний у державі механізм надання юридичної допомоги у підготовці до взяття участі в судовому розгляді справи. При цьому особливого значення слід надати запровадженню інституту надання правової допомоги на пільгових умовах (безоплатно або за зниженими тарифами) та різноманіттю форм такої допомоги.

3.2.2. Незалежність суду. Судовим органам, зважаючи на їх виняткову й важливу роль у правовій державі, належить бути незалежними насамперед від політичних гілок влади – законодавчої та виконавчої. На цей обов'язковий принцип організації й функціонування судів указано в міжнародних правових та інших документах, серед яких треба назвати: Загальну декларацію прав людини 1948 р. (ст. 10); Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права 1966 р. (ст. 14); Конвенцію «Про захист прав людини та основоположних свобод» 1950 р. (ст. 6); Основні принципи незалежності судових органів 1985 р.; Сіракузький проект принципів незалежності судочинства 1981 р.; Декларацію про незалежне судочинство 1983 р.; Рекомендацію СМ / Res (2010) 12 КМРС «Незалежність, ефективність та обов'язки» 2010 р.¹; Європейську Хартію про статус суддів 1998 р.; Хартію основних прав Європейського Союзу 2000 р.; Універсальну Хартію судді 1999 р.; Статут судді Європи, прийнятий Європейською асоціацією суддів у 1993 р.; Висновки 1, 3, 4, 6, 7 Консультативної ради суддів Європи 2001-2006 рр. та ін.

Судова незалежність становить собою міжнародно визнаний стандарт організації й функціонування судової системи. Значить, у кожній державі – члені демократичної світової спільноти – мають бути створені правові гарантії забезпечення реальної незалежності суду згідно з положеннями міжнародних актів. Європейський суд з прав людини при визначенні того, чи є судовий орган незалежним,

¹ Яка замінила Рекомендацію № (94) 12 КМРС «Незалежність, дієвість і ролі суддів» 1994 р.

бере до уваги наступні чинники: (а) процедуру призначення суддів, (б) строк їх повноважень, (в) гарантії, що унеможливають тиск на суддів, (г) наявність у суду зовнішніх атрибутів незалежності.

На наше переконання, судова незалежність має декілька зрізів для виміру. *По-перше*, це незалежність судової системи від виконавчої й законодавчої гілок влади. За міжнародно-правовими документами жодна влада не вправі втручатись у судовий процес, повинна утримуватися від будь-яких дій, що можуть мати попередній вплив на рішення суду або здатні зашкодити нормальній діяльності суду з прийняття рішення. *По-друге*, це незалежність кожного окремого елемента судової системи – судів та суддів, що зумовлює специфічність внутрішньосистемних взаємозв'язків. *По-третє*, це матеріальна й фінансова незалежність суду: бюджетні витрати на утримання й роботу суду визначаються компетентними організаціями разом з органами судової системи. *По-четверте*, це відповідні стандарти особистого статусу судді: відповідна оплата праці та її умови мають гарантуватися законом і не можуть бути змінені; зарплата судді не повинні зменшуватися під час перебування його на посаді й відповідати його статусу, посаді, а також індексуватися.

Спираючись на наведене, вважаємо, що рівень незалежності суду може бути визначено такими критеріями: (1) інституційна незалежність судів, що включає особливості взаємовідносин судової влади із законодавчою й виконавчою владою, внутрішньосистемну організацію судової системи; (2) фінансова незалежність, що полягає в належному механізмі фінансування судової системи й матеріальному забезпеченні потреб її функціонування; (3) незалежність суддів, тобто гарантії їх статусу. Розглянемо зазначені критерії докладніше.

1. Інституціональна незалежність. Незалежність судових органів є передумовою забезпечення верховенства права й основою гарантією справедливого вирішення справи в суді. Судова система є організаційною формою функціонування судової влади. З появою у останньої функції нормоконтролю, що полягає у наданні повноважень здійснювати контроль за відповідністю актів, прийнятих законодавчою та виконавчою владами, шляхом здійснення адміністративного та конституційного судочинства, актуальним постає питання незалежності судової влади і системи її органів від

інших гілок влади і визначення концептуальних засад ефективної взаємодії між ними.

Як зазначено в Основних принципах незалежності судових органів 1985 р., «судові органи вирішують передані їм справи неупереджено, на підставі фактів і відповідно до закону, без яких-небудь обмежень, неправомірного впливу, спонукання, тиску, погроз або втручання, прямого або непрямого із чийого б не було боку і з яких би не було причин» (п.2). Інакше кажучи, принцип незалежності надає судовим органам певні права й натомість ставить завдання отримати ефективну систему справедливого судочинства.

Зміст інституціональної незалежності судової системи полягає в тому, що суди не повинні підкорюватися ні законодавчій, ні виконавчій гілкам влади й мають бути наділені перш за все такою ознакою, як безсторонність. Іншими словами, даний інститут означає відмежованість, невідпорядкованість, відокремленість цієї системи в організаційному плані від органів інших гілок державної влади. Процес же їх взаємодії досить складний. Його суть виражається в можливостях впливу однієї гілки влади на іншу, в підставах діяльності кожної з них, у межах цього взаємовпливу. Як влучно зазначила О.Б. Абросимова, відособлення суду від системи законодавчих і виконавчих органів, придбання ним інституціональної й організаційної незалежності має місце лише в державах, що визнають фундаментальною основою конституційного устрою або порядку принцип поділу влади. Власне кажучи, з моменту такого відособлення можна вести мову про судову владу, а не про суд.¹ Для досягнення ефективного функціонування остання не може бути підпорядкована будь-яким владним структурам держави. Їй належить мати самостійні механізми впливу на суспільні відносини й державне регулювання у сфері як правової регламентації в цілому, так і організації й діяльності самої судової системи. Уточнимо, що це не означає підміну законодавця судом, а лише «підкреслює можливість суду оцінювати, виправляти й доповнювати державне регулювання з позицій права»².

¹ Див.: Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 102.

² Див.: Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / Под ред. В.В.Ершова. – М.: Юристъ, 2006. – С. 24.

Вагомий внесок у розроблення організаційно-правових і процесуальних аспектів незалежності судової системи належить таким ученим, як О.Б. Абросимова, В.П. Бож'єв, О.Д. Бойков, В.Д. Бринцев, В.В. Городовенко, Ю.М. Грошевий, І.Є. Марочкін, Т.Г. Морщакова, І.Л. Петрухін, В.М. Савицький, Ю.І. Стецовський, М.С. Строгович, Н.В. Радутна, М.О. Чельцов-Бебутов та ін. Предметом їх досліджень були питання щодо сутності й системи гарантій незалежності судової системи, шляхи її вдосконалення, зв'язок і співвідношення незалежної судової влади з іншими гілками державної влади й інші теоретичні та практичні проблеми. Але судова система, як різновид системи соціальної, складається зі стійкого комплексу формальних і неформальних правил, взаємовідносин між окремими її елементами – судами й суддями, зміст яких зумовлено базисними принципами, покладеними в основу її організації й функціонування, одним з яких є принцип незалежності судової системи. Функціонування будь-якої системи (організації), в тому числі й судової, підкорюється низці об'єктивних закономірностей, які неминуче виявляються незалежно від того, можна їх теоретично проаналізувати чи ні. Однією із закономірностей такого роду є коригування офіційно заданої мети прагненням системи до виживання й розвитку. Крім того, ця мета коректується й пануючою мотивацією членів організації. Тому вважаємо, що питання інституціональної незалежності судової системи слід розглядати не лише з позиції правової регламентації організації й функціонування судової влади, а й через аналіз управлінських процесів, що протікають у ній, і мають не менше значення. Вирішення проблеми незалежності судової системи вимагає комплексного підходу й не обмежується тільки її організаційною чи юрисдикційною самостійністю і включає особливості встановлених внутрішньосистемних зв'язків між її елементами.

У судовій системі паралельно з установленою процедурою розгляду справ існують організаційно-управлінські відносини, юридична природа яких залишається малодослідженою. Якщо на підставі процедурних правил судові рішення скасовуються, змінюються або залишаються чинними, об'єктом організаційно-управлінських відносин є безпосередньо суддя. Зазначені види відносин мають реально діючу сполучну ланку – прийняту систе-

му критеріїв, за якими оцінюється якість роботи судді з усіма наслідками, що випливають при цьому. Прикладом наведеного може служити віднесення так званої «тяганини» або «грубої тяганини» до числа підстав застосування до суддів заходів дисциплінарного стягнення.

Якщо самостійність судової влади, закріплена в законі, може бути формалізованою, дотримання його при зверненні до судді вимоги приймати рішення, керуючись лише законом і совістю, оцінюється тільки з погляду якості самого рішення (законність, обґрунтованість, умотивованість). Така ситуація цілком зрозуміла, оскільки функціонування судової системи, в принципі, було б неможливо, якби в кожному випадку було потрібно встановлювати факт незалежного прийняття суддями конкретного рішення. Незалежність судді при відправленні правосуддя презюмується, але ця презумпція є хибною за наявності даних про незаконний вплив.

Повноваження керівників судових органів установлені законом, а тому їх управлінські впливи при реалізації таких повноважень перебувають у рамках нормативної моделі організації судової системи. Більше того, остання, будучи побудованою за ієрархічним типом, неминуче передбачає не лише певне співвідношення процесуальних повноважень вищестоящих і нижчестоящих судів, а й обов'язок перших забезпечувати єдність судової практики, провадити ту чи іншу судову політику. Вирішення цього завдання пов'язано із впровадженням у судову практику певних, так би мовити, стандартів якості, прийнятих рішень, а також інших правил, яким має відповідати діяльність судді. Засобами впровадження цих стандартів і правил служить залежність між їх дотриманням (або недотриманням) суддею і його службовою кар'єрою, а то навіть і перебуванням на посаді.

Як показали дані емпіричного дослідження, у вітчизняній практиці зовсім не виключається сторонній вплив на суддю з метою коригування його рішення.¹ Недосконалість законодавства, нестійкість економічного становища держави, незавершеність її

¹ Див.: Москвич Л.М., Іваницький С.О., Русанова І.О. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) / За заг. ред. І.С. Марочкіна: Монографія. – Харків: «Фінн», 2009. – С.30.

становлення як правової й формування громадянського суспільства залишають досить широкі можливості зовнішнього (державного, суспільного) і внутрішнього (корпоративного) впливу на процес прийняття суддею рішення. Безумовно, прагнення до побудови дійсно ефективної судової системи передбачає мінімізацію подібних «ризиків» (можливостей).

Отже, критерій інституціональної незалежності судової системи передбачає оцінку співвідношення управлінських процесів у самій судовій системі і принципу незалежності судової влади. Розкриємо основні принципами механізму внутрісистемних праввідносин.

По-перше, судова незалежність спрямована на забезпечення суддів від будь-якого впливу з боку суб'єктів, які перебувають за межами організаційних структур судової влади. За словами Пітера Г. Соломона, незалежність судової влади – це відмежування суддівського корпусу від зовнішнього впливу, органів влади й приватних джерел. Вона пов'язана з відносинами між потенційними джерелами тиску й суддями, а не з яким-небудь конкретним типом поведінки самих суддів.¹ Зміна юридичних норм, що стосуються статусу судді, порядку зайняття ними посади й строку перебування на ній, визначення рівня фінансового й матеріального забезпечення судів – це все легальні важелі впливу на них, наявні в розпорядженні законодавчої й виконавчої гілок влади. Вони мають безособовий характер і поширюються або на весь суддівський корпус, або на певні категорії посад незалежно від того, хто саме їх обіймає.

По-друге, сам принцип незалежності судової влади припускає, що її посадові особи й органи відіграють ключову роль у процесах внутрісистемного управління. Ієрархічна побудова судової системи створює умови, за яких судові органи, що володіють процесуальними повноваженнями скасування і зміни рішень інших судів, так чи інакше формуватимуть стандарти діяльності суддів, принаймні, в рамках, установлених законом, тобто виробляти судову політику. Формою реалізації останньої є створення загальних пра-

¹ Див.: Пітер Г.Соломон, мл. Судебная реформа Путина: не только независимость, но и подотчетность судей// Конституционное право: восточно-европейское обозрение. – 2002. – № 2. – С.32.

вил поведінки суддів, за якими вони вибирають конкретне рішення із числа можливих варіантів, передбачених законом. Зміна закону – це зміна й альтернатив, у рамках яких суддя може здійснювати свій вибір. Чинність функціонування судової системи й рішення, прийняті суддями як носіями судової влади залежать не тільки від зовнішніх, а й від внутрішніх впливів. Навряд чи є потреба доводити, що при прийнятті того чи іншого рішення судді належить урахувувати стандарти, яких дотримується суд апеляційної або касаційної інстанції. Управлінський вплив суду вищестоящого рівня здійснюється в основному через керівництво нижчестоящого, що, звичайно, привносить у характер такого впливу суб'єктивізм. Наділення вищестоящих судів тільки процесуальними повноваженнями й позбавлення керівників судових органів організаційно-управлінських функцій теоретично можливо лише у 2-х випадках: (а) при передачі їх іншому органу, що обмежить самостійність судової влади, або (б) при встановленні виборності всіх суддів населенням. Однак варто брати до уваги, що виборці не можуть бути реальним суб'єктом управління хоча б тому, що, як така категорія, вони об'єктивно виявляють себе лише в день виборів.

По-третє, механізм внутрисистемного управління неоднаковий для різних видів судів та їх рівнів. Приміром, керівництво Верховного й Конституційного Суду України обирається безпосередньо членами даного суду. Дієвість такого принципу організації полягає в тому, що чинники, які впливають на характер прийнятих рішень, разом з професійною позицією, у своїй снові пов'язаною із загальними світоглядними установками, можуть мати політичні переконання й пристрасті (особливо це стосується КСУ).

По-четверте, соціальна цінність незалежності суддів, визначається тим, що вона є необхідною передумовою неупередженості і справедливості прийнятих ними рішень. Разом із тим ця цінність не є абсолютною, бо має низку обмежень, до числа яких належить і потреба співвідносити її з відповідальністю і прагненням до однакості судової практики, принаймні, в межах, у яких це знижує правову невизначеність.

За влучним зауваженням Пітера Г. Соломона, домогтися підзвітності суддів без посягання на їх незалежність – важке завдання, але з цією універсальною дилемою зіштовхується будь-яка

країна, яка надає своїм судам повноваження у вирішенні важливих питань.¹ Готових шляхів розв'язання даної проблеми, звичайно, немає, що зумовлює необхідність приділяти більше уваги процесам управління, існуючим у судовій системі конкретної держави, підвищувати їх прозорість, що в чималому ступені залежить і від інтенсивності інтересу правознавців-теоретиків до цього питання. Пропозиції, спрямовані на коригування вказаних процесів у випадку їх негативного впливу на реалізацію принципу незалежності суддів, можуть бути вироблені тільки в результаті поглибленого аналізу, заснованого на репрезентативній емпіричній базі, з урахуванням закономірностей функціонування соціальної системи.

За показники інституціональної незалежності судової системи можуть виступати наступні дані: а) участь інших органів влади в організації й функціонуванні судів; б) порядок утворення й ліквідації судів; в) належний добір суддівських кадрів; г) механізм призначення на адміністративні посади в судах; д) контроль за якістю судових рішень; е) спосіб прийняття рішень щодо розв'язання проблем управлінського характеру в судах та ін.

2. Фінансова незалежність. На необхідності як слід і в достатньому обсязі фінансувати потреби судів і суддів наголошується і в міжнародно-правових документах. Згідно з Основними принципами незалежності судових органів 1985 р. на кожну державу – члена ООН покладається обов'язок надавати відповідні засоби, які дозволяли б судовим органам ефективно виконувати свої функції (п. 7).²

Суд як бюджетна установа повністю утримується за рахунок Державного бюджету України. Закон України «Про джерела фінансування органів державної влади» від 30.06.1999 р. передбачає, що вони здійснюють свою діяльність за рахунок бюджетного фінансування в межах, передбачених Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік.³ Як зазначено в рішенні

¹ Див.: Питер Г.Соломон, мл. Судебная реформа Путина: не только независимость, но и подотчетность судей// Конституционное право: восточно-европейское обозрение. – 2002. – № 2. – С.32.

² Див.: Статус суддів: Навч.-практич. посіб. / За ред. І.Є. Марочкіна. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – С. 121-126.

³ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 274.

Конституційного Суду України від 24 червня 1999 р., № 6-рп/99, особливий порядок фінансування судів є однією з конституційних гарантій незалежності суддів. Воно має здійснюватися з Держбюджету України в належних обсягах, які мають забезпечувати відповідні економічні умови для повного й незалежного відправлення правосуддя, включаючи витрати на розгляд судових справ, комунальні послуги, охорону й ремонт судових приміщень, придбання оргтехніки, поштові витрати тощо, й застерігати від будь-якого впливу на суд.¹ Відповідальним органом за виконання Держбюджету є Кабінет Міністрів України, від ефективної діяльності якого залежить повне і своєчасне фінансування органів судової влади.

На жаль, стан фінансування судової системи в Україні на даний час слід визнати незадовільним. Упродовж багатьох років мали місце систематичне недофінансування судів (наприклад, у 2009 р. профінансовано лише 22 % від їх потреб, а у 2010 р. – лише 27% від дійсної потреби, при тому що на 2010 р. були передбачені асигнування на 448,6 млн. грн. більше порівняно з 2009 роком²). Недофінансування видатків на утримання судових органів у 2010 році по загальному фонду державного бюджету призвело до певних негативних наслідків: утворення кредиторської заборгованості з поточних видатків – 9,3 млн. грн., з капітальних видатків – 13,0 млн. грн., а обмеженість коштів на фінансування Державної програми забезпечення судів належними приміщеннями на 2006-2010 роки призвела до збільшення кількості судових позовів підрядників за виконані роботи ще у 2008 році.

Приміщення, в яких розміщуються ці органи влади, аж ніяк не відповідають затвердженим технічним і санітарним вимогам. У них бракує коштів не лише на здійснення найнеобхідніших дій і не тільки процесуального характеру, а й на звичайні поштові відправлення, придбання паперу, технічних засобів для фіксування судо-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 169

² На кінець 2010 року асигнування на забезпечення судів та установ судової системи склали – 2 435 млн. грн., при цьому потреба у коштах на ці цілі складала 9 131,9 млн. грн., тобто, судові органи у минулому році були забезпечені лише на 27%. У доведеному обсязі коштів 85,6% складали соціальні видатки, на утримання судів та установ видатки становили 8,9%, комунальні послуги - 4,3% та капітальні видатки - 1,2%.

вого процесу тощо, на оплачування комунальних послуг, оренди та охорону приміщень, на виплату відповідних коштів народним засідателям, потерпілим, свідкам. Рада суддів України 29 квітня 2009 р. звернулася до Президента України, Голови Верховної Ради України з приводу незадовільного фінансового забезпечення діяльності судів. На думку її членів, у державі виникла реальна загроза масового порушення конституційних прав і свобод громадян, інтересів юридичних осіб, що зумовлено вкрай незадовільним станом зазначеної галузі. «Фактично 1 травня 2009 р. зупинили судову діяльність апеляційні суди Харківської, Закарпатської, Запорізької областей, Шевченківський районний суд м. Києва, майже всі окружні адміністративні, Львівський і Луганський апеляційні адміністративні суди. У зв'язку з браком видатків на розвиток у 2009 р. повністю зупинено роботи на об'єктах незавершеного будівництва приміщень судів, результатом чого стало розкрадання будівельних матеріалів і руйнування незавершених споруд. Із тієї ж причини унеможлиблюється виплата вихідної допомоги суддям, звільненим у відставку у 2009 р., внаслідок чого може збільшитися кількість звернень до Європейського суду з прав людини».¹ У четвертому кварталі 2010 року Урядом вжито ряд заходів, направлених на покращення фінансування. Так, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 31 травня 2010 року № 421 «Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для реалізації інвестиційних проектів соціально-економічного розвитку регіонів, у тому числі погашення кредиторської заборгованості, зареєстрованої органами Державного казначейства як фінансові зобов'язання станом на 1 січня 2010 року», заплановано використати кошти Стабілізаційного фонду в сумі 11 млн. грн. для реконструкції з добудовою приміщення Шацького районного суду Волинської області, капітального ремонту будівлі Київського апеляційного господарського суду та завершення реконструкції приміщення Харківського апеляційного господарського суду. Проте, фактично профінансовані були лише

¹ Див.: Звернення Ради суддів України до Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України щодо незадовільного фінансування діяльності судів від 29.05.2009 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1077.2363.0>

видатки для реконструкції з добудовою приміщення Шацького районного суду Волинської області у сумі 3 млн. гривень. Усе це робить судову систему доволі вразливою для зовнішнього втручання в її діяльність.

Разом із тим, вважаємо за необхідне зазначити, що причина такого стану є не лише прогалини державної політики в цій сфері чи недосконалість самого механізму фінансування судової системи, а й загальна економічна і фінансова криза. Якщо проаналізувати європейську практику фінансування судової системи, то можна зробити висновок, що за останні два роки значна кількість країн значно зменшили бюджетні асигнування судової системи (Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція) або застосували інші заходи (зокрема, скорочення суддівських посад чи кількості працівників судового апарату та ін.) (Італія, Латвія, Угорщина, Литва, Словенія), спрямовані на економію державного бюджету, в наслідок посилення глобальної економічної кризи. Звісно, в «бідніших» країнах, які не отримували цільової допомоги від міжнародних (Світового Банку, Міжнародного Валютного Фонду) і європейських організацій ці заходи стали більш відчутніші. Як зазначили експерти Європейської комісії з ефективності правосуддя (CEPEJ), на європейському рівні спостерігається зниження темпів зростання бюджету судової системи, а в деяких країнах взагалі наявна тенденція до їх зниження у порівнянні з попередніми роками. Інші сфери у фінансовій політиці держав стали більш пріоритетними, ніж судова система. Деякі країни взагалі ініціюють масштабні судові реформи, спрямовані на зменшення кількості судів, суддів, працівників апарату судів, зменшення їх зарплатні (оскільки саме на цей сектор спрямовується значна частина державних коштів), декриміналізації певних проступків та запровадження альтернативної юстиції тощо. Але ці заходи, на думку експертів є вимушеними, із стабілізацією економіки повинно нормалізуватися і фінансове забезпечення судів.¹ На нашу думку, фінансова криза навпаки повинна стимулювати роботу з оптимізації механізму фі-

¹ Див.: п. 2.9 Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) - Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрану.

нансування судової системи, здатного забезпечити ефективне її функціонування.

Оцінити рівень фінансової незалежності можна за 3-ма вимірами, як-то: (а) повнота нормативно-правового врегулювання механізму фінансування судової системи, (б) матеріально-технічне устаткування судів, (в) рівень матеріального забезпечення потреб суддів і працівників судового апарату.

А. Повнота нормативно-правового врегулювання механізму фінансування судової системи. За ч. 1 ст. 130 Основного Закону України єдиним джерелом фінансового забезпечення судів є Державний бюджет. Вивчення положень статей 13 і 85 Бюджетного кодексу України¹ і статей 2 і 3 Закону України «Про джерела фінансування органів державної влади»² дає підстави стверджувати, що нині фактично заборонено фінансувати ці органи не з Держбюджету. У зв'язку із цим варто проаналізувати співвідношення реальних потреб судів і їх бюджетних асигнувань.

До судової реформи 2010 р. відповідні потреби місцевих та апеляційних судів визначалися на підставі Єдиних нормативів фінансового забезпечення судів загальної юрисдикції (вони розроблялися й затверджувалися щорічно). Зазначимо, що вони (очевидно, з огляду на економічне становище держави) були доволі мізерними. Запити щодо потреб судів постійно знижувалися як самими судами, так і Державною судовою адміністрацією, але навіть ці вимоги Верховна Рада України задовольняла лише частково. Така практика призводила до доволі відчутних негативних наслідків. Причому йдеться не лише про неможливість достатньою мірою забезпечити соціальні й матеріальні потреби суддів і працівників апарату судів, а й про загрозу конституційному праву громадянина на справедливий суд. Адже в багатьох приміщеннях організувати роботу суду належним чином неможливо через брак необхідної кількості залів судових засідань, оргтехніки, через випадки відключення приміщень від теплової, електричної чи телефонної мереж. Бракує також коштів на відрядження, оплату участі адвокатів, свідків і потерпілих при розгляді справ та ін. Водночас існує й проблема незабезпечення громадян елементарними умовами: немає гардеробів,

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 37-38. – Ст. 189.

² Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 274.

стілців, щоб дочекатися в коридорі розгляду справи, столів, щоб написати заяву чи скаргу, і т.д.

Чимало невіршених питань було й у законодавчому регламентуванні та практиці виділення передбачених законом бюджетних коштів і надання їх у розпорядження судів. Існуючий раніше порядок їх витрачання, установлений низкою підзаконних актів, був надзвичайно складним і тривалим, вимагав складання й подання органам Держказначейства значної кількості різних документів. У той же час будь-яких гарантій щодо своєчасної оплати придбаних товарів, виконаних робіт, наданих послуг навіть за наявності в бюджетної установи відповідних асигнувань і коштів на реєстраційних рахунках не було. Органи, що фактично розпоряджалися рухом бюджетних коштів, не несли ніякої відповідальності за невиклату чи несвоєчасну виплату ними грошових сум за дорученням їх розпорядників. Унаслідок цього суди й органи ДСА в питаннях витрачання виділених їм грошових асигнувань повністю залежали, так би мовити, від «доброї волі» цих органів, що негативно позначалося на реальному фінансуванні судів у моменти неповного виконання Держбюджету за доходами, а значить, і неповного чи несвоєчасного надходження призначених судам грошових коштів.

З прийняттям нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» дещо змінив порядок фінансування судової системи. Зокрема, в ч. 2 ст. 140 цього Закону закріплено, що забезпечення функціонування судової влади передбачає: 1) визначення в Державному бюджеті України видатків на фінансування судів не нижче рівня, що забезпечує можливість повного і незалежного здійснення правосуддя відповідно до закону; 2) законодавче гарантування повного і своєчасного фінансування судів; 3) гарантування достатнього рівня соціального забезпечення суддів. Статтею 142 встановлюються нові засади фінансування судів: 1) закріплюється, що фінансування всіх судів в Україні здійснюється за рахунок коштів Держбюджету України; бюджетні призначення на утримання судів належать до захищених статей видатків Держбюджету; 2) функції головного розпорядника коштів щодо фінансового забезпечення діяльності судів здійснюють: суди загальної юрисдикції; Конституційний Суд України; Державна судова адміністрація України –

щодо фінансового забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, органів суддівського самоврядування, Національної школи суддів України. Іншими словами, розпорядниками коштів на утримання судової системи є самі суди. Крім того, Закон встановлює, що видатки на утримання кожного суду загальної юрисдикції та Конституційного Суду України визначаються окремим рядком в Держбюджеті на поточний рік. Зазначені видатки не можуть бути скорочені в поточному фінансовому році. Із нового Закону взагалі виключені положення щодо нормативів фінансування судів. Це пов'язано, *по-перше*, із поширенням на суди загального порядку фінансування, передбаченого Бюджетним кодексом України від 8 липня 2010 р. Як закріплено в ст. 143 Закону «Про судоустрій і статус суддів» суди відтепер повинні фінансуватися згідно з кошторисами і щомісячними розписами видатків, затвердженими відповідно до вимог цього Закону, у межах річної суми видатків, передбачених Держбюджетом на поточний фінансовий рік, у порядку, встановленому Бюджетним кодексом України. *По-друге*, роль органів суддівського самоврядування і Державної судової адміністрації під час укладання бюджету на поточний рік не виправдано применшена. Так, до повноважень ДСА новим Законом віднесено: а) представляє суди у відносинах із КМУ та ВРУ під час підготовки проекту закону про Держбюджет України на відповідний рік; б) забезпечує належні умови діяльності судів загальної юрисдикції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування; в) готує матеріали для формування пропозицій щодо бюджету судів (ч.1 ст. 146). Рада суддів України взагалі не наділена повноваженнями щодо контролю за належним фінансуванням судової влади.

Виправити цю ситуацію, як вбачається, можна лише шляхом внесення суттєвих змін до чинного законодавства й у практику його реального забезпечення. У зв'язку із цим заслуговує на увагу й підтримку проект Закону «Про порядок фінансування судової влади в Україні» (реєстраційний № 4189), внесений до Верховної Ради її депутатами В.Р. Мойсиком і Д.М. Притикою ще 24 вересня 2008 р. У ньому передбачено: (1) загальні засади фінансування судових органів; (2) особливості планування видатків Держбюд-

жету України на забезпечення діяльності судової влади: (а) порядок розробки й затвердження єдиних нормативів; (б) формування бюджетних запитів; (в) особлива процедура визначення обсягів видатків Держбюджету; (г) порядок розгляду питання щодо фінансування судових установ; (3) механізм використання бюджетних коштів, призначених судовій владі; (4) контроль за належним використанням коштів: (а) засоби й порядок здійснення контролю; (б) уповноважені органи; (в) відповідальність за порушення визначених норм.¹

Б. Матеріально-технічне устаткування судів. Основні питання матеріально-технічного забезпечення залишаються не вирішеними протягом останніх кількох років, оскільки Законом України «Про Державний бюджет України на 2009 рік» капітальні видатки по загальному фонду не передбачалися, у 2010 році ситуація не змінилася. Законом України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» капітальні видатки із загального фонду також не передбачені. Орієнтовний обсяг коштів, необхідний для забезпечення належного технічного оснащення судів, становить близько 227,5 млн. гривень.

Питанню відведення судам приміщень, відповідаючих вимогам відправлення правосуддя, останнім часом приділяється першочергова увага. Приміром, постановою Кабінету Міністрів України від 4 липня 2006 р., № 918 затверджено Програму забезпечення судів належними приміщеннями на 2006 – 2010 роки,² на фінансування якої виділено понад 2 млрд. грн., вдалося зменшити частку приміщень, що перебувають у незадовільному стані з 59 % на початку 2003 року до 18 % у 2010 році, тобто у 3 рази. Але через відсутність належного фінансового забезпечення реалізації низки рішень, що приймалися Верховною Радою України, Президентом України та Урядом ситуація із забезпеченням судів приміщеннями є незадовільною.

Доводиться констатувати, що обсяги бюджетних асигнувань на реалізацію заходів щодо забезпечення судів належними при-

¹ Див.: Про порядок фінансування судової влади в Україні: проект Закону України від 24 вересня 2008 р. (реєстраційний № 4189) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua>

² Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 27. – Ст. 1957.

міщеннями з року в рік зменшуються. У стадії будівництва або реконструкції станом на 1.01.2011 р. перебуває 45 приміщень судів. Через недостатнє фінансування строки проведення робіт на об'єктах значно перевищують нормативні (є об'єкти, роботи на яких розпочаті ще в 1990-х роках). У 2010 році передбачалося з державного бюджету спрямувати на виконання робіт з будівництва, реконструкції, капітального ремонту приміщень судів кошти у сумі 21849,5 тис. грн. за рахунок загального фонду та 12500 тис. грн. за рахунок Стабілізаційного фонду. Фактично Державним казначейством України було профінансовано за рахунок загального фонду 21226,4 тис. грн., Стабілізаційного фонду – 4500 тис. гривень. В результаті, як свідчать дані моніторингу приміщень судів, проведеного Державною судовою адміністрацією України, станом на 1 січня 2011 року із 764 судів загальної юрисдикції (без урахування Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів), організаційне забезпечення яких здійснює ДСА України, лише 103 суди (13,5%) розташовано в приміщеннях, що відповідають вимогам процесуального законодавства і європейським стандартам щодо ефективного відправлення правосуддя та 55% – стандартам, затвердженим Радою суддів України – 160 кв.м. на суддю з урахуванням його кабінету, залу для засідань, працівників апарату тощо.¹

Отже, належними приміщеннями забезпечено лише 94 (14%) місцевих загальних суди, 1 (4%) апеляційний суд м. Києва, 3 (37%) апеляційні господарські суди – Донецький, Львівський та Одеський, 5 (18%) місцевих господарських судів – Волинської, Донецької, Житомирської, Одеської та Сумської областей. 661 суд не забезпечено належними приміщеннями, у яких через брак площі немає можливості створити належні умови для здійснення правосуддя. У судах немає достатньої кількості залів судових засідань, нарадчих кімнат, приміщень для конвою та підсудних, судових розпорядників, кімнат для прокурорів та адвокатів, свідків, тобто відсутні передбачені процесуальним законодавством приміщення, без чого неможливо належним чином розглядати справи. До

¹ Див.: Лощикін О. Судова гілка влади: деякі проблеми фінансово-економічного забезпечення // Вісник державної судової адміністрації. – 2007. – № 1. – С. 19-22.

причин такого становища можна віднести те, що на розвиток та утримання всієї судової системи в минулі роки передбачалося в середньому 15-17% загального обсягу її фінансування, у 2009 р. у зв'язку з економічною кризою ці статті видатків були значно скорочені.¹ Таке становище, безсумнівно, аж ніяк не створює атмосфери поваги до цієї гілки державної влади. Порівняння з тим, що деякі державні органи розташовані в набагато кращих умовах, наштовхує на висновок, що судова влада так і не визнається рівноправною чи авторитетною гілкою влади. Це, у свою чергу, посягає на спроможність судів викликати повагу й шанування до себе, так необхідні для їх ефективного функціонування.

Крім відповідного оснащення приміщень судів до їх належного матеріально-технічного забезпечення слід віднести й устаткування комп'ютерною технікою,² папером, необхідними матеріалами, засобами для фіксування судового процесу, відправлення кореспонденції та ін. На теперішній час місцеві та апеляційні загальні суди потребують побудови локальних мереж, значної кількості сучасного обладнання, у тому числі комп'ютерної техніки. Стосовно побудови локальних комп'ютерних мереж в судах слід відмітити, що з огляду на обмежений обсяг фінансування судової системи у 2009 – 2010 роках, централізовані заходи, що проводилися Державною судовою адміністрацією України за рахунок коштів державного бюджету із побудови локальних комп'ютерних мереж в судах були тимчасово припинені.³ Крім

¹ Див.: Фінансування судової системи «під мікроскопом» // Правовий тижень. – 2009. – № 5 (131). – С. 3.

² Проблеми з належним рівнем комп'ютеризації судів відома більшості європейських країн. Повністю вона вирішена лише в Австрії, Данії, Фінляндії, Мальті, Росії, Туреччині і Шотландії. Молдова і Грузія мають найменший серед європейських країн рівень комп'ютеризації судів. Безумовно, максимальне задоволення потреб судів щодо їх оснащення сприяє підвищенню ефективності їх роботи. Але перспективним питанням в цьому аспекті вважаємо налагодження за допомогою ІТ комунікацій взаємозв'язку між судом та учасниками судового провадження.

³ Також роботи із побудови повноцінних локальних мереж були загальмовані у зв'язку з затягуванням строків запланованих поставок Радою Європи необхідних технічних засобів у 2010 році. Роботи із створення локальних мереж будуть відновлені у 2011 році після отримання допомоги Спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи «Прозорість та ефективність судової системи

того, техніка, що експлуатується в судах, є морально та фізично застарілою, кількість її недостатня для повноцінного використання усіх наданих ресурсів відповідного програмного забезпечення, що, у свою чергу, призводить до невиконання чинних норм законодавства. Окрім цього, існує необхідність термінової закупівлі серверного обладнання. Відсутність коштів ускладнює подальше впровадження автоматизованої системи документообігу в місцевих та апеляційних загальних судах. Не зважаючи на численні звернення Державної судової адміністрації України до Міністерства фінансів України та Міністерства економіки України, кошти на забезпечення функціонування автоматизованої системи документообігу суду відсутні. Слід зауважити, що враховуючи моральний та фізичний знос раніше придбаної техніки та відсутність фінансування протягом 2009-2010 років, потреба судів в комп'ютерній та оргтехніці постійно зростає. Кроком до вирішення цієї проблеми може стати розроблення й прийняття Державної програми модернізації судів, їх технічного оснащення.

В. Рівень матеріального забезпечення потреб суддів і працівників апарату суду. Достатній рівень матеріального забезпечення потреб суддів має сприяти їх фінансовій незалежності й не може бути зменшений без відповідної компенсації. Умови оплати праці суддів мають бути чітко регламентовані нормативно-правовими актами.

Кабінет Міністрів України затверджує в єдиному контексті з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування схеми посадових окладів керівних працівників (тобто голів відповідних судів та їх заступників) і спеціалістів апарату судів.¹ У 2009 р. заробітна плата суддів і соціальні видатки склали понад 90% загального бюджету, передбаченого на фінансування

України» у вигляді обладнання та матеріалів, що дасть можливість забезпечити усі суди локальними мережами.

¹ Див.: Про впорядкування умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та їх виконавчих органів, органів прокуратури, судів та інших органів: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 1999 р. № 2288 (з наступними змінами і доповненнями) // Офіційний вісник України від 31.12.1999 – 1999. – № 50. – Стор. 102.

всієї судової гілки влади. Але порівняно з 2008 р. розмір цих видатків загалом скорочено на 9%.¹

З проведенням судової реформи липня 2010 р. плануються певні зміни в механізм матеріальної винагороди суддів. Структура суддівської винагороди визначена в ч. 2 ст. 129 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і складається з посадового окладу й доплат за вислугу років, перебування на адміністративній посаді в суді, науковий ступінь, роботу, яка передбачає доступ до державної таємниці. Оплата праці та нарахування у 2010 році становили 76,9% бюджету судової системи, що свідчить про соціальну спрямованість видатків судової влади. У 2009 році ця складова дорівнювала 79,7%. У зв'язку з великою кількістю вакантних посад в апеляційних господарських судах найбільша середня заробітна плата у суддів, зокрема у судах Донецької (середньомісячна з/п у суддів – 11682 грн.) та Запорізької (середньомісячна з/п у суддів – 11961 грн.) областей. Так, в апеляційних господарських судах укомплектованість штату на кінець року становить – 71,1%, в суді Донецької обл. – 65,5%, Запорізької обл. – 16,1%.

Але внаслідок прийняття Держбюджету на 2011 р. та змін до Бюджетного кодексу від 23.12.2010 р. призупинено дію вищезазначеної статті 129, тобто залишається раніше діючий порядок нарахування заробітної платні суддям. Таким чином, наразі розмір матеріального забезпечення суддів регулюється Постановою КМУ № 865 від 3.09.2005 р. «Про оплату праці та щомісячне грошове утримання суддів» в редакції від 19.11.2010 р.²

Існують декілька проблем, вирішення яких дозволить оптимізувати механізм матеріального забезпечення носіїв судової влади. *По-перше*, схема нарахування їм зарплати надзвичайно складна й заплутана. Так, посадовий оклад становить 40% реальної заробітної плати судді, інша ж частина – це доплати. Абсолютно логічно було б посадовий оклад судді визначити на рівні 70-80% ставки, а вже в межах 20-30% установлювати всі інші доплати. Лише в такому випадку розмір зарплати суддів буде відповідним.

¹ Див.: Фінансування судової системи «під мікроскопом» // Правовий тиждень. – 2009. – № 5 (131). – С. 3.

² Див.: Офіційний вісник України від 23.09.2005 – 2005р. – № 36. – Стор. 39. – Ст. 2195.

По-друге, єдиний статус суддів вимагає однакових підходів до нарахування зарплати й гарантування її виплати. Щоб уникнути різного роду порушень їх прав, треба прийняти нормативний акт, який передбачив би єдині правила у цій царині. Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» заклав підвалини прозорості механізму визначення рівня матеріальної винагороди суддям: посадові оклади судів вищестоящих суддів встановлюється пропорційно до посадового окладу судді місцевого суду з певним коефіцієнтом. Разом із тим, через певні недоліки запровадження нового механізму, і досі зберігаються тіньові процедури регулювання суддівської винагороди головам судів, що створює підстави для сумніву щодо їх незалежності. Крім того, непрозорим є й механізм нарахування винагороди суддям Конституційного Суду України: зберігаються диспропорції між їх винагородою і суддів судів загальної юрисдикції. Між тим принцип єдності статусу суддів передбачає однакові (рівні) підходи до нарахування суддівської винагороди.

По-третє, до системи матеріального забезпечення суддів, як уже зазначалося, включені передбачені законом пільги й заходи соціального захисту. Наявність такої досить розгалуженої системи гарантій служить підтримці авторитету судді, суддівської професії в цілому. Їх нормативне закріплення в національному законодавстві визначається декількома умовами, а саме:

а) на ці заходи покладено компенсаційну функцію. Під час виконання своїх професійних обов'язків суддя в більшості випадків спілкується із соціально неблагонадійними членами суспільства, вирішує долі людей, розв'язує майнові конфлікти тощо. При цьому можливі ситуації, коли ця діяльність пов'язана з небезпекою для його життя чи здоров'я. Додаткові ж соціальні пільги спрямовані на деяку компенсацію такої небезпеки. Цим також пояснюється наявність заходів соціального захисту його сім'ї, гарантій збереження відповідного правового статусу в разі смерті судді або виходу його у відставку;

б) вони виконують функцію одного зі спонукальних засобів залучення в судову систему кваліфікованих юристів і виступають правовим механізмом, стимулюючим досвідчених фахівців змінити вид трудової діяльності, вийти зі сформованої професіональ-

ної групи й увійти до судової системи або, навпаки, залишитися в ній;

в) можливо, найважливішим чинником, який обумовлює функціонування системи таких заходів, є економічне становище країни. Однак ці гарантії слід назвати додатковими, які з розвитком держави, стабілізацією її економічної сфери повинні припинити своє існування. Натомість рівень суддівської винагороди має бути досить високим, щоб виконувати ті функції, які зараз виконують вищезазначені пільги.

Підсумовуючи наведені міркування, зазначимо, що відповідний рівень матеріального забезпечення потреб суддів і працівників апарату суду сприятиме підвищенню ефективності функціонування судової системи. Адже належна організація судового процесу, оперативність надання й отримання інформації, розумний строк судового розгляду справ, матеріально незалежний суддя – це все складники ефективного правосуддя. Гадаємо, гідне матеріальне забезпечення суддів і працівників апарату суду забезпечить залучення в судову систему фахівців найвищої кваліфікації.

3. Незалежність суддів. Ключовою проблемою щодо підвищення ефективності судової діяльності є забезпечення дійової, а не декларативної незалежності суддів від будь-якого впливу на процес прийняття судового рішення. Без гарантування судді реальної незалежності держава не в змозі забезпечувати справедливе вирішення судової справи, а значить, отримувати довіру членів суспільства до рішень суду. Поняття «незалежність суддів» охоплює декілька елементів, закріплених у нормах права: (1) незалежність є легітимною лише при здійсненні процесуальної діяльності судді. Поза межами суду чи судового розгляду справи принцип незалежності судді не діє; (2) вона не абсолютна, обмежена законом, процедурними рамками, в межах яких здійснюється судова влада. Судова процедура (наприклад, таємниця прийняття судового рішення) є однією з гарантій незалежності суддів; (3) за посягання на незалежність суддів передбачено найбільш серйозний вид відповідальності – кримінальну; (4) стабільність трудової зайнятості, виключні підстави для звільнення суддів з посади, достатньо високий рівень їх матеріального й соціального забезпечення тощо створюють певні гарантії реалізації принципу незалежності суддів. Ці

та інші матеріальні й процесуальні норми у своєму органічному поєднанні становлять собою правовий режим цього принципу, в якому можна виокремити об'єктивні й суб'єктивні умови незалежності суддів.

А. Об'єктивні умови пов'язані в першу чергу з гарантіями статусу суддів як носіїв судової влади. Вони включають особливості їх статусу: зайняття посади судді і звільнення з неї, гарантії незмінюваності на посаді, рівень матеріального й соціального забезпечення судді, гарантії недоторканності й порядок притягнення до відповідальності, певні обмеження правових можливостей та ін.

Як показує світова практика, різні країни неоднаково підходять до встановлення оптимальної процедури призначення і звільнення з посади судді. Дійсно, не має сенсу полемізувати, якому органу належить відповідати за кадровий склад судів. Має значення інше: процедура призначення і звільнення з суддівських посад повинна бути прозорою, об'єктивною, виключати будь-який можливий вплив на суддю при виконанні ним службових обов'язків. На наш погляд, вирішити це завдання можна за допомогою врахування таких засад: а) основним критерієм відбору суддівських кадрів є їх професіоналізм; б) орган, який формує суддівський корпус, не повинен належати до жодної з гілок влади, тобто він має бути незалежним; в) процедура добору кадрів повинна бути прозорою і конкурсною; г) для звільнення з посади судді мають бути передбачені об'єктивні критерії; д) повноваження судді не повинні обмежуватись строками.

Гарантії незмінюваності судді складаються: (а) з тривалості строку суддівських повноважень і (б) з установаження виключних підстав для дострокового їх припинення. Інакше кажучи, інститут незмінюваності суддів передбачає право залишатися на посаді судді за дотримання відповідних умов службової діяльності незалежно від бажання органу, який призначив (обрав) його на цю посаду. Немає єдності й у світовій практиці щодо тривалості (строковості) суддівських повноважень. Приміром, у Франції, Іспанії, Фінляндії, Німеччині, Бельгії, Греції, Нідерландах, Кіпрі, Естонії та інших розвинених демократичних країнах запроваджено інститут безстроковості суддівських повноважень, який сприйнято й законодавством України. У ст. 126 Конституції декларується принцип

безстроковості зайняття посади носія судової влади, крім посади судді Конституційного Суду України й судді, який призначений на посаду вперше. Разом із тим перебування на посаді судді обмежується його 65-річним віком.¹ Суддя не може бути позбавлений займаної посади не інакше як на підставах і в порядку, передбачених законом, але в межах установленого строку.

Однак існує і практика «строковості» суддівських повноважень. Так, у деяких країнах (Японії, Швейцарії, Румунії, Азербайджані, Грузії, Киргизії, Таджикистані, Туркменістані) судді призначаються (обираються) на певний строк, але достатньо тривалий, щоб гарантувати їх незалежність (наприклад, від 7 до 15–20 років). Обмеження строку суддівських повноважень знаходить підтримку й серед деяких науковців², які вважають, що це сприятиме запобіганню проявів консерватизму в суддівському корпусі, корпоративності, професійної деформації якостей судді, що оцінюються психологами як природний професіональний ризик. До того ж установа певного строку перебування на посаді судді допоможе розвиватися ринку юридичних послуг, послужить певним застереженням щодо корпоративних перешкод.

Водночас наявні розбіжності у визначенні оптимального строку суддівських повноважень не впливають на окреслення сутності інституту незмінюваності. По-перше, незмінюваність не слід розуміти як безстрокове (довічне) зайняття посади. Залежно від юрисдикції суду, де працює суддя, й від того, за якою процедурою він обійняв посаду, можна визначити певний строк, протягом якого особа вправі перебувати на ній незалежно від бажання органу, що його призначив чи обрав. По-друге, незмінюваність судді не є абсолютною, бо: (а) його повноваження можуть бути припинені (хоча й на підставах і в порядку, передбачених Конституцією і законами України), і (б) переміщення судді може мати місце (як по горизонталі, так і по вертикалі), але тільки з його згоди й за відповідною процедурою на конкурсних засадах.

¹ Серед європейських країн середній пенсійний вік суддів встановлюється в межах від 63 років (Кіпр) до 72 років (Ірландія).

² Див.: Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 94-97; Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 234-236.

Вимога високого рівня матеріального і соціального забезпечення суддів пояснюється специфікою їх службової діяльності. У п.6 Європейської хартії про статус суддів відзначено, що «рівень оплати праці судді повинен установлюватися так, щоб захистити його від тиску, націленого на те, щоб вплинути на зміст його рішень і взагалі на його поведінку в суді, порушуючи таким чином, його незалежність і неупередженість». Рекомендація CM / Rec (2010) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17.11.2010 р. акцентує, що оплата праці суддів повинна відповідати їх професії та виконуваним обов'язкам, а також бути достатньою, щоб захистити їх від стимулів, через які можна впливати на їхні рішення. Мають існувати гарантії збереження належної оплати праці на випадок хвороби, відпустки по догляду за дитиною, а також гарантії виплат у зв'язку з виходом на пенсію, які мають відповідати попередньому рівню оплати їх праці. Для захисту оплати праці суддів від зменшення слід прийняти спеціальні законодавчі положення (п. 5.4). Матеріальне й соціальне забезпечення суддів – важливий складник їх фінансової незалежності, яка вже розглядалося нами вище.

Гарантії недоторканності не є особистим привілеєм особи, яка обіймає посаду судді, а лише засобом захисту публічних інтересів, насамперед інтересів правосуддя. Варто також враховувати специфічний режим суддівської роботи, підвищений професійний ризик, наявність різних процесуальних та організаційних засобів контролю за законністю дій і рішень судді¹. Недоторканність передбачає певний *імунітет судді*, що знайшло своє роз'яснення в міжнародних нормах, а саме: в пунктах 16 – 20 Загальних принципів щодо незалежності судових органів і в процедурі 5 Ефективних процедур здійснення Загальних принципів щодо незалежності судових органів, сприйнятих законодавством більшості країн.

Імунітет (від лат. *immunitas* — «звільнення від чого-небудь») становить собою юридичне право не підкорюватися деяким загальним законам, в певних випадках надане особам, які займають у державі особливе положення. Зазначене поняття включає його

¹ Див.: Статус судьи: Учебное пособие / М.И. Клеандров. – Новосибирск: Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2000. – С. 64.

розуміння у власному тлумаченні цього слова, тобто особливі права, пільги чи переваги, що визначаються в міжнародному праві як винятки із загальних правил юрисдикції. Передбачений законодавством імунітет суддів надається не з метою їх особистої вигоди, а для сприяння незалежному виконанню ними своїх службових функцій. Зрозуміло, що імунітет не може бути абсолютним, він не повинен перетворюватися на засіб захисту від закону, завдаючи тим самим шкоди авторитету судової влади.

Суддівський імунітет дозволяє, з одного боку, забезпечити недоторканність судді, а з другого – в разі необхідності вирішити питання про притягнення його до того чи іншого виду відповідальності. Стосовно суддів діє так званий обмежений імунітет: вони несуть відповідальність лише у випадку порушення закону за певного умислу або з необережності при виконанні покладених на них службових обов'язків.

У той же час суддя не може бути притягнений до юридичної відповідальності за голосування або висловлювання під час судового розгляду справи чи за рішення, прийняте ним на підставі матеріалів справи згідно із законом і суддівським розсудом. У цьому випадку діє *індемнітет судді*, тобто неможливість переслідування (мається на увазі відповідальність) судді за думки, виражені ним при виконанні своїх посадових обов'язків, за його правову позицію по розглядуваній справі, засновану на законі й відображену у відповідних процесуальних документах.¹ Доктрина індемнітету суддів, виключаючи ризик довільного притягнення до відповідальності, спрямована на їх захист від тих позивачів, які не погоджуються з рішенням суду.

Український законодавець з метою створення об'єктивних умов дотримання принципу незалежності суддів обмежив їх громадянські права, зокрема, щодо права брати участь у політичному житті й вільного вибору додаткової діяльності. Це обґрунтовується тим, що жодні політичні пристрасті чи вподобання судді не повинні впливати на справедливість винесеного ним рішення. Оскільки головними принципами діяльності судді є його незалежність і неупередженість, його належність до якої-небудь політичної партії, на

¹ Див.: Подкопасєв С.В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації: монографія. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2003. – С. 73.

думку законодавця, створює цьому загрозу. Судові рішення мають ґрунтуватися виключно на законі, праві, забезпечуючи тим самим підтримання існуючого в державі режиму законності.

Разом із тим, суддя не може бути позбавлений права участі у виборчому процесі при формуванні органів законодавчої влади й органів місцевого самоврядування. Тим більше недопустимо контролювати його особисті вподобання щодо ідей і програм тієї чи іншої партії (особливо в умовах багатопартійності) або політичного діяча, оскільки ці процеси вже лежать у внутрішній, емоційній сфері людини. Ми ж поділяємо точку зору тих науковців, які акцентують увагу саме на суб'єктивній неупередженості суддів, на їх нейтральності при розгляді конкретної справи. Адже вони не пов'язані прихильністю будь-яким ідеям, членством у будь-яких організаціях, партіях, особистими або сімейними симпатіями.¹

Законодавство ж більшості зарубіжних країн містить диференційований підхід до окреслення меж участі суддів у політичній або громадянській діяльності. Так, у законодавстві Австрії встановлено, що участь у політичних партіях чи в політичній діяльності не перешкоджає зайняттю посади судді. Водночас §9 Закону про судоустрій цієї країни проголошує, що жодні політичні переваги не повинні знаходити прояв у практичній роботі судді.² У Німеччині суддям не забороняється займатися політичною діяльністю, лише висувається вимога неприпустимості поведінки, яка ставить під сумнів їх незалежність як при виконанні своїх службових функцій, так і поза службою (§ 39 Закону про суддів).³ В Англії хоча формально й визнається, що партійна належність не може бути перешкодою для призначення особи суддею, на практиці людина з будь-якими крайніми поглядами (приміром, занадто поблажливими до злочинів) має менше шансів бути призначеною на цю посаду.

¹ Див.: Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 98-100; Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 237-240.

² Див.: Австрийская Республика. Конституция и законодательные акты: Пер. с нем. /Ред. кол.: В.А. Туманов и др. – М.: Прогресс, 1985. – С. 271.

³ Див.: Немецкий закон о судьях // Матер. по вопросам политики и общества в Федеративной Республике Германия. – Бонн: Интер-Национес, 1993. – С. 58.

Особа з особливо ліберальними чи консервативними політичними поглядами теж навряд чи може сподіватися одержати суддівське місце.¹ У США у 12 штатах суддів обирає населення на підставі партійних списків. При цьому законодавством країни встановлено, що судді не вправі проголошувати політичних промов і брати участь у висуненні кандидатів на державні посади чи засновувати фонди на їх підтримку.²

У деяких інших зарубіжних країнах суддям хоча прямо й не заборонено займатися політичною діяльністю, але до них висувається вимога лояльності до існуючого державного режиму. Так, в Угорщині від суддів вимагається додержання вірності Республіці, її народу й Конституції (§ 52 Закону про суди). У Франції Органічний закон про статус магістратури встановлює недопустимість з боку особи, яка займає посаду судді, «будь-якого прояву ворожості до принципів і форми правління Республіки».³ Законодавство Німеччини вимагає від суддів зберігати лояльність до існуючого режиму, принципів і форми правління.⁴ Чинне українське законодавство встановлює, що суддя не вправі належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках (ч. 3 ст. 53 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Ми підтримуємо точку зору, тих учених, які стверджують, що існуючі обмеження конституційних прав судді – це тимчасове явище, яке за умов функціонування правової держави й громадянського суспільства повинно зійти нанівець. Однак це не виключає необхідності вдосконалення процедури відводу судді для забезпечення умов вільного й неупередженого прийняття ним рішення

¹ Див.: Судьи в зарубежных странах // Законодательство зарубежных стран: Обзор. инфор. – М.: ВНИИ сов. гос. строительства и законодательства, 1991. – Вып.2 – С. 48.

² Див.: Притика Д. Деякі аспекти організації діяльності та структури судової системи США // Зб. рішень та арбітр. практики Вищ. арбітр. суду України. – 1995. – № 1. – С.160.

³ Див.: Судьи в зарубежных странах // Законодательство зарубежных стран: Обзор. инфор. – М.: ВНИИ сов. гос. строительства и законодательства, 1991. – Вып.2 – С. 67.

⁴ Див.: Немецкий закон о судьях // Матер. по вопросам политики и общества в Федеративной Республике Германия. – Бонн: Интер-Национес, 1993. – С. 45.

виключно на підставі закону. Крім того, до зазначених умов треба віднести дійове й надійне законодавче закріплення незалежності суддів, високий рівень їх професійної правосвідомості, внутрішнє сприйняття правил змагальності судового процесу.

Інший складник обмеження прав суддів пов'язано з правом вибору додаткової (іншої) трудової діяльності. Частина 2 ст. 53 згаданого Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює, що суддя не вправі поєднувати свою діяльність з підприємницькою, адвокатською чи будь-якою іншою оплачуваною роботою (крім викладацької, наукової і творчої), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. Інакше кажучи, українським суддям додатково до основного виду роботи дозволено займатися лише викладацькою, науковою або творчою діяльністю. Заборонити займатися цими видами діяльності практично неможливо й недоцільно. Світова практика щодо цього питання теж є неоднорідною. Так, у Бельгії, Болгарії, Іспанії, Румунії, Туреччині, Хорватії носіям судової влади взагалі забороняється займатися будь-якою іншою діяльністю на професійній основі. У Португалії судді вправі викладати й провадити юридичні дослідження, але тільки безоплатно. У Німеччині та Грузії їм дозволяється викладати право лише в університетах. Викладацькою і творчою діяльністю можуть займатися судді Литви, викладацькою й науковою – Молдавії, науковою, творчою й літературною – Словаччини. У Словенії вони можуть займатися викладацькою, видавничою, науково-дослідницькою або схожою діяльністю у сфері юриспруденції за умови, що вона не заважає виконанню ним своїх прямих обов'язків. При цьому суддя вправі працювати за наймом. У Франції закріплено, що виконання обов'язків судді несумісне з мандатом члена парламенту, асамблеї ЄС, Економічної й Соціальної Ради. Магістрати Італії не вправі обіймати державні посади; винятки встановлено тільки щодо обрання судді сенатором або членом Палати депутатів. Їм не дозволяється також обіймати посади на приватних підприємствах, за винятком неоплачуваної посади керуючого благодійною установою. Федеральним суддям США суворо забороняється займатися адвокатською практикою. Судді Греції не мають права виконувати будь-

яку іншу професійну роботу або надавати оплачувані послуги чи входить до складу уряду.¹ Як бачимо, законодавство більшості держав обмежує можливість суддів займатися додатковою професійною діяльністю, чим підкреслюється винятковість їх статусу. Але слід визнати, що творча, викладацька чи наукова діяльність тільки сприяє підвищенню професіонального рівня судді, збагаченню знань, утвердженню статусу як фахівця найвищої категорії. Тому ми підтримуємо точку зору тих дослідників, які вважають, що така діяльність має право на існування, але доцільно визначити її межі (умови допустимості).²

Б. Суб'єктивні умови незалежності суддів впливають із самої процедури прийняття судового рішення, що включає правовий і соціально-психологічний складник. Перший визначається закріпленням у нормах законодавства положень про недопустимість втручання в професійну діяльність судді. Будь-яке не передбачене законом втручання в діяльність судді переслідується законом. Суддя не зобов'язаний давати жодних пояснень з приводу розглянутих ним справ або тих, що ще знаходяться в його провадженні, чи давати їх будь-кому для ознайомлення, інакше як у випадках і в порядку, передбачених законом. Зокрема, ст. 376 КК України передбачає кримінальну відповідальність за втручання в будь-якій формі в діяльність судді з метою перешкодити виконанню ним своїх службових обов'язків чи домогтися винесення неправосудного рішення. Тим самим гарантується свобода волевиявлення суддів у процесі винесення рішення.

Соціально-психологічний складник суддівської незалежності полягає в самому механізмі прийняття судового рішення. За своєю природою прийняття рішення по справі – це вольовий акт, що характеризується постановкою й мотивуванням мети, свідомим обранням суддею порядку й засобів її досягнення. Прийняття ним певного рішення залежить від таких чинників: (1) обсяг інформації по справі, (2) повнота правового врегулювання процедури

¹ Див.: Судьи в зарубежных странах // Законодательство зарубежных стран: Обзор. инфор. – М.: ВНИИ сов. гос. строительства и законодательства, 1991. – Вып.2 – С. 97.

² Див.: Савенко М. Незалежність судді Конституційного Суду України // Вісн. Констит. Суду України. – 2001. – № 1. – С. 77-82.

прийняття рішень, (3) рівень професійного досвіду, кваліфікації, правосвідомості судді, (4) його характер, рівень психофізіологічної витривалості. Перші 2 умови є об'єктивними; вони характеризують правила прийняття рішення у статичному аспекті. Наступні 2 умови є суб'єктивними; вони впливають на прийняття рішення в динамічному аспекті. На наше переконання, саме вони визначають ступінь залежності судді від інших суб'єктів і впливу з їх боку на прийняття ним рішення. Це свідчить про необхідність уважнішого вивчення рівня психологічної й емоційної стійкості осіб, їх правосвідомості, професійної зрілості і якостей, індивідуального досвіду при доборі кандидатів на посаду судді.

Отже, показниками незалежності суддів може служити: а) об'єктивність процедури призначення і звільнення з посади судді; б) визнання професіоналізму як основного критерію відбору суддівських кадрів; в) гарантії незмінюваності з посади судді протягом певного строку; г) особлива процедура притягнення суддів до відповідальності (наявність інституту суддівського індемнітету); д) система гарантій, що унеможливають тиск на носіїв судової влади.

3.2.3. Спеціалізація судової системи. Міжнародні стандарти у сфері організації судової системи серед інших вимог передбачають необхідність створення в країні відповідного процесуального порядку розгляду й вирішення спору, що зумовлено особливістю його предмета. Світова спільнота визнала спеціалізацію судової діяльності за один із чинників забезпечення ефективності судочинства.

Спеціалізація судової системи є проявом загальнотеоретичного принципу розподілу функціональних повноважень. Отже, можна уявити, що її виникнення пов'язано з розвитком суспільного ладу країни, ускладненням його державних інститутів, сприйняттям принципу поділу влади й набуттям державою ознак правової. Однак це зауваження не слід розуміти як аксіому: чим більше в державі спеціалізованих судів, тим більше розвинене суспільство, а держава більше наближена до моделі правової. Наприклад, Петро I внаслідок судової реформи 1718 р. створив достатньо розгалужену систему особливих судів – міських, військових, церковних, селянських та інших, але навряд чи можна стверджувати, що це

була достатньо розвинена правова держава.¹ У сучасному суспільстві розгалужена підсистема спеціалізованої юстиції теж не позбавлена проблем судочинства. Приміром, у Німеччині створено 6 підсистем спеціалізованих судів, проте практика їх функціонування свідчить, що така модель не тільки породжує значну кількість спорів щодо їх компетенції, а й залишається незрозумілою для пересічних громадян, які мають труднощі з визначенням, до якого суду вони мають звернутися за захистом своїх порушених прав.²

Аналіз сучасних моделей організації судової влади показав, що судова система стає більш спеціалізованою, ускладнюються структура судових установ і процесуальний регламент, яким суди керуються у своїй діяльності, відповідно, підвищується компетентність суддів, які спеціалізуються на розгляді відповідних категорій справ. На даний час найпоширенішими моделями є зовнішня і внутрішня спеціалізація. Перша пов'язана в першу чергу з вирішенням окремої судової підсистеми за предметною (хоча може бути й за суб'єктною) юрисдикцією, друга передбачає спеціалізацію всередині окремого суду і спрямована на підвищення компетентності суддів з розгляду відповідних категорій справ.

Конкретні моделі реалізації принципу спеціалізації є унікальними для кожної держави, тому що вони виступають результатом її історичного розвитку, традицій, рівня розвиненості правової системи й соціально-економічного стану суспільства. У європейських державах, які нещодавно ввійшли до Ради Європи або в Європейський Союз, теж стояло завдання реалізації цього принципу в побудові судової системи. Розуміючи важливість відповідності судових систем міжнародним стандартам, більшість із країн виходила з того, що зовнішня спеціалізація є більше результатом політичної доцільності й економічної спроможності створити й утримувати ще одну гілку судової системи, а внутрішня є об'єктивною необхідністю, яка без надмірних витрат (фінансових, організаційних, кадрових, ресурсних) здатна забезпечити реалізацію права людини на правосуддя, що здійснюється компетентним (фаховим) судом.

¹ Див.: Ефремова Н.Н. Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в.: (Историко-правовое исследование). – М.: Наука, 1993. – С. 36.

² Див.: Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. – М.: Наука, 1991. – С.23

Існування окремих гілок спеціалізованих судів у своїй більшості є результатом історичного розвитку конкретних держав, а спеціалізація суддів у межах суду загальної юрисдикції становить собою поширений спосіб дотримання міжнародних вимог за сучасних умов. В обох випадках спеціалізація є важливим чинником підвищення ефективності судової системи. Як констатує А.О. Селіванов, спеціалізація суддів сприяє поглибленню їх знань з окремих галузей законодавства і практики його застосування, підвищенню їх професіоналізму, а значить, і більш надійному захисту прав і свобод людини, прав і законних інтересів юридичних осіб.¹ Вважаємо обґрунтованим обрання критеріями для оцінки ефективності судової системи ступінь запровадження в державі інститутів спеціалізації судів і суддів. Розглянемо їх докладніше.

1. Спеціалізація судів впливає з принципу побудови судової системи й означає, що конкретний суд, як елемент останньої, наділений повноваженнями розглядати й вирішувати судові справи щодо певного виду правовідносин. Варіантів запровадження механізму спеціалізації судів багато, вони достатньо різноманітні: від утворення спеціалізованого суду лише на рівні нижчої ланки судової системи з переглядом справ в апеляційному порядку апеляційними судами загальної юрисдикції до утворення окремих гілок спеціалізованих судів зі своїми апеляційними й вищими судами, що функціонують окремо від системи судів загальної юрисдикції. Існують протилежні точки зору стосовно доцільності запровадження спеціалізації судів. Так, Г.І. Нікеров стверджує, що це сприяє ослабленню судової влади.² Ми ж підтримуємо точку зору В.В. Онопенка, що сенс спеціалізації – забезпечити належну якість і ефективність правосуддя, зробити його доступнішим для людей.³ До такого ж висновку при-

¹ Див.: Організація судової влади в Україні: Перший аналіз нормат. Змісту Закону України «Про судоустрій України» / А.О. Селіванов (кер. авт. кол.), Є.В. Фесенко, Н.С. Рудюк та ін.; за наук. ред. А.О. Селіванова. – Юрінком Інтер, 2002. – С. 10.

² Див.: Нікеров Г.І. Судебная власть в правовом государстве (опыт сравнительного исследования)// Государство и право. – 2001. – № 3. – С. 19-23

³ Див.: Онопенко В.В. Про здійснення судочинства у 2006 р. і завдання на 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 4 (80). – С. 2-6.

йшли й експерти Світового банку в 2004 р., які назвали практику створення спеціалізованих судів одним із засобів підвищення ефективності судової системи, її розвантаження й забезпечення адекватного судового адміністрування.¹

У зарубіжних країнах спеціалізація судової системи визнана за чинник, що сприяє підвищенню її ефективності. Зокрема, в більшості держав, як правило, діють суди: (а) загальної юрисдикції (цивільної й кримінальної), наділені найбільш широкою компетенцією. На них покладено розв'язання будь-яких справ, не віднесених до компетенції інших органів юстиції; (б) спеціальної юрисдикції, до яких належать конституційні, сімейні, ювенальні (у справах неповнолітніх), податкові, екологічні й деякі інші, що дозволяє ретельніше провадити правове дослідження конкретних справ із залученням різних спеціалістів. Звернення в ці суди, як правило, є можливим лише у випадках, прямо передбачених нормативними актами. При цьому відмічається, що юрисдикція спеціальних судів обмежена справами, які вони розглядають відповідно до спеціальних правових норм, у той час як судам загальним підсудні будь-які справи, не виключені з їх юрисдикції.

Особливе місце серед судів спеціальної юрисдикції посідає Конституційний суд. Інститут судового конституційного контролю відігравав помітну політичну роль на початку ХХ ст. тільки у США, а вже після другої світової війни він став набувати вагомості і в Європі. Нині конституційні суди існують у 2-х основних моделях – американській і європейській (або австрійській). Перша передбачає конституційний контроль, здійснюваний судами загальної юрисдикції. Тут можливі 2 варіанти: правом такого контролю наділяється кожна судова інстанція або тільки верховний суд. Подібна модель поширена у США, Канаді, більшості країн Латинської Америки, Японії, Індії, Австралії, Швейцарії, скандинавських державах. Європейська (або австрійська) модель припускає створення спеціального суду, на який покладено конституційний контроль. Такі суди діють в Австрії, Бельгії, Іспанії, Італії, Португалії, Російській Федерації, Франції, ФРН та інших країнах. Ця інституція склалася під безпосереднім впливом властивих єв-

¹ Див.: *Doing Business in 2004: Understanding Regulation*. – World Bank, 2004. – Р. 51-53.

ропейській континентальній сім'ї права загальних засад у вигляді верховенства закону й ролі судової практики. Звідси виникає небажання наділяти правом конституційного контролю суди загальної юрисдикції. Відмітимо, що такі суди діють у всіх державах, у той час як проблема спеціалізації судових установ у них вирішується по-різному. Одні з них організовані на спеціальній основі, інші виступають складовою частиною загальних судів.

На відміну від судів загальної юрисдикції, системи спеціалізованих судових установ досить різноманітні. Так, в Англії й Уельсі діють спеціалізовані суди різної компетенції, деякі з них іменуються трибуналами, що, як правило, підкреслює їх другорядне значення порівняно із судами. У 1964 р. тут були засновані промислові трибунали, що складаються з 3-х членів під головуванням професійного юриста. Вони розглядають спори між підприємцями і працівниками, зокрема, скарги на неправомірне звільнення, на відмову у виплаті допомоги по вагітності й пологах і т.п. Особливе місце серед установ спеціальної юрисдикції у цих країнах посідає Суд з розгляду скарг на обмеження свободи підприємництва, заснований у 1956 р. Він розглядає угоди про ціни й умови постачання товарів і послуг щодо недопущення монополізації виробництва й торгівлі, а тим самим і штучного утримання високого рівня цін. Цей суд слухає справи про порушення правил добросовісної торгівельної практики, вирішує клопотання про звільнення від оподаткування якого-небудь виду товарів з міркувань суспільного інтересу.

Серед спеціалізованих судів, що функціонують у ФРН, поряд із загальними важливе місце займають суди по трудових справах. Вони покликані розбирати спори між роботодавцями і працівниками з питань оплати праці, надання відпусток, звільнення, а також конфлікти між профспілками й об'єднаннями підприємств, зокрема, про правомірність страйку або закриття підприємства, а також інші питання. Система судів із соціальних питань створена для розв'язання конфліктів, пов'язаних із соціальним страхуванням, виплатою допомоги безробітним і тим, хто повернувся на батьківщину, наданням безкоштовної або пільгової медичної допомоги тощо. Систему фінансових судів створено головним чином для слухання спорів, пов'язаних зі сплатою податків і митних зборів. Система адміністративної юстиції у ФРН створена для розгляду скарг фізичних і юридичних осіб на дії

й акти органів державного управління, а також спорів між органами місцевого самоврядування, якщо ці скарги і спори не належать до компетенції інших судів. Скаргу приймають до розгляду, якщо вже було заявлено протест в орган управління або посадовцеві, дії яких підлягають оскарженню, а також якщо була подана скарга у вищий орган управління, але вона залишилася незадоволеною.

В Австрії теж діють спеціалізовані суди, які не входять у загальну систему. Це перш за все суди по трудових справах, які вирішують конфлікти між підприємцями і працівниками за участю їх представників, а також третейські суди з питань соціального страхування, що розбирають конфлікти в цій галузі. У Відні діє єдиний на всю Австрію Торговельний суд, у якому розв'язуються спори господарського характеру (зокрема, усі справи з банкрутства), а також Патентний суд, що ухвалює рішення по клопотаннях про визнання патентів недійсними. До складу останнього входять професійні юристи і фахівці в різних галузях техніки.¹

Як бачимо, світова практика спеціалізації судів підставою для виокремлення підсистеми останніх застосовує предметну або суб'єктну юрисдикцію (або їх змішаний варіант). Предметна спеціалізація реалізується шляхом створення окремих, а інколи й самостійних судових підсистем з розгляду певних категорій справ щодо податкових, фінансових, трудових, земельних, соціальних, торгових та інших спорів. Така модель використана в побудові судової системи Німеччини, Франції, Австрії, Іспанії, Великобританії. Суб'єктна спеціалізація реалізується через організацію окремої підсистеми судів (або всередині загального суду певних підрозділів), з розгляду справ у яких учасником матеріальних правовідносин є певний (спеціальний) суб'єкт (наприклад, неповнолітній, військовослужбовець, орендар, подружжя та ін.). Такі суди діють у Канаді, Італії, Франції, Великобританії.

Ідею спеціалізації судової системи закладено і в ст. 124 Конституції України, де закріплюється, що судочинство здійснюється Конституційним Судом України й судами загальної юрисдикції, а також у ст. 125, де спеціалізацію судів зазначено як один з при-

¹ Див.: Порівняльне судове право: Навч. посіб. / І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, Н.В. Сібільова, В.С. Бабкова, Ю.І. Крючко; за ред.: І.Є. Марочкіна та Л.М. Москвич. – Х.: Право, 2008. – С. 77-88.

нципів побудови системи судів загальної юрисдикції. Іншими словами, критерієм спеціалізації судів в Україні є предмет спірних правовідносин і властива йому відповідна процесуальна процедура.

Спеціалізація судової діяльності, безумовно, не повинна мати суцільного характеру. Спеціалізовані суди утворюються залежно від наявних у суспільстві потреб і можливостей державного фінансування на різних етапах побудови й розвитку судової системи.¹ Останнім часом у державі активно дискутується питання створення ювенальної юстиції – системи судів із справ неповнолітніх, до юрисдикції якої планується віднести справи переважно кримінально-правового й адміністративно-правового характеру. Вважаємо соціально виправданим створення системи трудових судів (за аналогією з іншими країнами). Численні порушення трудових прав громадян призводять до постійного зростання їх звернень за захистом своїх прав до суду. До того ж при недотриманні цих прав працівники не завжди звертаються до суду, тобто має місце значна латентність цих правопорушень. Утворення трудових судів допоможе більш повноцінно захистити права трудівників.

В Україні успішно розвивається конституційне правосуддя: вирішуються найскладніші правові питання відповідно до процедури конституційного судочинства. Можна впевнено заявити, що конституційна юстиція в Україні склалася як самостійна гілка судової системи.

Вважаємо індикаторами виміру рівня запровадження спеціалізації судів в Україні можуть бути використані наступні дані: (а) чи існує в країні спеціалізація судів; (б) яке навантаження на суди спеціалізованої юрисдикції; (в) який відсоток змінених або скасованих рішень Вищих спеціалізованих судів Верховним Судом України.

2. Спеціалізація суддів. Значне збільшення кількості справ, які щорічно розглядають суди, поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, виникаючі в державі, розвиток ринкових відносин, величезна кількість нормативного матеріалу висунули нові вимоги до фахової підготовки суддів. Бути кваліфікованим фахівцем з усіх

¹ Див.: Стефанюк В.С. Судова система України та судова реформа – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 26.

питань, віднесених до юрисдикції суду, безумовно, дуже складно і практично неможливо. Запровадження інституту спеціалізації суддів спрямовано саме на вдосконалення професійної компетентності суддів, а значить і на підвищення якості вирішення правових спорів, та ефективності судової діяльності в цілому.

Зміст спеціалізації суддів полягає у виокремленні тих (або цілих підрозділів – присутності, колегії, палати, склади), які розглядатимуть певну категорію справ. Її основною засадою є принцип раціональної організації роботи певної судової установи. Він означає, що в ній визначаються конкретні судді, які спеціалізуються на розгляді однієї або декількох подібних категорій справ, що також впливають з певного виду правовідносин. Втілення в життя моделі внутрішньої спеціалізації – спеціалізації суддів – необхідно для тих судів, що мають широку юрисдикцію, розглядають велику кількість справ і включають достатню чисельність суддів і штат суду.

В Україні в системі загальних судів запроваджено ідею спеціалізації суддів у межах певної судової установи, яка реалізується у функціональному розподілі обов'язків між суддями одного суду, коли створюються спеціальні палати (окремі структурні одиниці) або виділяються окремі судді (склади), які розглядають лише відповідні категорії справ, віднесених до юрисдикції даного суду. На рівні апеляційної й касаційної інстанцій така спеціалізація визнана на рівні закону, а що стосується судів першої інстанції, це питання віднесено до самостійної внутрішньої організації діяльності судової установи. І хоча з огляду на навантаження на суди першої інстанції, саме в них запровадження інституту спеціалізації суддів є найбільш актуальним. Адже саме вони вирішують лівову частку правових спорів з найрізноманітніших правовідносин. Відсутність легальної спеціалізації суддів судів першої інстанції де-факто створює суб'єктивний і довільний характер оцінки їх знань і професійних здібностей щодо розгляду справ відповідної категорії, а в умовах, наприклад, значної завантаженості судів може взагалі не враховуватись, що негативно впливає як на якість правосуддя, так і на мотивацію суддів.

Однак легальна спеціалізація суддів як обов'язкової засади внутрішньої організації судів в Україні можлива сьогодні лише в

певних межах. Це пов'язано з наступними обставинами. *По-перше*, значна частка (41 %) від загальної кількості місцевих загальних судів має у штаті по 3-4 судді. За таких умов досить важко запровадити їх спеціалізацію. *По-друге*, введення суцільної спеціалізації суддів вимагає концептуально іншого підходу до системи підготовки кандидатів на ці посади й підвищення їх професійної кваліфікації. *По-третє*, сам розглядуваний процес вимагає розширення штатної чисельності суддів, що, у свою чергу, викликає необхідність покращання матеріально-технічного й організаційно-правового забезпечення судів. Можливість подолання цих перешкод залежить від можливостей державного фінансування таких перетворень.

У цілому ж спеціалізація суддів спрямована на підвищення компетентності судді при розгляді справ, що позитивно відбивається на скороченні строків і якості вирішення справ. Ось чому оцінка успішності реалізації розглянутого інституту може бути використана як показник ефективності судової системи.

Індикаторами виміру рівня запровадження спеціалізації суддів можуть бути наступні дані: (а) чи запроваджено в судах інститут внутрішньої спеціалізації; (б) діє усталена чи мобільна форма спеціалізації; (в) чи провадиться робота з поглиблення спеціалізації суддів; (г) чи організована підготовка суддів відповідно до майбутньої спеціалізації.

3.2.4. Стабільність судової системи. Це одна з характеристик судової системи, яка є стабілізуючою. Основним її призначенням є створення впевненості громадян у справедливості й надійності законів, в об'єктивності й передбачуваності правосуддя. Стабільність судової системи як соціального інституту полягає: а) у збереженні функції судової системи як основного механізму розв'язання правових конфліктів у суспільстві; б) в забезпеченні її необхідними для належного функціонування ресурсами; в) у формуванні ефективної внутрішньої структури цієї системи. Стабільність передбачає виконання умов стійкого функціонування, збереження її основної функції протягом тривалого часу. У період становлення правової держави вона передбачає можливість участі судових органів в узгодженні нормативно-правового за-

безпечення існування суспільства, яке може полягати в наданні судовим органам права законодавчої ініціативи, визнання за ними права (у випадку прогалин у праві чи законі) вирішувати справи за аналогією права чи закону, а також у визнанні стабілізуючої ролі судової практики. Крім забезпечення стабільності судової системи, ці заходи сприяють підсиленню взаємодії суспільства й судової системи, законодавчої й судової гілок влади в питанні формування законодавства, адекватного стану й потребам суспільства.

Вимога стабільності судової системи впливає з принципу правової визначеності (або впевненості), який традиційно розглядається як один з головних складників верховенства права, як його необхідний наслідок та умова реалізації.¹ Стосовно судової системи цей принцип реалізується через упевненість членів суспільства (а) в існуванні надійного механізму розв'язанні правових суперечок (стійкість судової системи), (б) у передбачуваності правових наслідків судового розгляду (реалізується через інститут єдності судової практики) і (в) у стабільності судового рішення, яке набуло законної сили (неминучості настання правових наслідків у результаті судового розгляду).

1. Стійкість судової системи передбачає її відносну незалежність від зовнішніх впливів, яких вона постійно зазнає. Це означає, що, незважаючи на коливання (реформи, контрреформи, зміна суспільного устрою і т.п.), судова система зберігає ті сутнісні властивості, які роблять її саме *системою* (у змістовному значенні цього феномену). Стійкість трактується як властивість системи зберігати динамічну рівновагу із зовнішнім середовищем, як здатність до змін та адаптації. У багатьох випадках загальна стійкість підвищується зі зростанням кількості елементів системи лише за умови, що їх збільшення не призводить до зменшення її структурної цілісності.²

¹ Див.: Варламова Н. Принцип правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 4 (41). – С. 94.

² Див.: Пранглишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности / Серия: Системы и проблемы управления. – М.: СИНТЕГ, 2000. – С. 68.

Відповідно до теорії соціальних систем найбільш стійкою є система, організована у формі піраміди або трикутника. Саме ієрархічно організовані в такій формі, вони є найбільш стійкими.¹ Більшість судових систем світу дійсно організовані у формі трикутника: на низових ланках – суди першої інстанції, вище – суди з перегляду рішень судів першої інстанції (як правило, в апеляційному порядку), далі – вищі суди, уповноважені переглядати за наявності певних підстав рішення нижчих судів і приймати остаточне рішення по справі. Ієрархічна організація судової системи України теж має умовну форму трикутника: на низових ланках – місцеві, вище – апеляційні, далі – вищі спеціалізовані суди, на вершині – Верховний Суд України. Рівновага цієї будови свідчить про передумови ефективності судової системи: адже теорією систем доведено, що основою ефективного функціонування будь-якої системи є її рівновага.

Основні ознаки стійкості судової системи: (а) стабільність правової визначеності; (б) цілісність; (в) стійкість функціонування.

А. Стабільність правової визначеності. Часті зміни в судовій системі суперечать цьому принципу, розвиненому в практиці Європейського Суду з прав людини, складником якого є вимога розумної стабільності права, що забезпечує незмінність правових приписів протягом певного періоду й зумовлює заборону їх іноді невиправданих змін.² *По-перше*, вказана ознака стійкості судової системи передбачає стабільність законодавства про судоустрій. Організаційна структура системи визначається у відносно стабільних правових актах, зміна яких достатньо ускладнена, – в Конституції й законах країни. В абсолютній більшості держав саме в таких актах визначена система судів, і Україна не є винятком. *По-друге*, організаційна структура розглядуваної нами системи є незмінною протягом тривалого часу. Ці системи багатьох країн Заходу відповідають цій складовій стійкості. Наприклад, судова система

¹ Див.: Пранглишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности / Серия: Системы и проблемы управления. – М.: СИНТЕГ, 2000. – С. 378.

² Див.: Погребняк С. Вимоги до нормативно-правових актів, що впливають з принципу правової визначеності // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 50.

США функціонує відповідно до Акта про судоустрій 1789 р., ФРН – закону «Про судоустрій» 1877 р. (в ред. 1975 р.), Італії – Статуту про судоустрій 1941 р., Франції – Кодексу про судовий устрій 1978 р.¹ Україна – відносно молода держава. Перший крок після проголошення її самостійності та незалежності щодо окреслення судової системи держави було зроблено в Законі „Про правонаступництво України”.² У його ст. 4 встановлено, що суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, діють до створення системи судів на підставі нової Конституції. І хоча на думку С.В. Кивалова посилання на зазначений закон як на перший акт, в якому було окреслено судову систему нової країни є не виправданим, оскільки він не містив положень щодо реформування вже створеної системи³, вважаємо що саме в зазначеному законі вперше було визначено структуру судової системи України. Щодо наступної її трансформації, то основні її напрямки, завдання й перспективи дійсно були викладені пізніше, а саме в Концепції судово-правової реформи 1992 р.⁴ Змістовно цей документ передбачав поетапне реформування успадкованої від СРСР системи судових установ. Деякі положення цього правового акта були втілені, деякі так і залишилися на папері. Але це був перший дійсно глибоко продуманий, актуальний програмний документ, який окреслив структуру й черговість завдань щодо проведення в Україні судово-правової реформи, основною метою якої стало створення в державі системи судоустрою, яка забезпечила б високу якість суддівства за рахунок чіткого розмежування судової спеціалізації за галузевим принципом. Ця мета набула свого конституційного визначення в Конституції України 1996 р.,⁵ в якій виокремлювалися 2

¹ Див.: Безнасюк А.С. Судебная власть: учеб. для вузов / А.С. Безнасюк, Х.У. Рустамов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2002. – С. 203.

² Див.: Закон України «Про правонаступництво України» від 12.09.1991 року N 1543-XII // Відомості Верховної Рад. – 1991. – N 46. – Ст.617.

³ Див.: Кивалов С.В. Судебная реформа в Украине: разочарования и надежды. – Одесса: Юридична література, 2010. – С. 70

⁴ Див.: Концепція судово-правової реформи в Україні, схвалена Постановою Верховної Ради України від 28.04.1992 року N 2296-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – N 30. – Ст.426. (з наступними змінами)

⁵ Див.: Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – N 30. – Ст. 141.

гілки судової системи – суди юрисдикції загальної й конституційної. Остання була представлена єдиним судовим органом – Конституційним Судом України, а система судів загальної юрисдикції поділялась на суди загальні і спеціалізовані. Найвищим органом підсистеми перших судів визнавався Верховний Суд України.

Зі сплином 5-річного строку після прийняття Конституції України в авральному порядку було внесено низку змін до Закону «Про судоустрій України» 1981 р. І хоча вони викликали певні проблеми, саме з цього часу відлічують 2-й етап судово-правової реформи, який у правовій літературі дістав назву «мала судова реформа». Уже у 2002 р. було прийнято нову редакцію цього Закону, який став системним документом, що визначав (а) побудову судової системи, (б) види й основні засади функціонування органів судової влади, (в) питання фінансового й організаційно-кадрового забезпечення судів, (г) статус носіїв судової влади та інші важливі питання. Однак при реалізації цього Закону виявилася низка недоліків, виникли серйозні проблеми при його застосуванні, що полягали в недосконалості (а) правового регулювання діяльності судової системи в частині її побудови; (б) структури й порядку функціонування кваліфікаційних комісій суддів; (в) визначення процедурних норм щодо добору кандидатів і призначення на посаду суддів та ін.

Наступний крок реформування судової системи ініціюється Президентом України. Саме в його указі 2006 р. «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів»,¹ були підведені підсумки пройдених етапів судово-правової реформи й окреслені перспективні завдання нового її етапу. Фактично із цим президентським рішенням судово-правова реформа отримала новий імпульс. Основною метою Концепції стало оформлення системного бачення процесу реформування правосуддя, в результаті чого, на думку її авторів, Україна отримує ефективну судову систему, здатну здійснювати справедливе судочинство

¹ Див.: Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10.05.2006 № 361/2006, схвалена указом президента 10 травня 2006 року 361/2006 // Офіційний вісник України від 24.05.2006 – 2006 р. – № 19. – стор. 23. – стаття 1376.

й забезпечувати належний захист прав і свобод людини. З приводу викладених у цьому документі ідей у наукових юридичних джерелах було висловлено чимало поглядів, які за своїм змістом були доволі різнобічні. Одні були схвалені, другі викликали жваву полеміку, треті взагалі отримали ґрунтовну критику з боку як суддів, юристів-практиків, так і наукової спільноти. У результаті дебатів та зміни політичної влади в країні, 7 липня 2010 р. було прийнято новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Цей факт свідчить про відносну стабільність організації судоустрою в країні: зміни й доповнення, внесені в законодавство, можна пояснити пошуками оптимальної моделі системи судоустрою для держави, яка лише розвивається.

Б. Цілісність судової системи передбачає умови її функціонування як єдиного механізму з відправлення правосуддя в країні. Для з'ясування наявності і ступеня цілісності цієї системи неабияке значення має форма державного устрою. Деякі вчені пов'язують цілісність судової системи з поняттям «моноцентризм», тобто як організацію судової системи з єдиним найвищим судовим органом. За такою логікою найбільш стабільною (а значить, і найефективнішою) є система, яка має єдиний судовий орган найвищої юрисдикції. Однак світова практика довела успішність функціонування і біцентристських, і поліцентристських судових систем (найяскравіший приклад – Німеччина). З нашого погляду, специфіка функціонування судової системи полягає в тому, що її цілісність додержується процесуальними способами – шляхом перегляду судових рішень, ухвалених судом першої інстанції. Саме процесуальними, а не владними управлінськими методами має забезпечуватися необхідна цілісність цієї системи.¹

Отже, дотримання цілісності досліджуваної нами системи здійснюється шляхом встановлення процесуальних взаємовідносин між її елементами. У випадку поліцентристської її моделі, як зазначила Т.Г. Морщакова, для збереження цілісності системи потрібно також здійснити розмежування компетенції між вищими органами

¹ Див.: Мельник М.І., Хавронюк М.І. Правосуддя. net // Дзеркало тижня. – 2008. – № 32 (711). – С. 6.

кожної гілки судової влади.¹ Для додержання стабільності поліцентристської судової системи може бути також створено єдиний дорадчий орган для координації непроцесуальної діяльності вищих судів і гарантування єдиного розуміння чинного законодавства, однакового і правильного його застосування, як це зроблено, приміром, у Німеччині.² Таку функцію за умови надання відповідних повноважень може виконувати й Верховний Суд України.

У Конституції України зазначено, що судову систему держави утворюють Конституційний Суд і суди загальної юрисдикції. В Основному Законі, Законах «Про судоустрій і статус суддів» і «Про Конституційний Суд України» здійснено розмежування компетенції судів загальної і конституційної юрисдикції, а в процесуальному законодавстві – загальних і спеціалізованих судів. Незважаючи на певні недосконалості законодавства, судова система України є цілісною, оскільки дія всіх її елементів спрямована на вирішення правових конфліктів, що виникають між членами суспільства. Цілісність судової системи держави забезпечується: (1) єдиними засади організації й діяльності судів; (2) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; (3) забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції; (4) обов'язковістю виконання на території країни рішень усіх судів; (5) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності всіх судів; (6) фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; (7) вирішенням питань внутрішньої організації судів органами суддівського самоврядування.

В. Стійкість функціонування судової системи полягає в наявності в неї можливостей для виконання своїх основних функцій. Ці можливості визначаються *ресурсозабезпеченням*, тобто забезпеченням інформаційними, кадровими, матеріальними ресурсами, і *самоврядуванням*, що виявляється у впливі на формування власної структури і функцій.

¹ Див.: Научно-практическая конференция «Судебный конституционный контроль в России: уроки, проблемы, перспективы» (обзор) // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 7-8.

² Див.: Назаров І.В. Принципи побудови судової системи: Монографія. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. – С.75-76.

Стійке функціонування системи передбачає адаптацію її стратегічних ресурсів до вимог зовнішнього середовища за допомогою відповідного функціонування підсистеми управління. Стійке функціонування суду як організації полягає в забезпеченні його ресурсами для відправлення правосуддя. Збереження стабільності судової системи в цьому випадку можливе в разі виконання цієї функції системою менеджменту суду. Крім вищезгаданого, така стійкість визначається можливістю дотримання високої якості послуг, що надаються судами. Для її оцінки доцільно використовувати систему стандартів досконалого суду.

Стійкість функціонування судової системи в умовах правової держави, що стала на шлях розвитку, нестабільності нормативної бази й суспільних відносин у цілому вимагає надання додаткових можливостей цій системі, зокрема щодо: (а) інформаційно-аналітичного забезпечення, (б) внутрішнього регулювання, (в) корекції законодавства шляхом ініціації змін у ньому. Зазначене повною мірою стосується й України. Вважаємо, що зміцненню стійкості її судової системи сприятимуть наступні заходи: (1) надання представникам вищих судів узгоджувальних повноважень у процесі формування законодавчих норм. Для забезпечення координації діяльності законодавчої й судової гілок влади за умов потреби у зворотному зв'язку пропонуємо ввести представника Верховного Суду України до Верховної Ради України (аналогічно представнику Президента України у Верховній Раді України); (2) забезпечення стійкості процесу ресурсозабезпечення судової системи шляхом введення „захищених” статей витрат Державного бюджету України; (3) приведення оплати праці суддів у пропорційну відповідність оплаті праці народних депутатів України, що допоможе забезпечити узгодженість матеріального статку представників законодавчої і судової гілок влади й надасть адекватне місце судової гілки влади в ієрархії системи державного управління.

2. Стабільність судової практики – один з аспектів правової стабільності (поряд зі стабільністю законодавства), однак практика свідчить про неоднотайність поглядів щодо розуміння її значення. Стабільність і передбачуваність судової практики – один з показників ефективності судової системи. Під *судовою практи-*

кою (у широкому змісті) розуміється діяльність, яка реалізується органами судової влади держави (системою судів різних інстанцій і суддями) з метою відправлення правосуддя (формування судження щодо застосування норм об'єктивного права стосовно обставин об'єктивної реальності), яка здійснюється у певних процесуальних формах, регламентованих законодавством і правовим звичаєм, і в результаті якої вирішуються завдання правосуддя. До останніх можна віднести: а) формування об'єктивного досвіду вирішення юридичних справ; б) реалізацію норм права стосовно індивідуальних відносин і формування в результаті відповідного правопорядку; в) визнання державою юридичних фактів; г) роз'яснення і тлумачення норм права відповідно до конкретних ситуацій; д) перевірку адекватності тих чи інших нормативних актів у системі законодавства країни; е) здійснення судового контролю за діями й рішеннями органів влади тощо. У вузькому значенні під судовою практикою розуміється опрацьовані в ході судової діяльності «правові положення», визначення – дефініції, правила, вказівки, які характеризуються певним ступенем узагальненості, загально-визнаності і обов'язковості.¹

За умови децентралізованого відправлення правосуддя, характерного для всіх цивілізацій до моменту виникнення сильної центральної влади, раніше прийняті судові рішення були доказом існування певного звичаю. Деякі українські вчені й зараз указують на тісний зв'язок між судовою практикою і правовим звичаєм у тому сенсі, що перша є основним способом надання другим правового характеру.²

Однак основна проблема полягає в розумінні сутності принципу стабільності судової практики, оскільки остання може бути настільки різною, наскільки різні особистісні характеристики суддів. Як наслідок – протилежні рішення по справах за однакових умов. Свою стурбованість щодо різних і часто суперечливих підходів до застосування й тлумачення внутрішнього законодавства національними судовими органами висловлюю-

¹ Див.: Боботов С.В. Конституционная юстиция (сравнительный анализ). – М.: Изд-во РПА МЮ РФ, 1994. – С. 108.

² Див.: Погребняк С.П. Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї / С.П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4 (35). – С. 92-99., С.99

вав навіть Європейський суд з прав людини.¹ Після прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та внесення відповідно до нього змін до процесуального законодавства, що офіційно закріпили підстави для формування доктрини прецеденту у вітчизняному правовому полі, питання гарантій стабільності та передбачуваності судової практики стало особливо актуальним.²

Не потребує доказу теза, що винесені суперечливі рішення не можуть відповідати закону: адже тільки одна (єдина) інтерпретація закону може бути правильною. Приймаючи різні суперечливі рішення з одноманітних правових питань, суди діють не на законних підставах, підмінюють закон власними ідеями й волею окремих суддів. Суперечливість судової практики не має нічого спільного з принципами романо-германської правової традиції. Навпаки, у зв'язку з тим, що в цій правовій системі ключову позицію посідає не судовий прецедент, а закон, однакове й послідовне його застосування всіма суддями є конче важливим. Проте тенденції розвитку континентального права в Європі в останні десятиріччя свідчать про рецепцію прецедентного права, доцільність і корисність судової правотворчості, оскільки норми права для ефективного регулювання суспільних відносин обов'язково припускають певну «абстрактність», зміст яких потребує суддівської конкретизації та оцінки.³

¹ Див.: Рішення у справі Совтрансавто-Холдинг проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2763>

² Доктрина прецедента в її сучасній формі склалася в середині ХХ ст. і отримала ґрунтовне наукове дослідження в працях: Английская судебная система. Перевод с английского / Уолкер Р.; Пер.: Апарова Т.В.; Отв. ред. и предисл.: Решетников Ф.М. - М.: Юрид. лит., 1980. - 631 с.; Прецедент в английском праве. Перевод с английского / Кросс Р.; Под общ. ред.: Решетников Ф.М. (Предисл.); Пер., предисл.: Апарова Т.В. - М.: Юрид. лит., 1985. - 238 с.; Загайнова С.К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. – М.: Изд-во НОР-МА, 2002. – 176 с.; Богдановская И. Ю. Прецедентное право. – М.: Наука, 1993. – 239 с.; Михайлов А.М. Судебная власть в правовой системе Англии. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 344 с. та ін.

³ Див.: Шевчук С. Щодо обов'язковості рішень Конституційного Суду України у контексті доктрини судового прецеденту // Право України. – 2000. – № 2. – С. 46.

Суперечливі судові рішення порушують також і положення Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Як зазначив Європейський суд з прав людини у низці своїх рішень, положення цього нормативно-правового акту мають застосовуватися у світлі принципу верховенства права, одним з елементів якого, як наголошувалося, є *правова визначеність*. Зрештою, суперечливість судової практики перешкоджає адаптації права України до вимог права ЄС.

Слід уявити, що одним з ключових елементів принципу верховенства права є те, що право стоїть вище за розсуд осіб, застосовуючих правові норми. Цей принцип порушується, якщо 2 різних суди чи судді інтерпретують одне й те ж положення закону прямо протилежним чином. Це означає, що, як мінімум, в одному із цих випадків суд діяв не відповідно до закону і принципу верховенства права. Для обґрунтування сутності і значення стабільності правової практики звернімося до фундаментальних засад принципу верховенства права.

Одним з елементів принципу верховенства права, як уже зазначалося, є *правова визначеність*, ключовим складником якої є *обґрунтованість очікувань*. Цей принцип походить з німецького права й означає, що рішення органів державної влади не повинні йти всупереч очікуванням, на які покладаються громадяни. У французькому праві визнається, що суди мають дотримуватися усталеної судової практики або обґрунтовувати, чому вони виділяються з неї у конкретній ситуації.

В Україні верховенство права визнано конституційним принципом, отже йому мають підпорядковуватися акти всіх органів державної влади, у тому числі й судової. Це значить, що рішення судів повинні бути *передбачуваними*, що означає, що вони мають відповідати закону й додержуватися усталеної судової практики. Як зазначено в рішенні Європейського суду з прав людини у справі Салов проти України, *передбачуваність* – центральна характеристика права.¹ Норма права не може вважатися такою, якщо вона не сформульована з крайньою (граничною) чіткістю, щоб дозволити громадянам будувати власну поведінку відповідно до закону. Цей

¹ Див.: Рішення ЄСПЛ у справі Салов проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.4120.0>

принцип дуже важливий, оскільки відповідно до вказаної Конвенції будь-яке обмеження прав можливе лише на законних підставах. Фактично це означає, що в будь-якому судовому спорі суди зобов'язані застосовувати й інтерпретувати положення законів згідно з усталеною судовою практикою.

Разом із тим суди не можуть змінювати встановлену інтерпретацію закону, оскільки цим порушується принцип обґрунтованості очікувань, передбачений законодавством ЄС і визнаний у практиці Європейського суду з прав людини. На практиці це означає: якщо суди змінюють тлумачення закону, що склалося в практиці, або якщо вони приймають протилежні рішення, то обґрунтовані очікування громадян щодо того, як їм варто поводитися, зазнають краху.

Ситуацію з дотриманням принципу стабільності судової практики погіршує корупція, оскільки корумповані судді в одній судовій справі можуть прийняти рішення на замовлення одних, а завтра в наступній справі змінити свою думку на протилежну на замовлення інших. Визнання ж принципу передбачуваності судової практики вплине й на мотивацію суддів при прийнятті рішення, оскільки судді належить оцінити законність та обґрунтованість свого рішення, а також його універсальність щодо вирішення подібних справ. Він повинен відчувати відповідальність за прийняте рішення, що має суттєво знизити кількість нелогічних тлумачень норм закону й винесення незаконних рішень.

Закріплення в новому Законі «Про судоустрій і статус суддів» принципу приюдиційності судових рішень вищих судів та повноваження Верховного Суду України переглядати справи з підстав неоднакового застосування судами касаційної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права у подібних правовідносинах, удосконалення практики обов'язкової публікації будь-якого рішення суду в Єдиному державному реєстрі судових рішень, який було утворено відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень» звісно сприятиме укріпленню принципу стабільності судової практики. Однак існуючі недоліки щодо концептуального ставлення до функції Верховного Суду України як гаранта єдності судової практики потребують доопрацювання і нормативного удосконалення.

Ми підтримуємо позицію тих науковців, які визнають за судовими рішеннями Верховного Суду України значення судового прецеденту.¹ Як зазначає О.Г. Шило, з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та внесенням у зв'язку із цим змін до процесуальних кодексів, зокрема, КПК стосовно введення провадження з перегляду судових рішень Верховним Судом України і надання йому права приймати за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм кримінального закону щодо подібних суспільно небезпечних діянь рішень, що є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності зазначену норму, та для всіх судів України (ст. 400-25 КПК), свідчить про нормативне визнання судового прецеденту.²

Судовий прецедент – це принцип, на основі якого ухвалене рішення у конкретній справі, що є обов'язковим для суду тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ, або виступає зразком тлумачення закону.³ Отже судовим прецедентом слід вважати не будь-яке рішення Верховного Суду України, а лише те, яке усуває існуючі прогалини в правовому регулюванні суспільних відносин, містить відповідь на питання права (а не факту), і є оприлюдненим у спеціальному виданні.

Щодо практики оприлюднення судових рішень як способу, що сприяє досягнення стабільності судової практики, то такі заходи передбачено Рекомендацією № R (95) 11 Комітету Міністрів РЄ держава-членам щодо відбору, обробки, представлення та архівації

¹ Див.: Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 102; Шило О.Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України. – Х.: Право, 2011. – С. 92-93; Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. – К.: Реферат, 2004. – С. 340-343 та ін.

² Див.: Шило О.Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України. – Х.: Право, 2011. – С. 93-94.

³ Див.: Загальна теорія держави і права: підручник / За ред.. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 185.

судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах¹ й успішно застосовується у світовій практиці.² Відкритість судочинства і практика оприлюднення судових рішень надає можливості оцінити, підтримати або заперечити підходи суду в конкретній справі.

Отже, ідея легітимності судової влади, яка не формується народом і безпосередньо не пов'язана з його суверенітетом, вимагає від суддів забезпечити передбачуваність і стабільність правових відносин у суспільстві. Відповідно, свавілля й непередбачуваність судової практики негативним чином відбиваються на сприйнятті правосуддя громадськістю, на авторитеті судів, що, власне, може мати безпосередні наслідки для судової системи в цілому.

Показниками стабільності судової практики можуть бути як кількісні, так і якісні індикатори: а) кількість змінених і скасованих судових актів найвищою судовою інстанцією; б) запровадження у країні інституту самостійного виправлення судових помилок найвищим судом; в) забезпечення судового контролю за якістю судових рішень; г) передбачувані механізми формування єдиного праворозуміння суддів тощо.

3. Стабільність судового рішення. Судове рішення за своєю суттю є документом, що виходить від органу влади й містить у собі державно-владне, індивідуально-конкретне розпорядження щодо застосування норм права по встановлених у судовому засіданні фактах і правовідносинах.

У вітчизняній науці поняття «стабільність правового рішення» вперше було визначено М.О. Гуревичем, на думку якого стабільність забезпечується 2-ма заборонами, як-то: (а) неможливість перегляду судового рішення, яке набуло законної сили, і (б) неможливість нового розгляду справи, що здатен призвести до скасування або зміни раніше винесеного рішення.³

¹ Див.: Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 154-158.

² Див.: Абросимова Е.Б. Транспарентность правосудия // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 1 (38). – С. 142-152.

³ Див.: Гурвич М.А. Судебное решение. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 147

Європейською практикою стабільність судового рішення сприймається як один зі складників принципу правової певності. Саме в рішенні Європейського суду з прав людини у справі Брумареску проти Румунії зазначено, що принцип правової визначеності вимагає, щоб судові рішення, в якому певне питання одержало остаточне вирішення, не ставилося під сумнів.¹ До того ж у своїй практиці Суд неодноразово підкреслював потребу в забезпеченні державою умов для реалізації остаточного судового рішення. Право на виконання судового рішення розглядається як складник права на судовий захист.

Стабільність судового рішення включає 3 основних аспекти: (а) обов'язковість судового рішення, яке набуло законної сили; (б) неприпустимість повторного розгляду справи, щодо якої воно вже винесено; (в) право на виконання судового рішення.

В Україні стабільність судового рішення визнана на рівні Конституції – як основний принцип відправлення правосуддя. Зокрема, Основний Закон закріплює обов'язковість судових рішень (ст. 124). Процесуальне законодавство уточнює, що обов'язковим є рішення, яке набрало закону силу (ст. 403 КПК України, ст. 14 ЦПК України). Судові рішення інших держав є обов'язковими для виконання на території України за умов, визначених її законами й відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Але, незважаючи на це, й донині бракує односпайного підходу до розуміння цього принципу у вітчизняному законодавстві. Універсальність тлумачення вказаної засади має важливе не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки, в практиці Європейського Суду з прав людини обов'язковість судових рішень виступає однією з організаційно-правових гарантій доступності правосуддя і характеризує судову систему не лише як процесуальну, а й організаційну.

Найбільша проблема з гарантуванням стабільності судового рішення в нашій державі пов'язана з реалізацією права на виконання

¹ Див.: Рішення ЄСПЛ у справі Брумареску проти Румунії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=103>

судового рішення.¹ На жаль, для вітчизняної практики притаманно і низький відсоток виконання судових актів² і відсутність ефективних механізмів забезпечення прав і законних інтересів сторін виконавчого провадження і третіх осіб при здійсненні виконавчих дій. На зазначену проблему було акцентовано увагу навіть у рішенні Європейського суду з прав людини.³ Так, у рішенні по справі Шмалько проти України щодо відмови виконавчої служби виконати судові рішення на користь заявника через брак бюджетних коштів Суд визнав неприпустимість для держави посилаючись на цю обставину, бо це означає неповагу до визнаного в судовому рішенні зобов'язання. Зволікання з виконанням судового рішення не може бути таким, що порушує саму суть права, захищеного ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини.⁴

Обов'язок створити умови для належного виконання судового рішення покладено на державу. Передбачена система їх виконання, на жаль, має низку проблем економічного, організаційного і правового спрямування. На сьогодні суд відсторонений від будь-якого впливу на здійснення виконання своїх рішень. Але ж саме своєчасне і правильне втілення в життя рішень суду є гарантією нормальної й ефективної діяльності всієї судової системи України. На практиці незадовільна організація механізму виконання судового рішення впливає на авторитет і суспільну довіру до суду. Ми не будемо аналізувати проблеми організації виконавчого провадження, оскільки вони знаходяться поза предметом на-

¹ Щодо рішень з кримінальних справ, то, безумовно, необхідно вести мову про обов'язок держави з їх виконання. Принцип диспозитивності інших судових процедур передбачає саме *право* на виконання судового рішення.

² Так, наприкінці 90-х років рішення судів в Україні виконувались на рівні 20 %, у 2005-2009 рр. цей показник становив близько 50 %. Для порівняння: аналогічний середньоєвропейський показник становить 85 %. – Див.: Федькович О. Оновлені напрями діяльності органів юстиції у сфері правосуддя // Право України. – 2005. – № 6. – С. 12-15.

³ Див.: Рішення у справі Войтенко проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.3463.0>

⁴ Див.: Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – С. 247-248.

шого теоретичного дослідження, однак зазначимо, що більшість європейських країн, як-от: Андорра, Болгарія, Велика Британія, Франція, Мальта, Монако, Норвегія, Польща, Португалія, Іспанія, Швеція та ін., визнали невиконання судового рішення як підставу для матеріальної компенсації стороні, на користь якої винесене рішення.

Показниками стабільності судового рішення можуть бути як кількісні, так і якісні індикатори: (а) відсоток виконаних судових рішень, що набули законної сили; (б) своєчасність їх реалізації; (в) ефективний механізм виконання судових рішень; (г) ефективний контроль за їх реалізацією; (д) належне забезпечення прав і законних інтересів сторін виконавчого провадження і третіх осіб при здійсненні виконавчих дій та ін.

3.3. Критерії ефективності судової процедури

Проаналізувавши конституційні норми, що стосуються порушеної в даній роботі проблематики, можемо зробити висновок, що мета функціонування судової системи – забезпечити розгляд і вирішення спорів, що мають правовий характер. Зазначене положення повторюється й конкретизується в чинному процесуальному законодавстві України. Зокрема, аналіз його норм дає підстави визначити завдання судової системи – створення умов для *справедливого, неупередженого і своєчасного* розгляду й вирішення судових справ. Тому до цієї підсистеми ми віднесли наступні критерії оцінки ефективності судової системи, які й розглянемо далі.

3.3.1. Справедливість судового розгляду. Під цим критерієм оцінки ефективності судової системи розуміється додержання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату правосуддя. Судова процедура розгляду спору є досить складним явищем, яке не обмежується процесуальними нормами, що регламентують здійснення судочинства. Генеза становлення інституту суду доводить еволюцію процедури судового розгляду – як її форми, так і змісту відповідно до рівня соціально-економічного розвитку того суспільства, інтереси якого вона

обслуговує. Сучасне суспільство очікує, що судова процедура повинна відповідати умовам доцільності і справедливості. Саме остання оцінюються більшістю громадян як необхідна ознака правосуддя і ставиться навіть вище, ніж дотримання норм закону. Цю тезу можна простежити і в офіційному документі держави, зокрема в рішенні Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р., № 3-рп/2003, де зазначено: «Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах».¹

Дотримання судом процесуальних норм судової процедури лише сприяє досягненню справедливого результату (адже вони спрямовані на забезпечення неупередженості суду і зменшення можливості свавілля суддів), але зовсім не гарантує його. Вимога справедливості судового розгляду походить від права на справедливий судовий розгляд, передбаченого в ст.6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Критерії справедливої процедури судового розгляду визначені і практикою Європейського суду з прав людини і сформульовані в його рішеннях. Суд виходячи із загального уявлення про справедливість і принцип верховенства права виокремив такі складники справедливого судового розгляду: (а) додержання певних процесуальних вимог судочинства; (б) публічність судової процедури; (в) розумність строків судового розгляду; (г) незалежність і неупередженість суду, створеного на підставі закону. Як бачимо, європейські стандарти підкреслюють 2 аспекти справедливого судового розгляду: а) інституціональний (відправлення правосуддя незалежним і безстороннім судом, утвореним на підставі закону,) і б) процесуальний (справедливий публічний характер розгляду справи протягом розумного строку).² На нашу думку такий підхід до визначення поняття «справедливість судового розгляду» є досить широким і не дозволяє чітко й системно назвати вимоги справедливості механізму розв'язання правових конфліктів.

¹ Див.: Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30.01.2003 р. (у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) // Офіц. вісн. Укр. – 2003. – № 6. – Ст. 245.

² Див.: Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. – Х.: Право, 2010. – С. 131.

Нам вбачається доречнішим більш вузький підхід до розкриття змісту справедливості судового розгляду, який дозволить чіткіше визначити формулу справедливості в судовому розгляді. Тут ми підтримуємо позицію Т.Г. Морщакової, яка виділяє 2 складники справедливості судового розгляду – матеріальний (змістовний) і процесуальний (процедурний).¹ Перша полягає у справедливості судового рішення, друга – в належній формі судової процедури. Вважаємо, що вимір справедливості судового розгляду можна здійснити саме за цими індикаторами. Проаналізуємо їх докладніше.

А. Справедливість судової процедури вважається суттєвим елементом правосуддя протягом всієї історії права. Ця вимога стала підвалиною міжнародно-правових стандартів належної організації судової влади та її здійснення.² Сьогодні така судова процедура визнається якісним показником можливості особи реалізувати своє право на справедливий судовий розгляд, закріплене в ст. 10 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

Дослідження процесуальної справедливості довели, що люди формують свою думку про справедливість судового розгляду головним чином на підставі об'єктивності й неупередженості самого судового процесу, а не кінцевого результату. В науковій юридичній літературі висловлена позиція, що ключовими елементами справедливої судової процедури є: (а) рівність сторін, (б) змагальний характер процедури, (в) форма відправлення правосуддя, (г) активна участь сторін у процесі розгляду справи, (д) швидкий розгляд справи.³ Аналіз прецедентної практики Європейського

¹ Див.: Морщакова Т. Конституционная защита прав и свобод граждан судами Российской Федерации // Сравнит. констит. обозрение. – 2004. – № 4 (49). – С. 125, 126.

² Див.: Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Ин-т права и публич. политики, 2002. – С. 120, 121.

³ Див.: Пушкар П.В. Концепція справедливості у судовому розгляді // Держава і право: зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. – К.: Ін-т держ. і пр. ім. В.М. Корецького, 2002. – Вип. 17. – С. 378, 379; Гомьен Д., Харрис Л., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М.: изд-во МНИМП, 1998. – С. 220; Моул Н., Харби К., Алек-

суду з прав людини дозволяє виокремити такі елементи справедливої судової процедури: а) належне сповіщення і слухання; б) взяття до уваги судом доказів, отриманих лише законним шляхом; в) винесення обґрунтованого рішення; г) принцип рівності сторін у змагальному процесі; д) заборона втручання законодавця у процес відправлення правосуддя; е) принцип правової впевненості.

Вітчизняні процесуальні норми, на жаль, не містять визначення конструкції «справедлива (належна) судова процедура» та її складових елементів. Європейський суд з прав людини щодо цього питання визначив власну позицію в рішенні по справі Совтрансавто Холдинг проти України 25 липня 2002 р., в якому звернув увагу на те, що справедливість судового процесу може полягати й у відповідності його фактичної організації звичайним уявленням про доцільність і розумність, що означає, що надмірний формалізм судової процедури теж може бути порушенням права на справедливий суд.

Отже, справедливість судової процедури є суть судового процесу. Її результатом є визнання всього судового процесу справедливим. Відповідно, суттю справедливості цієї процедури є додержання процедурних правил відправлення правосуддя, що мають певний зміст. Вважаємо за можливе детальніше розкрити наступні елементи справедливості судової процедури:

1) *відкритість і прозорість судової процедури*. Означає, що сторонам не лише відомо про стадії судового процесу, а й дозволено надати власну аргументацію, висловити зауваження щодо заяв протилежної сторони. Особливого значення при цьому набуває інформаційне адміністрування суду: сторони та інші учасники по справі мають бути поінформовані про хід судового процесу, завжди повинні знати про стадію судового розгляду й про те, що очікується на наступній. Відкритість судового процесу передбачає: а) проведення судових засідань у відкритому режимі; б) можливість усного розгляду справи хоча б на рівні першої інстанції; в) публічне проголошення судового рішення.

сеева Л.Б. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии. – М.: Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 60.

2) *рівність процесуальних можливостей* означає вимогу надання кожній стороні достатньої можливості (процесуальних прав) представляти свою справу в умовах, які не дають їй переваг перед її опонентом. Сторони мають право ознайомлюватися з усіма доказами й запереченнями, залученими до справи, висловлювати свою думку про їх наявність, зміст і достовірність у відповідній формі й у відповідний час.

3) *законність* полягає в тому, що процесуальний закон сформулював низку положень, додержання яких дозволяє забезпечити об'єктивні умови належної судової процедури, а саме: а) належне сповіщення про слухання й організація судового розгляду; б) взяття до уваги доказів, отриманих лише законним шляхом; в) обґрунтованість судових рішень тощо. Додержання процесуальної процедури судового розгляду є передумовою її справедливості.

4) *змагальність* передбачає активну участь сторін у обстоюванні своєї правової позиції й відстороненість і неупередженість суду при аналізі доказів по справі. Рішення, до якого доходить суд у підсумку, визначається не його схильністю до тієї чи іншої сторони, а підкореністю праву (закону).

5) *організаційна доцільність* означає обрання такої форми і процедури судового розгляду, які повинні відповідати обсягу, сутності розглядуваної справи й потребам сторін у правовому захисті. Процесуальні заходи, використовувані при цьому, повинні бути обрані так, щоб вони відповідали рівню, необхідному для якісного розгляду конкретної справи. Зокрема, процесуальним законодавством України передбачена можливість спрощення судових процедур та окремих процесуальних дій.¹

6) *ефективна взаємодія суду й учасників судового розгляду*. Згідно з дослідженнями питання процесуальної справедливості

¹ Наприклад, відповідно до ст. 299 КПК України, суду за наявності згоди сторін надається право встановити спрощений порядок проведення судового слідства стосовно тих фактичних обставин справи й розміру цивільного позову, які ніким не оспороюються. Спрощення судової процедури також можливо за відмови прокурора від обвинувачення, якщо потерпілий не бажає самостійно підтримувати обвинувачення (ст.ст. 264, 282 КПК). Норми ЦПК України передбачають механізм заочного розгляду справи при неявці відповідача (гл.8 розд. III) і наказне провадження, у порядку якого задовольняються документально підтвержені безспірні грошові вимоги (розд. II).

сторони вважають, що судовий розгляд був справедливим, якщо їм було надано можливість взаємодіяти із судом. Якість і цінність його результату у багато чому залежить від того, наскільки успішним була ця взаємодія. Отже, крім забезпечення формальних вимог судового слухання суду належить намагатися, щоб учасники процесу відчули, що їх точка зору була почута й по можливості врахована.

7) *упевненість у виконанні судового рішення*. Суспільне очікування справедливості судового розгляду передбачає не лише дотримання належної процедури останнього, а й упевненість, що правосуддя дійсно здійсниться. Це може бути досягнуто лише за визнанням обов'язковості судового рішення, що набуло законної сили. Скасування остаточних судових рішень чи їх невиконання порушують право на судовий захист, складовою частиною якого є, зокрема, і право на остаточність судових рішень, не оскаржених учасниками судового розгляду, та їх виконання.

Пропонуємо основними показниками справедливості судового розгляду як критерію ефективності судової системи використовувати наступні виміри:

– показник рівності: а) чи не встановлюється будь-яких обмежень для осіб за якими-небудь ознаками (майновий ценз, освіта, мова, належність до певної соціальної групи тощо) в разі звернення їх до суду; б) чи користуються громадяни в суді однаковими процесуальними правами; в) чи застосовуються до них існуючі норми матеріального права й однакові правила судочинства; г) чи користуються принципом рівного доступу до суду як громадяни України, так і іноземці й особи без громадянства;

– показник об'єктивності: а) чи забезпечено суб'єктивну безсторонність складу суду; б) чи гарантовано об'єктивну його неупередженість; в) чи запроваджено інститут відсторонення судді від справи у випадку сумніву в його незаінтересованості у справі;

– показник чесності: а) чи застосована належна судова процедура; б) чи мали учасники судового розгляду рівний доступ до судової інформації; в) чи додержано принцип публічності судового процесу та ін.

Б. Справедливість судового рішення визначається тим, наскільки воно законно й обґрунтовано відповідає нормам соціальної моралі, очікуванням установлення справедливості, захисту чи поновленню порушених прав, відповідальності винних у їх порушенні тощо. Чітке обґрунтування й законність – це базові вимоги до судових рішень і важливий аспект права на справедливий суд. Судове рішення високої якості має досягати справедливого результату відповідно до наданих судді матеріалів. Разом із тим його справедливість залежить не тільки від окремого судді, а й від низки перемінних величин, зовнішніх стосовно процесу відправлення правосуддя: (а) якості законодавства, (б) адекватності ресурсів, наданих судовій системі, (в) якості юридичної освіти.¹

Вважаємо, що справедливість судового рішення не може бути використано як критерій оцінки ефективності судової системи, якщо спиратися лише на його цінність з правової точки зору. Його метою є не тільки вирішення певного спору шляхом надання сторонам юридичної визначеності, а й установлення судової практики, які можуть попередити виникнення інших суперечок і забезпечити суспільну гармонію. Варто зазначити, що однією з останніх тенденцій розвитку правової системи України є подолання вузьконормативного (формального) підходу до розуміння права, яке вже не розглядається лише з позицій позитивістської школи права, тобто як воля держави або як команда суверенної державної влади, втілена в нормативно-правовому акті (законі). Як зазначає з приводу сучасного стану праворозуміння М.В. Цвік, передумовою й основою правового регулювання є не воля держави, втілена в законодавстві, а характер суспільних відносин, що об'єктивно складаються на ґрунті взаємодії окремих осіб та їх об'єднань, підтримуються й захищаються державою.² Суддя, який приймає рішення, не діє відірвано від суспільства, віна, навпаки, є невід'ємним його членом. Суспільству належить ставитися до діяльності судді з розумінням. Навіть якщо суд змінює свою попередню позицію за не-

¹ Див.: Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень / Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 347-359.

² Див.: Цвік М.В. Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук. – 2001. – № 4 (27). – С. 3

обхідності забезпечити соціальні зміни в правовій системі, він повинен чітко пояснити мотиви й навести відповідні обґрунтування того, що саме призвело до зміни попередньої позиції. У той же час згідно з вимогами стабільності правової системи суддя повинен брати до уваги правові позиції, сформульовані в раніше прийнятих судових рішеннях.

Перенесення акценту сучасного правознавства з волі держави на безпосередній зв'язок права з характером суспільних відносин відбувається під впливом соціологічних шкіл права, які виходять з вимог буття, тобто головним критерієм тут виступає розуміння того, як право діє саме в житті й задовольняє потреби суспільства. Представники цієї школи наполягають на тому, що право не отожднюється із законом, і надають перевагу не стільки текстам нормативно-правових актів, скільки результатам їх реалізації і правозастосовній практиці. Право формується не стільки законодавцем, скільки в процесі його застосування органами судової влади.¹ Прихильники школи «вільного права» наголошують, що правильним буде те судове рішення, яке виходить з потреб суспільства і знання соціальної реальності. Вони вважають, що справжні джерела прийняття рішень знаходяться поза формальним правом і можуть бути пізнані через використання надбань соціології, психології, економіки й політичної науки, а також шляхом ознайомлення із соціальною (правовою) свідомістю суспільства.

Р. Дворкін звертає увагу на 2 основних джерела прийняття судового рішення – норму й дискрецію. Під останньою він розуміє вирішення конкретної справи суддею на підставі не певних стандартів (норм), а *свободи вибору*, яку вони йому надають. Судова дискреція – це повноваження, надана судді можливість обирати між двома або більше альтернативами, коли кожна з них є правомірною. По суті, це певні правові умови, що дозволяють судді обирати між існуючими варіантами за своїм розсудом. Коли суддя робить вибір, він покладається на цінності й фундаментальні принципи правової системи, здійснює балансування між нормами, цінностями й інтересами, займається реалізацією правової політики шляхом формулювання нових правових по-

¹ Див.: Шевчук С.В. Судова правотворчість та соціологічна школа права // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 1. – С. 24-29.

зицій. Головне для судді в цьому процесі – покладання саме на об'єктивні цінності правової системи, а не підмінити їх владними суб'єктивним баченням, оскільки правомірна дискреція існує, тільки якщо кожен вибір судді допускається з урахуванням перспективи цієї системи.¹

Серед правників актуалізується питання високого рівня правової культури суддів, що виявляється в їх ціннісних орієнтаціях, адекватному розумінні своїх функцій, суворому дотриманні принципу законності, навіть якщо це суперечить політичній доцільності, що виникла в той чи інший момент, та ін. Адже саме судді – конкретні люди з певним життєвим досвідом, рівнем соціалізації й правосвідомості, а не суд взагалі акумулюють у собі цілі, засоби, культурні цінності суспільства й виступають від імені суду як соціально-правового інституту, встановлюють об'єктивну істину в конкретній судовій справі, яку розглядають у судовому засіданні, застосовують покарання і звільняють від нього, роблять помилки й виправляють їх. У соціальних науках існує підхід, за яким під правовою культурою судді в цілому розуміється судова практика, що включає правові відносини у сфері судочинства і відповідну останній правову поведінку громадян.² Розмежування понять «правова культура судді» і «судова практика» при такому підході здійснюється на тій підставі, що культура характеризує статичні елементи судової системи, тоді як судову практику можна дослідити як процес.³

У наявності – прямий зв'язок професійності судді і якості судових рішень як головна гарантія їх справедливості. Професійність передбачає високий рівень юридичної підготовки суддів, належний розвиток культури суддівської незалежності, етики й деонтології. Вона вимагає від носія судової влади знання не лише юридичного матеріалу, а й неправових питань. Як зазначено у Висновку № 11 (2008) КРЄС до уваги Комітету Міністрів РЄ щодо якості судових

¹ Див.: Дворкин, Р. О правах всерьез / Пер. с англ.; ред. Л. Б. Макеева. – М.: РОССПЕН, 2005. – С. 98-123.

² Див.: Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 27.

³ Див.: Вардьянц Г.К. Социологическая теория права. – М.: Академический проект, 2007. – С. 188, 189.

рішень, стандарт якості останніх є результатом взаємодії між різними дійовими особами правосуддя – органами досудового розслідування, прокурорами, адвокатами, судовими секретарями та ін. Суддя є тільки однією з ланок у ланцюзі цих взаємодіючих осіб і не обов'язково навіть останньою у зв'язку з тим, що етап виконання рішень також є важливим (п. 15).¹

Підсумувавши викладене, зазначимо, що судові рішення – це той результат, на підставі якого в кінцевому підсумку оцінюється успішність діяльності суду. Воно обов'язково має бути як слід мотивованим з точки зору законності і справедливості. Для сторін висока якість мотивувальної частини рішення є важливою гарантією їх правового захисту. На її підставі вони роблять висновок, чи здійснив суд належним чином свої законні повноваження, вирішують питання про необхідність оскарження судового рішення і ймовірності його успіху. Помилкові судові рішення, як і слабо вмотивовані, значно знижують рівень суспільної довіри до окремих суддів і судової системи в цілому.

З точки зору судді оцінка якості судового рішення теж дуже важлива, адже процес його прийняття поєднує в собі прояв суддівського розсуду та його обґрунтування, що складає суть його професії, служить однією з найважливіших засад підвищення суддівського професіоналізму. Однак, визнаючи суддівську дискрецію, слід пам'ятати і про обов'язок судді сприяти юридичній визначеності, яка гарантує передбачуваність змісту й застосування юридичних норм, допомагаючи тим самим забезпеченню високо-ефективної судової системи.

Додамо також, що згідно з тлумаченням Європейського суду з прав людини право на справедливий суд, передбачає, що судовому рішення належить бути таким, яке можна ефективно виконати на користь сторони, яка виграла справу. Отже, воно має: (а) містити резолютивну частину, в якій чітко й без будь-якої невизначеності або непорозуміння викладено покарання, обов'язки чи інші примусові дії, ухвалені судом, і (б) бути таким, щоб його можна було ввести в дію відповідною системою виконання. Важливо, щоб остання процедура контролювалася суддями, які мають можливість

¹ Див.: Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 347-359.

вирішити проблеми, що виникають у процесі виконання рішення, за допомогою ефективних процедур, які не повинні призводити до необґрунтованих витрат сторін.¹

Вимога справедливості кожного судового рішення полягає в тому, що воно має бути справедливим по суті. Інакше кажучи, при вирішенні спірного питання суду належить справедливо визначити права й обов'язки тих, хто звернувся до нього, або завдяки цьому рішенню повинна бути відновлена порушена справедливість. У класичному розумінні завдання суду – перенести ідею справедливості, втілену у нормах права, на рівень конкретних правовідносин. Як влучно зазначив В. Селіванов, при всій можливій техніко-юридичній досконалості закон не в змозі охопити всі різноманітні життєві ситуації.² У складних випадках, як підкреслює С.П. Погребняк, суд може застосовувати справедливість замість закону і всупереч йому.³ Але це не означає, що судді нічим не обмежені при розв'язанні питання про справедливість свого рішення. Вважаємо, що справедливим буде те рішення, в якому існує *баланс* між законним рішенням і ідеєю формальної справедливості.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить, що Суд неодноразово звертав увагу на залежність справедливості судового рішення від обставин і чинників, що мають квазіпроцесуальний характер і віддзеркалюють умови й організацію судового провадження, тобто, так би мовити, заформалізований суд не може бути ефективним. Такий висновок указує на вплив судової процедури на якість судового рішення.

Справедливе судове рішення має сприйматися сторонами й суспільством у цілому як результат коректного застосування юридичних правил, справедливого процесу і правильної оцінки

¹ Див.: п.п. 54-56 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень /Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 354-355.

² Див.: Селіванов В. Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенство права» і «верховенство закону» // Право України. – 1997. – № 6. – С. 14

³ Див.: Погребняк С.П. Основоволожні принципи права (змістовна характеристика): монографія. – Х.: Право. – С.64 – 66.

фактів, а також як таке, що може бути належним чином реалізовано. Лише в такому випадку сторони будуть переконані, що їх справу було розглянуто й вирішено справедливо, а суспільство сприйме ухвалене рішення як фактор відновлення суспільної гармонії.

Пропонуємо використовувати наступні показники якості судового рішення:

(1) *законність і справедливість судового рішення*, що означає, що рішення відповідає чинному законодавству і ґрунтується лише на встановлених фактах. Також повинно враховуватись відповідність судового рішення усталеній судовій практиці;

(2) *належна вмотивованість судового рішення*, яка полягає (а) у правильній правовій позиції суду, (б) в прозорості (повинно бути в наявності чітко аргументована позиція суду), (в) в повноті (в мотивувальній частині мають бути детально визначена позиція суду за всіма прийнятими доказами і спірними питаннями); (г) у зрозумілості (судове рішення повинно бути зрозумілим усім сторонам незалежно від їх фахової підготовки);

(3) *юридична грамотність* (чітка структура, лінгвістична і граматична правильність і т.п.);

(4) *придатність до виконання* (чітка вказівка на спосіб виконання цього рішення).

3.3.2. Неупередженість судового розгляду. Стандарт неупередженості (безсторонності) суду при судовому розгляді міститься в ст.6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. Ця вимога дещо переплітається з принципом незалежності суду, зокрема, від сторін у справі. У конституційному праві європейських країн неупередженість означає не фактичну відсутність упередженості з боку суду чи окремих його членів, а так звану видиму неупередженість, тобто те, чи сприймає сторонній спостерігач судовий розгляд як неупереджений. Стосовно суб'єктивної упередженості, як правило, діє презумпція неупередженості.¹

¹ Див.: Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – С. 248.

Європейський суд з прав людини встановив подвійний критерій визначення засад неупередженості судового розгляду: (1) суб'єктивна неупередженість – чи були особисто члени судової установи безсторонніми, і (2) об'єктивна неупередженість – чи сприймався суд з об'єктивного погляду достатньо неупередженим і чи були гарантії безсторонності достатніми в даній конкретній ситуації для виключення будь-якого обґрунтованого сумніву щодо цього.¹ Практика Суду визнає, що такі сумніви можуть з'явитись у випадках: (а) реалізації однією особою різних судових функцій на різних стадіях судового розгляду; (б) здійснення суддею несудових функцій, які могли б вплинути на виконання ним обов'язків судді; (в) підтримання суддею позасудових відносин з однією зі сторін, підлеглого становища судді щодо однієї зі сторін або існування в нього особистого інтересу у справі; (г) наявності у присяжних певних специфічних рис.

Розглянемо критерії неупередженості стосовно організації і здійснення судового розгляду в Україні.

1. Суб'єктивна неупередженість судового розгляду передбачає, що складу суду належить бути суб'єктивно безстороннім, тобто жоден з його членів не повинен мати будь-яку особисту заінтересованість або упередженість у розглядуваній справі. Перевірка на суб'єктивну неупередженість полягає у з'ясуванні особистих переконань того чи іншого судді в конкретній справі. Зазвичай така неупередженість презюмується, тобто існує за браком доказів протилежного. Забезпечити останню при судовому розгляді справи досить складно, адже суддя є людиною, членом суспільства, йому не байдужі певні емоції, загальне уявлення про справедливість, добро, мораль. Крім того, індивідуальні особливості сприйняття світу, характеру можуть вплинути на судовий процес. Закон же вимагає його особистої неупередженості. Тому судді при відправленні правосуддя належить дистанціюватися від себе як від конкретної людини, начебто залишитися осторонь буденного життя. Із цією метою в багатьох правових системах існує традиція для судді одягати мантію й парик, основним призначенням якої є створення умов для дистанціювання його осо-

¹ Див.: Вибрані справи Європейського суду з прав людини. – Вип.1. – К.: Фенікс, 2003. – С. 281.

бистісних характеристик з метою створення образу неупередженого носія судової влади.

Свобода кожного носія судової влади від ідейного й емоційного тиску в першу чергу пов'язана з принципами верховенства права і правової держави, здійснення судової влади лише на підставі Конституції й законів. Умовами, що забезпечують неупереджене виконання суддею своїх професійних функцій, мають стати дійове й надійне законодавче закріплення незалежності суддів, високий рівень їх професійної правосвідомості, внутрішнє сприйняття кожним з них правил змагальності судового процесу.

Формальні умови для суб'єктивної неупередженості судді в Україні створюються шляхом установлення вимог щодо несумісництва суддівської посади з іншими видами діяльності. Вимога про несумісництво зумовлена декількома обставинами, а саме: (1) забороняючи поєднувати судову діяльність з іншою (крім дозволеною законом), законодавець прагне забезпечити незалежність судової влади; (2) таке обмеження прав людини, яка обіймає посаду судді, спрямовано на забезпечення належного й сумлінного виконання нею своїх основних професійних функцій; (3) зазначена заборона запобігає можливості використання суддею свого службового становища в особистих цілях, що сприяє збереженню необхідного авторитету судової влади (принцип безсторонності).

Вимога щодо несумісництва суддівської посади передбачена в законодавстві багатьох країн. Так, у Франції виконання обов'язків судді несумісне з мандатом члена парламенту, асамблеї ЄС, Економічної й Соціальної Ради.¹ Магістрати Італії не вправі обіймати державні посади; винятки встановлено тільки щодо обрання судді сенатором або членом Палати депутатів. Вони не вправі обіймати також посади на приватних підприємствах, за винятком неоплачуваної посади керуючого благодійною установою.² Федеральним

¹ Див.: Французская республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с франц.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. – М.: Прогресс, 1989. – С. 254.

² Див.: Италия. Конституция и законодательные акты / Пер. с итал.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. – М.: Прогресс, 1988. – С. 147; Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. – М.: Наука, 1991. – С. 223.

суддям США суворо забороняється займатися адвокатською практикою. За Конституцією Греції судді не мають права займатися будь-якою іншою професійною діяльністю або надавати будь-які оплачувані послуги (ч.1 ст. 89) і входити до складу уряду (ч.4 ст. 89), однак суддівські чиновники можуть обиратися членами академій, професорами або доцентами вузів, брати участь у спеціальних адміністративних судах, радач чи комісіях, за винятком адміністративних рад підприємств і торгових фірм (ч.2 ст. 89), виконувати деякі адміністративні функції (ч.3 ст. 89). Конституція Словенії містить достатньо вичерпний перелік посад і видів діяльності, які є несумісними з посадою судді (ст. 133): суддя не має права виконувати роботу адвоката або нотаріуса, займатися комерційною чи будь-якою іншою прибутковою діяльністю, займати керівну посаду або входити до складу правління комерційної фірми чи іншої юридичної особи, яка займається комерційною діяльністю. У випадку обрання судді Президентом Республіки, депутатом парламенту, прем'єр-міністром, омбудсманом чи заступником перелічених посадовців, або призначення на посаду міністра виконання ним своїх прямих функцій судді й усі пов'язані із цим права й обов'язки зупиняються. Іншими словами, законодавство цієї країни встановлює, що суддя не вправі прийняти пропозицію щодо роботи, яка могла б перешкодити виконанню ним обов'язків судді, нанести шкоду репутації цій посаді або створити уявлення про його упередженість у роботі.

В Україні суддям забороняється бути членами політичних партій і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які оплачувані посади, виконувати оплачувану роботу, крім наукової, викладацької і творчої (ст. 127 Конституції). За сучасних умов доволі цікавою вбачається спроба виключити можливість інших форм особистої упередженості судді. Так, Закон Польщі про судоустрій загальних судів (ст. 62) передбачає неможливість особою виконувати обов'язки судді, якщо другий з подружжя займається адвокатською діяльністю. Законодавство Франції (ст. 9 Органічного закону про статус магістратури) встановлює неможливість збігу (повного або часткового) суддівського округу й департаменту, в якому особа, з якою одружений суддя, обрана депутатом або сенатором.

Російський учений М.І. Клеандров висловлює пропозицію щодо обмеження права обіймати суддівську посаду особами нетрадиційної сексуальної орієнтації або прихильниками будь-яких крайніх релігійних поглядів.¹ Конституція Азербайджанської республіки серед інших критеріїв прямо передбачає, що не можуть бути судьями релігійні діячі.

Отже, на нашу думку, зміст суб'єктивної неупередженості судді полягає у відсутності упередженості при розгляді ним *конкретної* справи, пов'язаної з прихильністю будь-яким ідеям, із членством в будь-яких організаціях, з особистими або сімейними симпатіями. Процесуальний закон України повною мірою регулює питання підстав і порядку відводу сторонами судді у випадках сумніву в його об'єктивності або підозри в особистій заінтересованості в результаті справи. Суб'єктивна неупередженість визнається, доки не буде доведено зворотнє.

2. Об'єктивна неупередженість судового розгляду означає, що суд має надати достатні гарантії, які виключали б будь-які сумніви стосовно його упередженості при розгляді справи. Суд не просто повинен бути неупередженим, а й сприйматися таким у суспільній свідомості.² Це значить, що судді належить демонструвати однакове ставлення до сторін, надавати їм рівні можливості, а рішення має ґрунтуватися виключно на нормах права. Під час судового розгляду він не повинен мати жодної (хоча б віддаленої) заінтересованості у справі. В умовах змагальності судового процесу, де сторони наділяються рівними можливостями, розсуд судді має ґрунтуватися на доказах, що надаються ними. Рішення судді має бути мотивованим і законним.

Однією з формальних умов об'єктивної неупередженості судді є вимога додержання етичних засад діяльності, що передбачає утримання від дій, що можуть бути розцінені як використання посадового становища в особистих цілях або викликати сумнів у його неупередженості. Цього потребують вищі інтереси юстиції і пре-

¹ Див.: Статус судьи: Учебное пособие / М.И. Клеандров. – Новосибирск: Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2000. – С. 87.

² Див.: Вильдхабер Л. Европейская конвенция о правах человека и беспристрастность судей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.concourt.am/hr/ccl/vestnik/2.12-2001/wildhaber_rus.htm – Заголовок з екрану.

стиж суддівської професії. Суддям належить демонструвати щонайбільшу стриманість при виконанні своїх службових обов'язків, щоб гарантувати репутацію безстороннього судочинства. Почуття стриманості має підказати їм не допускати будь-яких дій, що можуть заподіяти шкоду, порушити нормальну діяльність суду чи дискредитувати судову владу в цілому.

В Україні діє принцип, за яким функції суду і сторін організаційно й функціонально розмежовані. Суд не повинен ставати на сторону учасника процесу, а має захищати закон і сприяти припиненню його порушення. Якщо суддя якимось заінтересований у предметі судового розгляду, або знаходиться у будь-яких відносинах з однією зі сторін, або існують інші підстави поставити під сумнів його об'єктивність при розгляді судової справи, він особисто зобов'язаний заявити про свій відвід, після чого справа передається іншому судді. Право заявити відвід судді існує в кожній стороні по справі. Остання ж повинна бути розглянута об'єктивно, на підставі закону, щоб жодні вподобання чи особисті погляди судді не змогли стати на заваді винесенню справедливого рішення.

Об'єктивна неупередженість суду нерозривно пов'язана з презумпцією невинності, оскільки вимагає від судді, який веде справу, певного психологічного ставлення. Це потребує вжиття певних організаційних заходів, зокрема, судді (суддя), яких призначено на слухання кримінальної справи, не повинні бути залученими до вирішення питань досудового слідства у спосіб, який міг би вплинути на їх неупередженість. У цьому сенсі доцільно вести мову або про створення інституту слідчого судді, який розв'язуватиме всі питання надання органам досудового слідства відповідних санкцій на провадження процесуальних дій і на розгляд скарг на дії цих органів, або ж про контроль, щоб судові слухання справи здійснювалось іншим суддею, а не тим, який вирішував передбачені законом питання на досудовому слідстві.

Ще одна формальна умова забезпечення об'єктивної неупередженості суду полягає у правилі, що суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої інстанції, не може брати участь у її новому розгляді після повернення справи судом вищої інстанції. Таке положення демонструє мету усунути всі розумні сумніви

щодо безсторонності суду. Також неприпустимо поєднувати різні судові інстанції в одній судовій установі, що теж може викликати сумніви в неупередженості судового розгляду.

Вважаємо, що вимога публічності судового розгляду може виступати формальною умовою неупередженості судового розгляду як критерій контролю за об'єктивністю й рівністю шансів і можливостей при ведінні процесу і прийнятті рішення і суттєвою умовою для довіри громадськості до судових рішень.

Для виміру рівня неупередженості судового розгляду пропонуємо використовувати такі показники, як:

1) *неупередженість суб'єктивна*: а) чи передбачено інститут відводу судді, б) чи передбачені законом вимоги щодо несумісництва посади судді з іншими видами діяльності;

2) *неупередженість об'єктивна*: а) чи вжиті заходи для недопущення процесуального суміщення різних функцій в одному судовому органі, б) чи запроваджено інститут оскарження судового рішення до іншої судової інстанції, в) чи була публічною процедура судового розгляду та ін.

3.3.3. Своєчасність судового розгляду. Більшість правових спорів у суді мають соціальну природу, а в умовах швидкоплинних процесів розвитку суспільних відносин оперативність розгляду правового конфлікту має досить велике значення. Несвоєчасність судових дій може мати серйозні наслідки для тих, кого це безпосередньо стосується, призводить до зниження рівня громадської довіри до суду, негативно впливає на імідж судової влади в цілому. Із соціальної точки зору своєчасність судового розгляду повинна підтримувати статус судів і сприяти виконанню ними своєї основної ролі як гарантів правової рівноваги.

Своєчасність судового розгляду означає, що справи вивчаються й вирішуються в суді настільки інтенсивно, наскільки це можливо за умови балансу повноти дослідження обставин справи й усунення невинуватених затримок у судовому процесі. Для сторін тривалість судового розгляду має суттєве значення. Затримка у розв'язанні спірного питання може стати причиною виникнення проблем щодо реалізації захисту законних прав особи. Більшість судових справ стосуються найважливіших сторін жит-

тя людини – дітей, сім'ї, роботи, заробітку, власності, безпеки тощо. Рішення, винесене в результаті розгляду справи з тривалими затримками (навіть якщо у всьому іншому воно відповідає високому стандарту якості), може бути настільки запізнаним, що не матиме актуального значення для сторін. Більше того, суспільне уявлення про тривалість судового розгляду може стати причиною прийняття позивачами рішення не пред'являти необхідних позовів або, навпаки, подання необґрунтованих позовних вимог з метою затягування процесу виконання зобов'язань. Ці ж аспекти можуть вплинути на рішення сторін щодо оскарження судових рішень.

Інтенсивність судового розгляду важлива для підприємців і юридичних осіб. Будучи незакінченим, він може ускладнювати ведіння бізнесу компанії і стати причиною невизначеності щодо подовження ділових відносин або навіть діяльності всієї організації чи установи.

Отже, своєчасність судового розгляду є однією з найважливіших вимог ефективного функціонування судової системи і може бути визначено як один з критеріїв її якості.

Європейський підхід до тлумачення сутності своєчасності судового розгляду полягає в оцінці *розумності строків судового провадження*. Завершення судового розгляду в розумні строки є метою як внутрішнього законодавства, так і правових актів міжнародних установ. Зокрема, у ст.14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. передбачено, що кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення бути судимим без невинуватої затримки. Відповідно до п.1 ст.6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 р. кожен при розв'язанні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж *розумного строку* (курсив авторки – Л.М.) незалежним і безстороннім судом, установленим законом.

Питанню значимості розумності строку судового розгляду приділена значна увага Європейським судом з прав людини. У своїй прецедентній практиці щодо цього в цивільному провадженні Суд

виходить з того, що суспільство заінтересоване в забезпеченні такою системою розв'язання спорів, яка унеможлиблювала б тривалі невизначеності щодо цивільних прав та обов'язків осіб. Що ж до провадження кримінального, то обвинуваченому, якщо він не вчиняв карного діяння, належить мати можливість виправдати себе без зволікань; обвинувачений, вину якого доведено, не повинен зазнавати додаткового покарання у формі надмірних зволікань розгляду його справи, що може мати негативні наслідки для його інших прав. Строк судового розгляду, на думку Суду, має обчислюватися з моменту пред'явлення позову до суду й закінчуватися виконанням судового рішення; розумність тривалості провадження треба оцінювати у світлі таких критеріїв, як складність справи, поведінка заявника, дії відповідних органів, значимість провадження для заявника.¹

Частиною 1 ст. 157 ЦПК України встановлено, що суд розглядає справи протягом розумного строку, однак визначення поняття останнього цей Кодекс не містить. Відповідно ж до п.11 ст. 3 КАС України під ним розуміється найкоротший строк розгляду й вирішення справи, достатній для надання своєчасного (без не виправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів. Окрема ознака розумності строку судового розгляду визначена в Листі Верховного Суду України № 1-5/45 від 25 січня 2006 р. «Щодо перевищення розумних строків розгляду справи», в якому зазначається, що перебіг строку судового розгляду розпочинається з моменту подання позову й закінчується винесенням остаточного рішення по справі.

Як бачимо, практика часто ототожнює поняття «своєчасність» і «розумність строку судового розгляду». Ми вважаємо, що перше є ширшим другого. Перше поняття акцентує увагу на важливості інтенсивності судового розгляду справи, скорочення за наявності певних умов судової процедури, а друге – більше на усуненні не виправданих зволікань у судовому слуханні. Однак швидкість судового розгляду, не може виступати єдиним визначаючим кри-

¹ Див.: Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – С. 308-323; Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: Навч. посіб./Комаров В.В., Сакара Н.Ю. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 29-33.

терієм; її треба розглядати, співставляючи з іншими якісними вимогами, зокрема, з розумністю строків судового розгляду. Адже інтенсивність останнього не може підвищуватися безмежно без ризику постановлення неправильного рішення і втрати впевненості сторін щодо належної якості судового розгляду. Характер справи також прямо впливає на швидкість її розгляду: проста з незначною кількістю матеріалів може бути розглянута більш оперативно, ніж складна з великою кількістю документів і доказів.

Викладене дозволяє запропонувати нижченаведені індикатори своєчасності судового розгляду.

1. *Оптимальність строку судового розгляду, встановленого для організації роботи суду.* Оптимальність у даному разі означає найкоротший проміжок часу, протягом якого судовий розгляд справи, здійснюваний відповідно до процесуальних норм, може бути завершено. Спроба наукового розрахунку цього проміжку часу була вперше зроблена А.Л. Лікасом, який результати свого дослідження опублікував у праці «Культура правосуддя» (1990 р.). Грунтуючись на емпіричних і статистичних даних, математичних розрахунках вчений визначив оптимальний час для судового розгляду кримінальних і цивільних справ.¹

В Україні вперше розрахунок оптимального строку судового розгляду здійснено робочою групою з опрацювання норм навантаження Державної судової адміністрації України у 2005 р., яка запропонувала нормативи щодо середньої кількості годин, які належить витратити судді при розгляді різних категорій справ.

На наше переконання, визначення оптимального часу для судового розгляду справ спрямовано на усунення необґрунтованого зволікання з вирішенням правового спору, на виключення проміжку часу, коли справа лежить, так би мовити, без руху. Незважаючи на те, що тривалість судового розгляду залежить від багатьох аспектів (зокрема: (а) складності предмета доказування у справі, під яким слід розуміти факти матеріально-правового значення, без з'ясування яких неможливо правильно вирішити справу по суті й застосувати норми матеріального права; (б) обсягу фактів доказування, який може змінюватись у зв'язку зі зміною підстав позову,

¹ Докладніше див.: Лікас А.Л. Культура правосуддя. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 132-137.

збільшенням чи зменшенням розміру позовних вимог; (в) кількості доказів, наданих сторонами; (г) віддаленості між подіями й розглядуваними фактами та процесом судочинства тощо), критерієм для визначення нормативів оптимального строку судового розгляду належить бути звичайній справі середньої складності.

При розрахунку цього оптимального часу слід брати до уваги вид судочинства, незважаючи на те, що в кожній із галузей права існує декілька категорій судових справ з різними вимогами щодо строків їх розгляду. Так, у ч.1 ст.157 ЦПК України встановлено, що суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше 2-х місяців із дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі і стягнення аліментів – не більше одного місяця. З нашої ж точки зору, розрахунок оптимальності часу, який слід відводити для кожної окремої категорії справ, значно ускладнить процес оцінки ефективності роботи суду й не бути мати позитивного значення для окреслення напрямків оптимізації процесу. Тому все ж таки розрахунок належить здійснювати для середньостатистичної справи з огляду на вид судочинства або галузь права, що регулює предмет судового спору.

На підставі отриманих характеристик оптимальність часу розгляду справи слід оцінювати на рівні суду, а не окремого судді. Адже справи, що знаходяться у провадженні, настільки різні, що брати до уваги всі чинники, спроможні вплинути на строки їх розгляду, неможливо. До того ж визначати оптимальний час для розгляду кожної справи треба незалежно від сприятливих обставин. Це особливо характерно для дуже об'ємних справ, де критерій своєчасності повинен розглядатися з урахуванням особливостей справи, а не лише згідно зі встановленим показником. Однак для кожного судді, безумовно, можливо використання оптимального часу розгляду справи як критерій самооцінки оперативності роботи.

Є сенс також брати до уваги наступне: якщо певна категорія справ передбачає спрощену процедуру судового розгляду, то й розрахунок оптимального часу має бути іншим; зрозуміло, й оптимальний час повинен бути меншим.

Оптимальний час належить розраховувати відповідно до інстанцій розгляду справи – для першої, другої і третьої окремо. Він має включати часовий проміжок з моменту звернення до відповід-

ної інстанції (позов, апеляційна чи касаційна скарга) до винесення нею рішення в межах її юрисдикції.

2. *Належні організаційні заходи суду.* У деяких випадках затримка й перевищення оптимальних строків розгляду справи зумовлено перевантаженням судової системи. Останнє може бути викликане або надзвичайними ситуаціями (наприклад, економічним спадом, коли держава заздалегідь не в змозі передбачити збільшення числа розглядуваних спорів), або взагалі наявністю більшої кількості справ, ніж їх здатна розглянути судова система. Але в більшості випадків затримка в часі судового розгляду справи можна пояснити неналежною підготовкою й організацією судового розгляду.

Як зазначив Пленум Верховного суду України, основними причинами порушення строків розгляду кримінальних і цивільних справ є недоліки й упущення в діяльності судів, пов'язані з незадовільною організацією судових процесів, зі зниженням рівня виконавчої дисципліни, несвоєчасним оформленням документів, недостатнім контролем з боку голів судів тощо. Негативно впливають на розумні строки розгляду судових справ і такі чинники, як незадовільне матеріально-технічне забезпечення багатьох судів, недосконалість законодавства про колегіальний розгляд справ та ін.¹

Вимога щодо належної підготовки передбачає запровадження судом усіх необхідних підготовчих та організаційних заходів для швидкого розгляду справи. Отримуючи справу, він повинен з'ясувати питання про комплекс заходів, необхідних для нормальної організації процесу: (а) своєчасне сповіщення заінтересованих осіб про дату її слухання, (б) прогнозування можливості застосування спрощеної процедури розгляду, (в) необхідність залучення до справи перекладачів, експертів, (г) з'ясування доступності технологічних засобів запису судового засідання в день передбаченого засідання та ін. Інакше кажучи, суду належить спланувати свою роботу так, щоб розгляд справи було здійснено без зайвих зволікань. Звичайно, останні можуть бути викликані певними діями самих учасників судового розгляду (наприклад, неявкою в судове

¹ Див.: Постанова Пленуму Верховного суду України від 01.04.94 р. №3 «Про строки розгляду судами України кримінальних та цивільних справ» // Права України. – 1994. – № 5-6. – С. 55.

засідання, вчинення різних процесуальних дій з метою затягування процесу тощо). Проте тут ідеться саме про належну організацію судового розгляду, що залежить саме від суду.

Ми підтримуємо точку зору О.М. Овчаренко, що для належної організації суду стосовно забезпечення своєчасності судового розгляду необхідно запровадження наступних заходів: (1) забезпечення реальних нормативів середньомісячного навантаження на суддів; (2) оптимізація організації роботи апарату суду; (3) використання новітніх технологій у його діяльності,¹ а також пропонуємо додати: (4) запровадження інституту самооцінки й контролю якості роботи судді щодо організаційного забезпечення підготовки і слухання справи.

3. *Своєчасність призначення дати початку слухання.* Цей критерій тісно пов'язаний з попереднім і полягає в самоорганізації роботи суддів відповідно до передбаченого плану розгляду справ. Традиційно вони складають власні плани (графіки) розгляду справ виходячи з (а) черговості їх надходження до його провадження, (б) встановлених процесуальних строків для розгляду окремих категорій справ (наприклад, у ЦПК України передбачені так звані скорочені строки розгляду справ про поновлення на роботі й про стягнення аліментів), (в) загальної завантаженості судді. Як було доведено при розгляді питання про оптимальність строків судового розгляду, різні категорії судових справ можуть мати різну динаміку розгляду. Тому, не заперечуючи загального принципу черговості розгляду справ, наголошуємо на необхідності встановлення такого додаткового критерію визначення дати призначення слухання справи, як *особлива значимість справи для сторін*.

Європейський суд з прав людини вважає, що без зволікань належить розглядати справи про піклування про дітей, про трудові спори, справи, пов'язані з травматизмом та інші, при розгляді яких особливо важлива своєчасність.² Чинний ЦПК України до такої категорії справ відносить поновлення на роботі і стягнення алі-

¹ Докладніше див.: Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 144-153.

² Див.: Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: Навч. посіб./Комаров В.В., Сакара Н.Ю. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 33.

ментів, але вказує не на першочерговість цих категорій справ, а лише на скороченість строків їх судового розгляду (ч.1 157 ЦПК України). Н.Ю. Сакара пропонує передбачити скорочені строки судового розгляду для справ про всиновлення, про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу з огляду на необхідність термінового вирішення справи, переданої на розгляд суду.¹ Вважаємо, що стосовно цивільних справ доцільно передбачити чіткий перелік справ, які підлягають прискореному розгляду, а щодо кримінальних та адміністративних – перелік справ позачергового розгляду з урахуванням важливості права, що, можливо, порушується.

Повинні, як вбачається, братися до уваги й обґрунтовані клопотання сторін про прискорений розгляд справи. Особливу актуальність має зазначений критерій для оцінки своєчасності судового розгляду у випадку, якщо справа значний проміжок часу знаходилася на досудовій стадії (приміром, щодо кримінальних справ, коли обвинувачений знаходиться досить тривалий час під вартою).

4. *Додержання строків судового розгляду.* У ході судового розгляду законодавець чи суд встановлює конкретні строки для реалізації сторонами та іншими учасниками судочинства відповідних процесуальних дій. У наукових правових джерелах виокремлюються строки процесуальні і службові, що встановлюються для здійснення судом певних процесуальних дій.² Дотримання строків судового слухання забезпечується закріпленням граничних строків виконання процесуальних дій, а також розгляду певних категорій справ. Клопотання про їх подовження мають розглядатися по суті, позитивне рішення повинно прийматися не автоматично, а виключно з поважних причин. Строк має подовжуватися як розумний, достатній для усунення перешкод для постановлення об'єктивного і правильного рішення по справі.

¹ Див.: Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія / Н.Ю. Сакара. – Х.: Право, 2010. – С. 179.

² Див.: Цивільне процесуальне право України: підруч. для юрид. вузів і фак./ В.В. Комаров, В.І. Тертишников, С.Г. Пушкар та ін.; за ред. В.В. Комарова. – Х.: Право, 1999. – С. 139; Исаева Е.В. Процессуальные сроки в гражданском и арбитражном процессе: учеб.-практ. пособие – М.: ВолтерсКлувер, 2005. – С. 112-117.

Суду належить належним чином роз'яснити сторонам доцільність подовження строку розгляду справи, тобто необхідність цього заходу. У будь-якому випадку він має дотримуватись строків, щодо яких було досягнуто домовленість.

Законодавче закріплення й регулювання в цілому як процесуальних, так і службових строків спрямовано на забезпечення оптимальності й оперативності судового розгляду. Їх недотримання викликає так звану «судову тяганину». На жаль, для судової системи України вона є звичайним явищем. Такий стан речей найчастіше намагаються виправдати існуванням більшої кількості справ, ніж здатна розглянути судова система. Але міжнародні стандарти з ефективного судочинства визнають неправомірним подовження державою строків розгляду понад ті, які можна припустити як розумні. До напрямків удосконалення законодавства щодо цієї проблеми можна віднести: а) процесуальне закріплення скороченої судової процедури, б) звернення до інституту примирення потерпілого з обвинуваченим, в) вжиття наказного провадження, г) створення в законодавчому порядку так званих процесуальних фільтрів для нескладних справ, які можна остаточно вирішувати на стадії апеляції. У цілому ж технологія судового процесу має бути спрямована на його прискорення, а не на затягування.

Отже, своєчасність судового розгляду – важливий аспект успішної реалізації права на судовий захист, а значить і ефективності судової системи в цілому. Для оцінки такого критерію ефективності судової системи, як *своєчасність судового розгляду*, пропонуємо такі виміри, як показники тривалості:

– *підготовки справи до слухання*: (а) чи передбачені законодавством строки для підготовки справи до слухання; (б) чи мають випадки необґрунтованого затягування дати початку слухання справи; (в) чи встановлена відповідальність за зловживання правом, внаслідок чого затягується початок слухання справи;

– *слухання справи*: (а) чи закріплені законодавством строки, протягом яких має бути винесено рішення по справі; (б) чи є ці строки розумними; (в) чи передбачені процедури спрощеного судочинства; (г) чи встановлена відповідальність за зловживанням правом, внаслідок чого затягується винесення рішення по справі;

– *набуття судовим рішенням законної сили*: (а) чи існують процесуальні фільтри для оскарження судового рішення; (б) чи передбачені строки для перегляду судового рішення; (в) чи немає організаційних перешкод для звернення судового рішення до виконання;

– *виконання судових рішень*: (а) чи встановлені строки для виконання судових рішень; (б) чи існує механізм контролю за своєчасністю й повнотою виконання судових рішень; (в) чи діють механізми спрощення процедури звернення до виконання судового рішення.

3.4. Критерії ефективності кадрового забезпечення судової системи

Автор цієї роботи глибоко переконана: якою не була б оптимальною побудова судової системи, якою ідеальною (з правової точки зору) не була б судова процедура, вони все одно не гарантували б справедливого, чесного й неупередженого правосуддя. Головною фігурою судової системи виступає суддя. Саме від його професійного досвіду, знань, навичок, індивідуальних особистісних рис, правової культури, праворозуміння залежить якість судового рішення, тобто наскільки воно буде правильним і справедливим. Безпосередньо судді формують імідж судової системи як інституту, здатного розв'язати будь-який правовий конфлікт. Оперативний персонал суду теж є важливою ланкою в організації ефективної роботи всієї системи.

У зв'язку із цим у суспільстві вирішальним стає усунення суперечності, яка існує між потребою залучення до виконання поставлених перед судовою системою завдань професійно підготовлених кадрів і недостатньо якісним забезпеченням їх професійного розвитку, що знижує ефективність судової діяльності й суттєво впливає на темпи розпочатих у країні перетворень. За цих обставин до суддів і працівників апарату суду, з одного боку, пред'являються нові вимоги для здійснення ними професійної діяльності, а з другого – вони досить часто позбавлені відповідної кваліфікаційної бази, яка відповідала б вимо-

гам належного надання судових послуг на рівні європейських стандартів.

За нинішніх умов важливим чинником підвищення ефективності судової системи постає розвиток людського потенціалу, наповнення її професійно підготовленими кадрами, здатних:

- своєчасно позбавлятися успадкованих малопродуктивних стереотипів професійної діяльності і кваліфіковано відповідати на соціально орієнтовані завдання, що ставляться перед ними з боку суспільства стосовно їх професіоналізму;

- чітко і якісно виконувати функціональні обов'язки в ситуації постійних змін, неузгодженості нормативно-правового забезпечення;

- глибоко осмислювати свої упущення і професійні надбання, оцінюючи ефективність їх використання в процесі професійної діяльності, приділяючи при цьому особливу увагу безперервному професійному розвитку.

Доречно, вважаємо, навести позицію Д.І. Дзвінчука, який підкреслює, що розвиток особистості, зокрема фахівця-професіонала, може бути реалізований 2-ма шляхами: довільно (через становлення) і цілеспрямовано (через формування). Становлення відбувається шляхом впливу на суб'єкт з метою стабілізації його властивостей, оптимізації функціонування, спрямування розвитку за певною програмою; формування – за допомогою управління як координації зусиль для досягнення мети формування, тобто збагачення змістовності суб'єкта під впливом спрямованих дій.¹ Як вбачається, це слушне міркування: становлення професійного судді і службовця апарату суду спостерігається сьогодні як під впливом перетворень, що відбуваються в країні, так і на підставі внутрішніх потреб набуття і збереження найбільш прийнятних на цей час професійних моделей поведінки.

Існує можливість шляхом методологічних засад дослідження знайти відповідь на запитання: що забезпечує професіоналізму такий глибокий соціальний вплив і визначити його роль у процесі становлення ефективної судової системи. Важливо насамперед

¹ Див.: Дзвінчук Д. Актуалізація якості державних службовців і підвищення їх кваліфікації // Зб. наук. пр. УАДУ. – К., 2000. – Вип. 2: в 4-х ч. – Ч.4. – С. 320-327.

з'ясувати суть, структуру професіоналізму як загального прояву людської діяльності у сфері правосуддя як однієї з найдревніших царин соціально-політичного розвитку суспільства.

Отже, саме професіоналізм суддів і працівників апарату суду буде стандарт якості функціонування судової системи, а якість судових рішень обумовлюється компетентністю, професіоналізмом суддів і працівників судового апарату. Тому вважаємо за доцільне виокремити наступні критерії якості судової системи:

3.4.1. Професіоналізм суддів. Як зазначено в тлумачному словнику української мови, *професіоналізм* – це оволодіння основами і глибинами якої-небудь професії.¹ Цікавими, з нашого погляду, є трактування інших термінів, що так чи інакше стосуються професійної діяльності людини: (а) професійна кваліфікація – це ступінь придатності, підготовки до певного виду праці; (б) професійна придатність – уміння здійснювати, виконувати що-небудь; спеціалізація – (в) набуття певних знань, навичок у будь-якій галузі; (г) ефективність – досягнення потрібних результатів, що дають найбільший ефект; (д) компетенція – обізнаність із чим-небудь, першооснова, базис професіоналізму; (е) конструктивність – основа чого-небудь, у тому числі будь-якої дії.²

Професіоналізм становить собою дуже важливий показник ефективності виконання людиною своїх службових обов'язків. *Професіоналізм суддів* – це якісно-ціннісний комплекс поєднання глибоких різносторонніх знань, умінь, професійних суддівських навичок, практичного досвіду, загальнолюдської культури, що відбиває ступінь самоорганізації особи, рівень її професійної діяльності, забезпечує ефективність судової системи і сприяє зростанню її авторитету. Рівень професіоналізму цих представників судової влади залежить від чинників внутрішніх, детермінованих специфікою суддівської професії, і зовнішніх, викликаних полі-

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – С. 62.

² Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – С. 442, 360, 1168, 268, 445, 449.

тичними, економічними, соціальними й культурними умовами розвитку суспільства.

Вимоги, що ставляться до професіоналізму суддів, сьогодні більш високі, ніж раніше. Це зумовлено зміною (а) умов функціонування судів (наприклад, внаслідок законодавчого прогресу), (б) змісту суспільної ролі суду, (в) розуміння природи його правозастосовної функції. Разом із тим професіоналізм сучасних носіїв судової влади акумулює в собі суперечливі й неусталені моральні цінності, знаходиться на конвенційному рівні свого формування й розвитку, супроводжуваному порушеннями професійних норм і цінностей і такими деформаціями, як корупція, бюрократизм тощо. Саме тому в інтересах судової системи, суспільства й держави в цілому необхідно, щоб відбір кандидатів на посади суддів та оцінка їх відповідності займаним посадам здійснювалися за єдиним критерієм – рівнем їх професіоналізму.

Оцінити рівень професіоналізму суддівського корпусу, як виступає, можливо за наступними показниками:

1. Відбір кандидатів на посаду судді на підставі їх відповідності професійно важливим якостям. Професійна діяльність носія суддівської влади становить собою складний процес виконання покладених на нього функцій, у ході якого повною мірою розкриваються здібності й задовольняються потреби судді як особистості. У всіх країнах до суддів висуваються доволі високі вимоги щодо їх професійної придатності, добір суддівських кадрів відбувається на конкурсних засадах на підставі оцінки знань та професійного досвіду.

Організація добору суддівських кадрів – це процес виявлення, вивчення й оцінки їх професійно значущих якостей і здібностей, професійне навчання як кандидатів, так і діючих суддів. Її метою є забезпечення найбільш раціонального й ефективного використання особистісного потенціалу у вирішенні завдань, що ставляться перед професійною діяльністю судді.

Професійно важливі якості і здібності особи можуть значно впливати на успішність, надійність, задоволеність працею та інші показники професійної діяльності. У науковій юридичній літературі висловлювалися думки, щодо змісту професійно важливих якостей цих носіїв влади. Більшість учених виокремлюють 5 видів

груп професійно важливих якостей судді: (а) моральні, (б) інтелектуальні, (в) характерологічні, (г) вольові; (д) психофізіологічні.¹ Недоліком зазначених досліджень вважаємо те, що деякі з перелічених якостей і здібностей об'єктивно не обґрунтовані. На наше переконання, перелік професійно важливих якостей судді потрібно окреслювати з огляду на потреби (вимоги) змісту суддівської діяльності.

Отже, *професійно важливі якості судді* – це система вимог, що ставляться до людини, на яку покладається здійснення судових повноважень, включаючи якості особистості, особливості процесів мислення, професійні знання, вміння й навички. Усі вони суттєво впливають на успішність виконання суддівських функцій, а значить, і на ефективність судової системи в цілому. Саме тому відбір кандидатів на посаду судді належить здійснювати відповідно до оцінки наявності в них зазначених професійно важливих якостей. Перелік останніх, повторимося, повинен логічно впливати з вимог до професійної діяльності судді. Основною умовою при їх розробці має стати принцип єдності особистості та її діяльності, що передбачає розгляд психофізіологічних процесів, рис і станів як результату й умов діяльності судді.

Вихідним моментом у визначенні системи професійно важливих якостей судді мають стати глибокий змістовний аналіз діяльності по виконанню суддівських повноважень та оволодінню даною професією, детальне виявлення і психологічна характеристика її основних функцій та операцій, внаслідок чого створюється науково обґрунтовані вимоги суддівської діяльності до особистості судді в цілому й до компонентів її індивідуально-психологічної структури, зокрема. Це, у свою чергу, дозволить закріпити *кри-*

¹ Див.: Глазырин Ф.В. Судебная психология. Общая часть. – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1977. – С. 34, 35; Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов по спец. “Правоведение”. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 159, 160; Дулов А.В. Судебная психология: Учебное пособие для юрид. инст. и фак. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 124-131; Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. – М.: Юристъ, 1995. – С. 99-102; Сорокотягин И.Н., Сорокотягина Д.А., Иванов Ю.В. Психологические основы юридической деятельности. – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1984. – С. 19-29; Сорокотягин И.Н. Юридическая психология. Общая часть. – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1986. – С. 48, 49 та ін.

терії професійної відповідності (профпридатності) як кандидата, так і професійного судді.

Професійна діяльність судді за своїм змістом включає пізнавальну, моральну, комунікативну, організаційну і творчу складову. Кожен із зазначених елементів передбачає наявність в особі професійно важливих якостей і здібностей, які мають особливу значимість з точки зору успішності виконання цієї діяльності. Розкриємо їх суть.

А. Пізнавальна складова професійної діяльності реалізується при одержанні людиною знань про явища, предмети, властивості, дії. Особливостями здійснюваного суддею пізнавального процесу є: (а) ретроспективний характер пізнання – об'єктом є подія, що мала місце в минулому; (б) його зміст становить аналіз наданої інформації (доказів по справі) з погляду її допустимості, достатності й достовірності; (в) складником пізнавальної діяльності є прогнозування розвитку подій і планування майбутніх дій; (г) точна правова регламентація як самого процесу пізнання, так і закріплення його результатів.

До професійно необхідних якостей, що впливають на успішність виконання цього виду діяльності судді слід віднести: а) різнобічні загальні і глибокі професійні знання; б) розвинений інтелект, гнучке творче мислення, високу розумову працездатність; в) аналітичний склад розуму, прогностичні здібності, вміння виділити головне; г) активне сприйняття, ємна пам'ять, стійка увага, розвинута увага, інтуїція. До несприятливих якостей для обіймання посади судді слід віднести низьку розумову працездатність, знижену пізнавальну активність, низькі інтелект та професійну ерудицію, нерозвинену увагу, слабку пам'ять, імпульсивність вчинків, низький поріг стійкості до стресів, агресивність.

Б. Моральна складова професійної діяльності носія судової влади пов'язана з виконанням соціальної функції по відновленню справедливості, захисту прав та свобод людини і громадянина. Ця діяльність має подвійний характер: з одного боку, суддя оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, з другого – зобов'язаний керуватися законом. Особливість цієї підструктури передбачає правомірну й високоморальну поведінку судді як при виконанні службових функцій, так і в приватному житті.

З огляду на зазначену складову, професійно необхідними якостями судді виступають: а) високий рівень соціалізації особистості; б) правосвідомість і соціальна відповідальність; в) чесність, совісність, сумлінність, дисциплінованість; г) домінування соціально значущих мотивів у сфері професійної діяльності. До негативних може бути віднесені: низький моральний рівень, схильність до обману, зловживання алкоголем, безвідповідальність, недисциплінованість тощо.

В. Комунікативна складова професійної діяльності відбиває правовідносини, що виникають у ході судового розгляду справ, а також міжособистісні комунікативні відносини, що складаються з колегами по роботі, працівниками інших державних органів, громадянами, тобто вона включає всі види зв'язків і спілкування судді в процесі його професійної діяльності. Комунікативна складова професійної діяльності актуалізує в собі як відносини, що впливають з функціональних повноважень носія судової влади, так і індивідуально-психологічні його особливості, властивості в різних правовідносинах. Цій діяльності судді притаманні інформаційна, інтерактивна й реляційна функції: (а) перша (інформаційна) полягає в обміні інформацією або її прийманні–передачі між суддею й учасниками судового процесу, колегами по роботі, іншими особами. Найяскравіше функція комунікативної діяльності судді реалізується в судовому слідстві; (б) друга (інтерактивна) полягає в регулюванні поведінки й безпосередньої організації суддею спільної діяльності з учасниками судового процесу, колегами по роботі, іншими посадовими особами і громадянами у процесі різних правовідносин. Виділення даної функції в першу чергу пояснюється тим, що комунікативна діяльність судді пов'язана не тільки з обміном будь-якою інформацією, а й з організацією спільних дій; (в) третя (реляційна) пов'язана з регуляцією емоційної сфери судді.

До професійно важливих якостей судді, що впливають на ефективність виконання ним комунікативної діяльності, слід віднести: а) вміння установлювати й підтримувати емоційні контакти з учасниками спілкування; б) здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника, його психологічні особливості, мотиви поведінки; в) доброзичливість, витриманість, тактовність, ввічливість у відносинах з людьми; г) вміння в конфліктних ситуаціях провади-

ти адекватну стратегію комунікативної поведінки; д) здатність до співпраці й досягнення компромісів; е) розвинений самоконтроль над емоціями. До негативних рис судді слід віднести: уразливість, замкнутість, агресивність, конфліктність, невихованість, завищену самооцінку, емоційну нестійкість, імпульсивність, недостатнє володіння вербальними засобами спілкування.

Г. Організаційна складова професійної діяльності безпосередньо впливає з функціональної ролі судді й реалізується при взаємодії з посадовцями інших органів, громадянами. Її зміст становлять різні процесуальні дії й організаційні заходи, спрямовані на створення й підтримку належних умов для належного виконання функцій суду. Цей вид діяльності реалізується при здійсненні суддею (а) правосуддя, (б) процесуальних дій та організаційних заходів, спрямованих на забезпечення розгляду справи, (в) контролю за своєчасним зверненням до виконання судових рішень, винесених за його участю, (г) інших передбачених законом повноважень. Особливість організаційної діяльності судді полягає в наступному: (1) вона спрямована на впорядкування проведення судових дій при виконанні всіх функцій судді; (2) рішення, прийняте суддею, породжує в осіб, яким воно адресовано, певні обов'язки з його виконання; (3) ця діяльність урегульована законом, що визначає її обсяг і характер; (4) вона пов'язана із самоорганізацією праці суддею.

Професійно необхідними якостями судді, що впливають на успішність здійснення суддею організаційних заходів, є: а) активність, ініціативність; б) сміливість, наполегливість, цілеспрямованість, здатність самостійно приймати рішення й уміння прогнозувати їх наслідки; в) відповідальність, організованість, здатність планувати свій робочий час; г) нервово-психічна стійкість. До негативних рис відносять: відсутність організаторських здібностей, недостатньо розвинуті вольові якості, незібраність, безвідповідальність, пасивність, безініціативність, емоційна нестійкість.

Д. Творча складова професійної діяльності носія судової влади полягає в його обов'язку відшукати в одиничності й індивідуальності розглянутого ним юридичного випадку загальність, абстрактність і типовість юридичного правила, встановленого законом. Тим самим суддя створює єдність загального, абстрактного й кон-

кретного. Тому професійно необхідними рисами слід вважати: (а) пізнавальну активність, гнучке творче мислення, кмітливість; (б) розвинений інтелект, професійну майстерність, правову ерудицію; (в) аналітичний склад розуму, прогностичні здібності, вміння виділити головне; (г) активність, рухливість пізнавальних процесів. До негативних якостей слід віднести: низьку розумову працездатність, слабку пам'ять, знижений інтелект, недостатню загальну і професійну грамотність, брак прогностичних здібностей, знижену пізнавальну активність, брак мотивації на досягнення успіхів у роботі, байдужість до професії.

При поєднанні аналізу змісту професійної діяльності судді та професійно необхідних для її ефективного виконання якостей особистості, виникають умови для конструювання професіограми цієї діяльності.

2. Система професійного навчання суддів. Судді належить володіти комплексом спеціальних теоретичних знань і практичних навичок, потрібних для успішного виконання службових функцій, і вмінні застосовувати їх у процесі професійної діяльності. Майже всі західні країни передбачають обов'язкову спеціальну підготовку суддів, яка може здійснюватись від декількох місяців (характерно для країн, які добір кандидатів на посади суддів здійснюють серед осіб, які вже мають успішну юридичну кар'єру) до декількох років (в країнах, де на посади суддів можуть претендувати молоді люди, але які вже мають первинну фахову юридичну підготовку).

Забезпечення ефективності функціонування системи підготовки суддів прямо залежить від організації планування й контролю за реалізацією навчальних програм, а також від оптимального вибору форм навчання, періодичності й видів занять. Навчальна програма повинна бути розрахована на одержання слухачами як теоретичних знань, так і практичних навичок. Вважаємо, що найбільш оптимальними формами проведення занять з професійної підготовки суддів є лекції, "круглі столи", ділові ігри, диспути, семінари за доповіддю, практичні заняття. Поряд із традиційними можуть бути використані й оригінальні методи навчання. Основне завдання використання того чи іншого методу, а також їх комбінація – досягти мети підготовки грамотного, високопрофесійного фахівця. При розробці програми доцільно врахувати прогалини

загальної юридичної освіти й потреби суддівської практики. В зарубіжних країнах в програму підготовки майбутнього судді як правило включаються курси з навчання: виконання специфічних суддівських функцій, роботи з комп'ютерними технологіями в суді, управління в суді, а також виробничу практику – стажування.

Доцільно передбачити також систему, що враховує побажання самих слухачів. Для цього поряд із загальним курсом слід надати їм можливість по їх заявкам прослухати додаткові лекції з тих тем і курсів, що їх цікавлять. Успішному засвоєнню знань сприятиме організація навчання за методом так званих «юридичних клінік», що створило б умови для повної імітації судового розгляду за розробленими навчальними судовими справами й розподілом ролей учасників судових процесів.

Як видиться, система професійного навчання суддів повинна включати 3 напрямки: (а) спеціальне навчання кандидатів на посаду судді, (б) підвищення кваліфікації, (в) перепідготовка суддів.

Спеціальне навчання кандидатів на посаду судді має проходити у спеціалізованих навчальних закладах, які існують майже на всіх континентах – в Іспанії і ФРН, Марокко і Єгипті, Бразилії і Японії та ін. Центри навчання суддів створено й у низці країн Східної Європи (у Словенії, Словаччині, Болгарії) і країнах, що раніше входили до складу СРСР (в Росії, Узбекистані, Грузії, Естонії, Киргизії, Вірменії, Латвії); є такий навчальний заклад і в Україні – Національна школа суддів.

Як вбачається, підготовка суддів повинна передбачати вирішення таких завдань:

– навчання, що передбачає не тільки передачу знань, а й формування правової культури, інтелектуальний розвиток слухачів;

– розвиток емоційної сфери, що не лише охоплює формування навичок емоційної саморегуляції, а й припускає індивідуальний підхід до процесу навчання, що враховує емоційні особливості слухачів;

– психомоторний розвиток, тобто формування специфічних навичок поведінки, необхідних у професійній діяльності судді.

Однак необхідно мати на увазі, що успішне вирішення поставлених завдань вимагає наявності у слухачів певного первинного

рівня інтелектуальних і психофізіологічних задатків (нахилів). До того ж вони повинні чітко усвідомлювати специфіку й мету суддівської діяльності. Ось чому безпосередньому спеціальному навчанню майбутніх суддів має передувати ретельний відбір кандидатів, причому на конкурсній основі й бажано у 2 тури: перший спрямований на встановлення інтелектуальних і психологічних здібностей (шляхом тестування); другий — на виявлення відповідності майбутній професії (шляхом співбесіди). Процедуру проведення такого добору повинно бути нормативно закріплено.

У системі підготовки суддів було б доцільно провадити диференціацію серед претендентів залежно від стажу й досвіду роботи, згідно з якими й передбачити певні професійно-освітні програми навчання. Наприклад, можна було б виділити 2 категорії претендентів. Це особи: (а) які мають досвід роботи в суді, адвокатурі або прокуратурі, тобто чия робота була пов'язана із судовою діяльністю, і (б) які не мають такого спеціального досвіду роботи, наприклад, юрисконсульти, викладачі права, нотаріуси, працівники правоохоронних органів та ін.

Підготовка кадрів професійних суддів має бути цілеспрямованою відповідно до потреб суду, для якого провадиться спеціальне навчання кандидата. Приміром, у США, разом із загальними вимогами, передбачено, щоб кандидат на посаду судді апеляційного суду володів такими додатковими рисами, як колегіальність, уміння викладати свої думки на папері; на посаду судді першої інстанції – мав рішучість, суддівську стриманість, ораторські здібності; на адміністративну посаду в суді – здібності адміністративні, комунікативність.¹ З нашої точки зору в національному навчальному закладі для суддів мають бути передбачені відділення згідно з видами спеціалізації судової системи.

Підвищення кваліфікації суддів – це навчання з метою відновлення й поглиблення їх теоретичних і практичних професійних знань, розвитку вмінь і навичок, потрібних для ефективного вирішення завдань професійної діяльності, що сприяє підтриманню рівня професійної відповідності займаній посаді. Має бути розроблено професійну програму підвищення кваліфікації суддів, яка

¹ Див.: Судейская этика и дисциплина. Подбор судей: Мат. рос.-америк. семинара. – Белгород: Высш. квалиф. коллегия судей РФ, 1998. – С. 97-119.

відповідала б єдиній і цілеспрямованій судовій політиці навчання суддів і враховувала потреби практики.

Перепідготовка суддів. У системі навчання суддів слід мати програму з професійної перепідготовки посадових осіб судової влади, необхідність якої пов'язана з існуванням інституту переведення судді на інше місце роботи для виконання нового виду професійної діяльності. Метою функціонування системи перепідготовки суддів є одержання ними додаткових знань, умінь і навичок, обов'язкових у процесі виконання нових професійних функцій. Тому слід у нормативному порядку встановити, що переведенню судді на іншу посаду, що тягне зміну його повноважень, установлення йому відповідної заробітної плати, передує його навчання згідно з освітньо-професійною програмою перепідготовки суддів. Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» така перепідготовка передбачена лише для суддів, які бажають бути переведеними в суд іншої спеціалізації. Але вважаємо що проходження курсу перепідготовки доцільно розповсюдити і на суддів, які виявили бажання бути переведеними у вищий суд тієї ж юрисдикції або які претендують на адміністративні посади в судах.

Отже, перепідготовка суддів має бути цілеспрямованою, групи необхідно формувати виходячи із цілей навчання. На перепідготовку належить направляти суддів, які переводяться на посаду професійного судді до суду: (а) вищої інстанції без зміни спеціалізації або (б) іншої спеціалізації; чи які (в) призначаються (обираються) на адміністративні посади.

3. *Контроль за профпридатністю суддів* повинен здійснюватися спеціально уповноваженими органами – Вищою кваліфікаційною комісією суддів України й Вищою радою юстиції України при визначенні причин дисциплінарного проступку судді. Щодо цього питання актуальною є розробка системи критеріїв профпридатності носія судової влади. Останні мають відбивати тільки значущі показники, що відповідають стабільним, стійким параметрам суддівської діяльності й бути зручними у використанні.

Оцінити професійно важливі якості і здібності судді, вважаємо, можна за допомогою наведених критеріїв:

– *кваліфікаційних*, що містяться в певних документах (про отриману освіту, перепідготовку, підвищення кваліфікації, спеціалі-

зацію тощо). Відомо, що певні професійно важливі якості можуть здобуватися й коректуватися в процесі навчання. Слід ще раз підкреслити, що вирішення питань кар'єри судді повинно відбуватися на конкурсній основі: перевага в заміщенні вакантної посади має віддаватися судді з найкращими кваліфікаційними характеристиками;

– *об'єктивних*, які свідчать про ефективність праці судді з використанням кількісних і якісних (оціночних) показників (за кількістю розглянутих справ, одержаних заохочень і дисциплінарних покарань та ін.). Розробку структури такої характеристики варто доручити фахівцям-психологам. Вона повинна містити питання, відповіді на які могли б мати прогностичну спрямованість з погляду успішності виконання суддівських функцій і містити потрібні дані про особу, щоб мати більш об'єктивну й повну інформацію про суддю, прогнозувати сприятливі (чи несприятливі) показники до професії. Наприклад, до числа перших можна віднести наявність у документах заохочень, перелік таких якостей, як чесний, принциповий, дисциплінований, відповідальний працівник, здатний тривалий час переносити фізичні і психічні перевантаження, виявляє аналітичні здібності, вміє планувати свою роботу, має організаторські здібності та ін. До прогностично несприятливих показників можна віднести наявність дисциплінарних стягнень, даних про слабку успішність у навчанні; а також указівки на такі якості, як недисциплінований, некоммунікбельний, в умовах підвищеного навантаження може розгубитися, невміння зосереджуватися, спостерігається низька працездатність, у колективі авторитетом не користується, зарозумілий, грубий та ін.;

– *психологічних*, виявлених у результаті психодіагностичного обстеження судді з використанням спеціально підібраних для цих цілей тестових методик. Надійність отриманих даних залежатиме від якості такого тестування, правильності інтерпретації отриманих результатів. До виконання даного обстеження треба залучати висококваліфікованих психологів. Вітчизняними й іноземними фахівцями вже розроблено низку методик, що можуть бути використані для дослідження особи судді.¹ Зокрема, у 2002 р. в РФ було

¹ Див.: Березовская Г.Е., Шляхер Е.Ф. Методики исследования личности. – Свердловск: Изд-во Ин-та народ. хоз-ва, 1987. – С. 2-10.

проведено відповідний експеримент із психодіагностичного обстеження кандидатів на посаду судді. На думку вчених, використана при проведенні експерименту процедура дозволяє доволі глибоко й об'єктивно оцінити особистісні якості людини, їх відповідність вимогам професійної діяльності судді і з високою часткою ймовірності прогнозувати професійну успішність.¹ Таке обстеження, як вбачається, було б доцільно провадити як щодо кандидатів на судову посаду, так і вже працюючих суддів. У першому випадку його належить передбачати програмою підготовки суддів з конкретно спрямованістю на виявлення професійно важливих рис особистості. Що ж стосується діючих суддів, то доцільність практики такого тестування обґрунтовується важливістю виявлення їх професійно важливих якостей і здібностей. До того ж можна було б здійснювати діагностику психологічної сумісності суддів при колегіальному розгляді справ, особливо якщо прогнозується тривалий процес, де в першу чергу вагомим є етичний аспект взаємовідносин між суддями в даному складі суду.

За допомогою психодіагностичного обстеження з високим ступенем вірогідності можна було б визначати придатність судді до розгляду окремих категорій справ, чим забезпечити максимальну ефективність використання особистісних здібностей, що, безперечно, позитивно вплине на результати його роботи, ефективність відправлення правосуддя.

Немаловажну роль подібне обстеження може мати й при вирішенні питання про призначення особи на посаду голови (або будь-яку іншу адміністративну посаду) суду, від якостей і вмінь якого значною мірою залежить ефективність роботи судового органу в цілому. Звичайно, професіограма голови суду повинна відповідати загальній для всіх суддів, оскільки на цю посаду призначаються особи саме зі складу професійних суддів і на відповідний строк, після закінчення якого суддя повертається до виконання безпосередньо суддівських функцій. Але особливість адміністративних повноважень вимагає наявності в кандидата на посаду голови суду спеціальних якостей і здібностей, перелік яких запропоновано теорією управління. Приміром, Л.І. Уманський підкреслює

¹ Див.: Психологическое обследование кандидатов на должность судьи // Российская юстиция. – 2002. – № 10. – С. 7 - 9.

обов'язковість психологічної вибірковості, психологічного такту, вимогливості, практичного розуму, громадської енергійності, критичності, схильності до організаторської діяльності, ініціативності, самостійності, загального рівня психологічного розвитку, спостережливості, активності.¹ О.М. Ковальов доповнює цей перелік такими якостями, як наполегливість, цілеспрямованість, оптимізм, гнучкість, самовладання, воля.² О.Л. Свенцицький на перше місце ставить компетентність, відповідальність і вольові якості.³ Усі перелічені якості керівника повною мірою стосуються й голови суду. Але при складанні його соціопсихограми необхідно враховувати деякі особливості функціонування судової системи, зокрема, незалежність і самостійність при прийнятті рішення по справі. При цьому особливе значення, з нашого погляду, слід приділити виявленню організаторських і комунікативних здібностей цієї людини. Для цього може підійти апаратна методика, за допомогою якої визначається характер спілкування керівника з підлеглими, запропонована Ю.В. Сіягіним і В.Є. Гусевим.⁴ Також слід брати до уваги досвід роботи, дисциплінованість, відповідальність, ініціативність, рішучість, психологічний і фізичний стан, аналітичний розум і прогностичні здібності кандидата на цю відповідальну посаду.

4. *Ефективний механізм самоочищення суддівського корпусу від професійно непридатних суддів.* Якщо суддя з якихось причин втратив свою професійну придатність, має бути передбачений механізм для його звільнення з посади. Чинне законодавство України, на жаль, не передбачає підставами для звільнення судді його професійну невідповідність займаній посаді. Опосередковано, як правило, втрата профпридатності судді розглядається як звичайне порушення присяги. Однак, вважаємо, що професійну непридат-

¹ Див.: Уманский Л.И. Психология управленческой деятельности. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1980. – С. 118.

² Див.: Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы управления. – М.: Политиздат, 1975. – С. 134.

³ Див.: Свенцицкий А.Л. Руководитель: слово и дело. Социально-психологические аспекты. – М.: Политиздат, 1983. – С. 73.

⁴ Див.: Сиягин Ю.В., Гусев В.Е. Аппаратная методика для определения характера общения руководителей с подчинёнными // Вопросы психологии. – 1989. – № 2. – С. 134 - 137.

ність належить визначити як окрему підставу для звільнення судді з посади. Адже некомпетентний суддя може нанести значну шкоду суспільним та особистим правам та інтересам.

Якісними показниками професійної непридатності судді можуть бути: (а) значне число скасованих або змінених вищою інстанцією судових рішень, постановлених за його головуванням; (б) систематичне порушення службової дисципліни; (в) регулярне надходження скарг щодо його професійної поведінки або недотримання норм суддівської етики у відносинах з учасниками процесу; (г) інформація щодо його аморальної поведінки в приватному житті.

3.4.2. Професіоналізм працівників апарату суду. Апарат суду покликаний допомагати суддям виконувати їх повноваження. Він повинен мати підвищену відповідальність, усвідомлену і прийняту кожним працівником суду будь-якого рівня та юрисдикції. За своїм правовим статусом працівники апарату суду є державними службовцями (ч.5 ст. 149 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), на яких поширюється дія Закону України «Про державну службу». Вони виконують вагомий обсяг роботи щодо організації процедури судового розгляду, підготовки справи до слухання, перебігу судового процесу й подальшого спрямування справи. Ці особи безпосередньо контактують з відвідувачами суду, сторонами процесу, від їх професійних дій залежить ефективність судового процесу й думка громадян про судову установу.

Для визначення сутності професіоналізму як способу включення в соціальний процес службовців апарату суду необхідно: а) враховувати загальнометодологічний досвід вивчення суті професії та професіоналізму; б) визнавати специфіку професіоналізму цих державних службовців (як соціальної, так і професійної групи) з урахуванням перехідного періоду в країні; в) використовувати набуті здобутки у вивченні професійних проблем державної служби як в Україні, так і в інших державах, насамперед що стосуються управління.

Питання сучасного менеджменту у взаємозв'язку з професіоналізмом розглядаються в роботах В. Вуда, Т. Геретта, А. Кредісова, Г. Кунца, Г. Райта, Г. Щокіна, Дж. Ягера, Я. Якокка, які

створюють важливі засади пошуків сучасної моделі службовця-професіонала.¹ У сучасних публікаціях науковців Заходу розширюється тематика досліджень професіоналізму службовця і складається система міжпредметних зв'язків, комплексно аналізується процес – від професійної оцінки до професійної дії. Зокрема, питання професіоналізму держслужбовця вивчається теорією державного управління й державної служби, акмеологією (наукою про досягнення вершин професіоналізму), психологією управління та іншими галузями науки. Однак специфічний статус суду як органу судової влади вимагає особливого підходу до визначення професіоналізму службовців його апарату.

Інститут апарату суду існує у всіх судових системах світу. Час-то обов'язки його службовців залежать від того, в якому суді вони працюють, але здебільшого це залежить від типу самої системи. Міжнародних стандартів статусу працівників апарату суду й організації їх роботи взагалі-то не існує. Єдине посилання на допоміжний персонал суду міститься в Рекомендації Комітету міністрів ЄС країнам-членам ЄС від 16 вересня 1986 р., № R (86) 12 «Щодо заходів, необхідних для запобігання та зменшення надмірного навантаження у судах». Однак аналіз світової судової практики дозволяє виокремити 2 підходи щодо визначення статусу працівника апарату суду. Найпоширеніший використовується у Франції, Іспанії, Румунії та інших країнах, які до таких працівників (*Greffiers*) відносять секретарів, стенографістів, протоколістів, реєстраторів, тобто весь оперативний персонал, який виконує допоміжні фун-

¹ Див.: Вуд Д., Серре Ж. Дипломатический церемониал и протокол. – М.: Политиздат, 1974. – 445 с.; Герет Томас М., Клоноскі Ричард Дж. Етика бізнесу / Пер. з англ. О.Ватаманюк. – К.: Основи, 1997. – 124 с.; Кредісов А.І., Понченко Є.Г., Кредісов В.А. Менеджмент для керівників. – К.: Знання, КОО, 1999. – 556 с.; Кунц Г., О'Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций: Пер. с англ.: В 2 т. – Т.І. – М.: Прогресс, 1981. – 445 с.; Райт Г. Державне управління / Пер. з англ. В.Івашка, О.Коваленка, С.Соколик. – К.: Основи, 1994. – 191 с.; Щекин Г.В. Как эффективно управлять людьми: психология кадрового менеджмента. Научно-практич. пособие. – К.: МАУП, 1999. – 400 с.; Щокін Г.В. Теорія і практика управління персоналом: Навч.-метод. пособ. – К.: МАУП, 1998. – 256 с.; Ягер Дж. Деловой этикет: как выжить и преуспевать в мире бизнеса: Пер. с англ. – М.: Джон Уайлиэнд Санз, 1994. – 288с.; Яккока Я. Карьера менеджера: пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 384 с. та ін.

кції в забезпеченні нормальної роботи суду. Дещо інший підхід до цього питання демонструють Німеччина, Австрія й Естонія, де запроваджено інститут *Rechtspfleger* – судового працівника, який виконує функції судді в окремих питаннях. Це судові працівники, яких призначають для незалежного й самостійного вирішення чи виконання окремих судових завдань. Вони належать до вищого рангу державних службовців у суді. Призначення на цю посаду вимагає щонайменше 3-х років навчання у вищих навчальних закладах з метою здобутку загальних і спеціальних знань.

В Україні застосовується перший підхід, оскільки основним призначенням апарату суду визнано організаційне забезпечення роботи суду. Разом із тим існують передумови й для другого підходу, оскільки в країні запроваджено й діє інститут помічника судді, хоча через недосконалу правову регламентацію він не має відповідного статусу в системі ієрархії розподілу повноважень працівників апарату суду. Як показує вітчизняна практика, саме помічники судді складають проекти процесуальних рішень (тим самим зменшуючи навантаження судді), і є єдиними працівниками апарату суду, які є фаховими юристами, які тісно співпрацюють із суддями. Вони займають особливе положення, оскільки якість їх роботи безпосередньо впливає на ефективність роботи судді. Вважаємо, що саме цим працівникам слід надавати пріоритет при доборі суддівських кадрів. Доцільно ефективніше використовувати інститут помічника судді, а тому пропонуємо розширити обсяг його повноважень, наприклад, шляхом надання йому права: а) брати участь у розгляді судових справ (зокрема, заміщати секретаря судового засідання); б) підписувати непроцесуальні документи, пов'язані з розглядом справ (інформаційного й організаційного характеру); в) видавати судові накази тощо.

Саме зі службовцями апарату судів контактує в першу чергу особа, яка звернулася до суду, оскільки судді не здійснюють особистого прийому громадян. Цілком зрозуміло, що враження відвідувачів щодо ефективності і якості судових послуг залежить від професіоналізму, злагожденості й налаштування цих працівників. В.О. Мальцев, розглядаючи теоретичні й практичні проблеми взаємозв'язку державних чиновників і громадян, наголошує, що найважливішою цінністю професійної діяльності державного

службовця є її публічний характер, поєднаний з політико-правовою сферою суспільства, де зливаються воєдино владні відносини й інтереси, влада і прагнення громадян задовольняти свої потреби.¹ Ця здатність регулювати соціальні відносини людей, задовольняти їх потреби стає сенсом життя і стимулом формування професіоналізму.

При дослідженні сутності професіоналізму працівників апарату суду слід виходити з його базового поняття як елемента суспільної свідомості, відображення суспільного буття у формі правових і моральних норм, правил, принципів та ідеалів, які виконують у суспільстві певні функції і формуються в процесі розвитку особистості й суспільства. Насамперед існує потреба в сучасному розумінні професіоналізму як соціального феномена, об'єктивно зумовленої категорії, що поєднує в собі засади механізму трудової й інтелектуальної самореалізації особистості. Вимоги до професіоналізму містяться у Правилах поведінки працівника суду: (а) своєчасно й ефективно, чесно й сумлінно, на високому професійному рівні виконувати покладені обов'язки, відповідно до посадової інструкції; (б) вирішувати самостійно завдання, пов'язані з виконанням посадових функцій, проявляючи високу організованість, вимогливість і принциповість; (в) не заважати іншим працівникам суду виконувати їх службові обов'язки; (г) без наказу керівника утримуватися від виконання обов'язків, не передбачених посадою.²

Професійний підхід працівника суду до співпраці з колегами, до відвідувачів може бути продемонстровано шляхом спрямування його оперативної роботи на досягнення результату, на належні навички письмового й усного спілкування, пунктуальності, на дотримання вимог етикету, культури телефонних розмов, уміння працювати в команді, на постійне навчання (систематичне підвищення свого професійного й загально культурного рівня, оволодіння сучасними технологіями комунікації тощо), на прояв поваги до інших, на професійний зовнішній вигляд.

¹ Див.: Мальцев В.А. Государственный служащий современного типа. – Н. Новгород: Изд-во ВВАГС, 1995. – С. 57.

² Див.: Правила поведінки працівника суду та Коментар: Затверджені рішенням Ради суддів України від 6.02.2009 р. № 33. – К., 2010. – 36 с.

Отже, апарат суду – важлива ланка в забезпеченні функціонування суду, від якості роботи якого, а саме від професіоналізму його працівників, значною мірою залежить ефективність роботи суду в цілому. Розглянемо більш детально виміри критеріїв професіоналізму працівників суду.

1. Високі кваліфікаційні вимоги. Професіоналізм – це вищий рівень психофізичних, психічних та особистих змін, які проходять у процесі тривалого виконання працівником своїх службових обов'язків, що забезпечують якісно нове, ефективне рівень вирішення складних професійних завдань в особливих умовах. Зрозуміло, що для досягнення належного рівня професіоналізму, особа повинна мати відповідні загальні знання, навички й уміння. Сьогодні до працівників апарату суду, на жаль, не висувається якихось особливих вимог. Деякі з них містяться в Законі України “Про державну службу”, Типових посадових інструкціях працівників апарату місцевого загального суду, затверджених наказом Голови Держсудадміністрації № 86 від 20 липня 2005 р., Типових посадових інструкціях працівників апарату апеляційного загального суду, затверджених наказом Голови Держсудадміністрації № 21 від 1 березня 2007 р. Передбачені норми лише акцентують увагу на виді освіти і стажі роботи в певній сфері, а щодо деяких працівників апарату суду навіть не висуваються вимоги наявності вищої освіти і стажу роботи. Разом із тим, зазначається, що добір та прийом на державну службу працівників апарату суду здійснюється на конкурсній основі з обов'язковим дотриманням вимог законодавства про державну службу. Порядок і умови проведення конкурсу для вступу на державну службу регулюються Постановою Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 року № 169 “Про затвердження Порядку проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців”.

Як доводилося вище, на успішність виконання службових функцій впливають професійно важливі якості особи. Проте в жодному правовому документі вони не передбачені щодо працівника апарату суду. До того ж жоден навчальний заклад не випускає таких майбутніх працівників, а низький рівень матеріальної винагороди за цю роботу не приваблює хороших спеціалістів.

Водночас зміст їх професійної діяльності свідчить, що для ефективного виконання посадових обов'язків працівникам апарату суду необхідна низка знань, умінь і навичок, зовсім не пов'язаних із знанням права і процесу. Сучасні уявлення про професіоналізм цих осіб вимагає забезпечення переходу від зовнішньої поведінки в управлінській діяльності до поведінки за совістю, яка трансформує теоретичні засади управління у свідому раціоналізовану поведінку за потребами інституту суду для утвердження його позитивного іміджу. Формування такого типу професіонала дозволить забезпечити цілісність діяльності цих службовців на засадах ідеї незалежного і справедливого суду, загальнолюдської культури, несперечливості їх дій.

За останні роки окремі питання розвитку особистості державного службовця, шляхи реалізації його потенційних можливостей у процесі професійної діяльності постійно вивчаються українськими вченими. Так, Н.Р. Нижник розглядає сутність професіоналізму цих працівників в органічній єдності з їх високою політичною культурою, високою кваліфікацією, освітою, високими особистими якостями як посадовців, з їх гуманізмом, патріотизмом, національною ідейністю тощо.¹ За висновками М.М. Логунової, важливість для державного службовця глибокої ерудиції, компетентності полягає у свідомому виборі розв'язання складних проблем суспільного розвитку, готовності до виконання оперативних завдань, умінні брати на себе відповідальність і повноваження по здійсненню представницьких функцій.²

Майбутні працівники апарату суду повинні вдало поєднувати юридичні знання, канцелярські здібності, навички роботи з комп'ютером і здатність спілкуватися з людьми. Вони мають вміти швидко пристосуватися до нових технологій і використання програм з базами даних, встановлених у судах, де вони працюватимуть, бути обізнаними із судовими документами і юридичною термінологією, зберігати емоційну рівноваженість і толерантність у відносинах з користувачами судових послуг. Рідко й обме-

¹ Див.: Нижник Н. Політична культура державних службовців // Вісн. держ. служби України. – 1998. – № 3. – С. 64.

² Див.: Розвиток культурного потенціалу державних службовців в Україні: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В.А. Ребкала. – К.; Житомир: "Полісся", 2002. – С. 76.

жено ці необхідні знання й навички можна здобути безпосередньо в суді при здійсненні практичної діяльності. Але судова система заінтересована, щоб на вакантні посади апарату суду призначалися особи, які вже володіють ними.

За браком чіткого переліку професійно важливих якостей, здібностей і навичок працівника апарату суду зменшується ефективність процедури відбору кадрів цих працівників, наукова обґрунтованість їх атестації тощо. Між тим у більшості країн до кожної посади в суді висувається низка вимог, перелік яких формується виходячи зі змісту службових повноважень. В Україні теж було здійснено спробу визначитися з переліком професійно важливих рис особи відповідно до кожної посади в системі апарату суду. Зокрема, Робочою групою з удосконалення кадрової політики й адміністрування суду Української асоціації сприяння розвитку судового адміністрування було розроблено особистий профіль працівників апарату суду. Зокрема визначено, що для успішної (ефективної) роботи на посаді керівника апарату професійно важливими якостями особи є: (а) комунікабельність, лідерські якості; (б) ввічливість, чесність, ініціативність, цілеспрямованість, гнучкість, гуманність, а також (в) раціональність, висока працездатність, послідовність, вимогливість. Ця особа повинна також володіти навичками організації роботи підлеглих, прийняття рішень і делегування повноважень. Підкреслювалося, що посада керівника апарату передбачає певні спеціальні знання, зокрема, етики ділового спілкування, базові знання комп'ютерних технологій, судових процесів і процедур.

Для якісного відбору працівників апарату суду, вважаємо, належить здійснити подібний аналіз кожної посади в системі апарату суду й визначити критерії такого відбору, а саме: (1) оцінку відповідності особистісної характеристики претендента, його знань, умінь і навичок вимогам, сформульованим на підставі вивчення функціональних повноважень за кожною посадою; (2) добір претендентів має бути здійснений прозоро й на конкурсних засадах; (3) потрібно нормативно закріпити систему кваліфікаційних вимог до компетентності працівника апарату суду по кожній посаді.

Саме компетентність працівника апарату суду є основним показником його професіоналізму. У науці виокремлені 3 види компетентності: (а) інтегративна – властивість до інтеграції знань і навичок та їх використання в умовах швидкозмінних вимог зовнішнього середовища; (б) психологічна – в емоційній сфері, в поведінці людей; (в) професійна – у конкретних сферах діяльності, здатність працювати з людьми, нахил до лідерства, вміння надавати допомогу, делегувати повноваження, реалізовувати намічені плани.¹ Саме оцінка останнього виду – професійної компетентності – є важливою при з'ясуванні оптимального співвідношення рівня професійних і спеціальних знань працівника апарату суду по кожній посаді.

2. *Спеціальне навчання службовців апарату суду.* Служба в судовому апараті потребує від людини професійних здібностей, а від суспільства – соціальних інститутів, які забезпечили б послідовність входження людини у сферу професійної діяльності, тобто індивідуальної професіоналізації. Як уже зазначалося, професіоналізм є елементом загальнолюдської культури і як її значима частина має свої особливості і внутрішню ієрархічну структуру, в якій обов'язково конкретизуються галузева специфіка і своєрідність функціональної діяльності. Як справедливо зауважили В.К. Белоліпецький і В.Г. Ігнатов, професіоналізм виростає на ґрунті належним чином освоєної людської діяльності, а розглядається як рівень культури управління найважливішими цінностями суспільства – професійними якостями людини.²

Обіймати посади держслужбовця мають можливість ті, хто володіє талантом управлінця й постійно працює над удосконаленням своєї компетентності. Виходячи з цього зазначимо, що кожна посада в системі апарату суду потребує відповідної професійної підготовки. Світова ж практика в цьому питанні досить різноманітна.

¹ Див.: Професіоналізм в системі державної служби/Ігнатов В.Г., Белоліпецький В.К., Понеделков А.В. і др. – Ростов-н/Д.: Изд-во СКНЦ ВШ, 1997. – С. 109.

² Див.: Ігнатов В.Г., Белоліпецький В.К. Професіоналізм і професіоналізм державної служби: контекст історії і сучасності. Учебное пособие. – Ростов н/Д.: Изд. центр „MaPr”, 2000. – С. 97.

У багатьох державах для роботи судовим працівником спеціальна освіта не вимагається, проте схвалюється надання різних сертифікатів про отримання таких знань і навичок. Іноді суди беруть на службу людей, які мають загальний досвід роботи адміністративної і з людьми, особливо в маленьких містах. У судах з великим обсягом справ і більшими вимогами щодо рівня обслуговування користувачів судових послуг доволі часто вимагається попередній досвід роботи у правовій сфері й відповідне знання юридичної термінології.

Деякі країни зробили вибір на користь спеціального навчання працівника апарату суду. Світова практика нараховує 5 *моделей організації проведення професійної підготовки* для цих державних службовців.

Перша модель – це створення окремої інституції, що забезпечувала б усесторонню підготовку для всіх працівників суду. Вона зустрічається доволі рідко (приміром, існує Національна школа для судових адміністраторів у Діжоні (Франція), Каліфорнійський інститут судового адміністрування). Очевидна перевага цієї моделі полягає у всесторонній і спеціальній підготовці, а недолік – у її високій вартості.

Друга модель – створення відповідного спеціалізованого департаменту, уповноваженого навчати суддів і працівників судів. Такі департаменти утворені у США, Канаді, Єгипті, Мексиці, Болгарії та ін. Перевага цієї моделі в координуванні діяльності з підготовки суддів і працівників апарату суду, а недолік полягає у проблемі розподілу часу й ресурсів для навчання обох категорій слухачів.

Третя модель становить собою установу або організацію, відповідальну за адміністрування судів, яка проводить навчання для працівників у вигляді курсів і навчального матеріалу. Тут може бути різний рівень охоплення останнього. Деякі тренінги проводяться працівниками цієї установи, інші – представниками зовнішніх організацій. Ця модель застосовується у таких країнах, як Алжир, Ліван, Сінгапур, Таїланд та Ірландія. У найбільш розвинутому вигляді ця модель існує в Сінгапурі. Кожен працівник судів цієї країни має індивідуальний навчальний план, спрямований на подальший розвиток необхідних якостей і на професійний розвиток. Навчання проводиться на семінарах, через мережу Інтернет,

шляхом участі в конференціях. На навчальні цілі держава витрачає бюджет, що дорівнює 4,5 % бюджету, виділеному на заробітну плату. По завершенні навчального курсу його учасники мають підготувати оціночний звіт. Перевага такої моделі в тому, що навчання зосереджується на потребах судового управління, а недоліком є якість навчання, яке надається різними джерелами.

Четверта модель застосовується у тих країнах, де працівники суду входять до складу загальної державної служби. Вони отримують таке саме навчання (щодо формування й розвитку професійно важливих якостей), як і інші державні службовці, тобто без урахування особливостей роботи суду. Ця модель запроваджена в декількох європейських державах. З одного боку, вона дозволяє зекономити кошти, з другого – не повністю відповідає потребам судів.

П'ята модель характеризується відсутністю офіційної програми навчання працівників суду, але окремі його працівники можуть самостійно проходити навчання за фінансової допомоги (субсидії) установи. Те, що за такої моделі суд повністю спирається на ініціативу конкретного працівника, означає, що він в інший спосіб вирішує проблему забезпечення наявності у всіх працівників навичок і знань, необхідних для ефективного виконання своїх обов'язків.

Визнання доцільності спеціальної підготовки працівника апарату суду є доречним для забезпечення ефективного функціонування судової системи. Разом із тим недостатнє фінансування останньої в Україні, перешкоджає організації навчання майбутніх працівників суду у спеціалізованому учбовому закладі, що спонукає на пошуки більш оптимальних шляхів розв'язання цієї проблеми.

Українська практика має яскраві приклади пошуків моделей організації навчання службовців апарату суду. Зокрема, за сприянням Проекту ЄС «Прозорість та ефективність функціонування судової системи України: компонент державної служби» було ініційовано впровадження масштабної учбової програми для цих працівників. У межах пілотних курсів у деяких судах Київської, Львівської, Одеської й Харківської областей організовано навчання за такими темами: «Стратегічне планування», «Управління часом», «Управління змінами», «Ефективна комунікація», «Управління персоналом», «Управління конфліктами» і «Формування ефективної команди».

Професіоналізм працівників апарату суду, професійна ефективність його діяльності позначаються на функціонуванні всієї судової системи, всіх її рівнів, окремих судів, що посилюється ефектом громадської думки щодо якості роботи цих установ, яка в той же час стимулює діяльність особистості, спрямовану на підвищення професійного зросту. За браком економічної можливості держави забезпечити спеціальну підготовку працівника апарату суду на стадії до його призначення на посаду можливо найоптимальнішою є модель навчання працівника суду через інститут підвищення кваліфікації.

У вітчизняному законодавстві належить передбачити норму, яка накладатиме на працівника апарату суду обов'язок систематично підвищувати свою кваліфікацію. Слід розробити ефективний механізм кар'єрного зросту в системі апарату суду, щоб заохотити людину підвищувати свій рівень професійної компетентності. Також буде доречно створити певний механізм матеріального стимулювання навчання цих працівників.

У національній судовій системі організація підвищення кваліфікації працівників апарату суду провадиться відповідно до учбових планів, де визначаються тематика семінарських занять, дати їх проведення, склад слухачів і доповідачів. Такі плани, як правило, складають на кварталний період і затверджуються головою суду. Контролює їх виконання заступник голови суду. Така організація підвищення кваліфікації, вважаємо, може здійснюватися за такими програмами навчання: (а) на робочому місці (самоосвіта); (б) дистанційне – за певними курсами; (в) періодичне – у спеціальному учбовому закладі.

3. *Контроль за рівнем професійної компетентності службовців апарату суду* провадиться в інтересах судової системи, щоб посади працівників апарату суду обіймали особи з відповідною професійною компетенцією, яка є проявом сутності, змісту й міри професіоналізму фахівців. Акмеологічне тлумачення поняття «професійна компетентність»: це сфера професійного відання, коло розв'язуваних питань, постійно розширювана система знань, які й дозволяють виконувати професійну діяльність з високою продуктивністю.¹ М. Пежовська-Замайтіс, аналізуючи рівень професійної

¹ Див.: Краткий акмеологический словарь / Сост. В.Г. Зызыкин [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://akmeolog.narod.ru/termin.html>.

діяльності державних службовців у Польщі, дійшла висновку, що чиновник (службовець) значною мірою має ототожнювати себе зі своїми діями, що поєднують у собі чіткість виконання поставлених завдань, справедливість і аполітичність. Щоб повернути довіру народу до влади, треба перш за все зробити професійну порядність і доброзичливість головними критеріями якісної оцінки діяльності державних інститутів і посадових осіб.¹

Із категорією «професійна компетентність» тісно пов'язано поняття «службова кар'єра» – успішне професійне посадове просування, професійний зріст, етапи сходження службовця до професіоналізму, досягнення певного соціального статусу в професійній діяльності, зайняття посади. Державний службовець, як правило, усвідомлено обирає й будує кар'єру як у професійному, так і посадовому плані.

Для забезпечення контролю за рівнем професійної компетентності й вирішення питань кар'єри працівника апарату суду функціонує інститут атестації. Один раз на 3 роки провадиться атестація службовців апарату суду, під час якої оцінюються результати їх роботи, ділові та професійні якості, виявлені працівниками при виконанні покладених на них службових обов'язків. Атестація цих осіб, які за своїм статусом є державними службовцями здійснюється згідно з Положенням про проведення атестації державних службовців, затвердженим постановою Кабміну України № 1922 від 28 грудня 2000 р. У період між атестаціями з метою регулярного контролю за рівнем професійної компетентності службовців апарату суду щороку провадиться оцінка виконання покладених на них завдань та обов'язків безпосередньо керівником цього апарату і презентується на загальних зборах суду один раз на рік.

Результати цієї процедури щорічної оцінки беруться до уваги під час планомірної ротації кадрів на окремих посадах у судах. Прогалина існує в системі оцінки професійної придатності технічних працівників апарату суду, оскільки вони не є держслужбовцями. На них не поширюється вимога щодо проходження кваліфіка-

¹ Див.: Пежовська-Замайтис М. Реорганизация государственной службы: опыт современной Польши // Весн. Моск. ун-та. – Сер. 12. Политические науки. – 2002. – № 6. – С. 105.

ційної атестації, але їх непрофесійна робота може спровокувати збій у діяльності всієї судової системи.

Достатньо ефективним, з нашої точки зору, може стати запровадження практики оцінки роботи працівника судового апарату його колегами, користувачами судових послуг чи незалежними експертами. Викликає інтерес аналіз даних, отриманих у такий спосіб і шляхом атестації.

З метою заохочення і стимулювання підтримання високого рівня професійної компетенції передбачено низку заходів. Так, в Україні рівень кваліфікації і професійних навичок працівника суду, виконання ним своїх посадових обов'язків визначається його безпосереднім керівником і керівником апарату суду. Типовими правилами внутрішнього трудового розпорядку суду передбачено перелік заходів заохочення, які можуть використовуватися до працівників суду. За п.8 ст. 11 Закону України «Про державну службу» державні службовці мають право на просування по службі, з урахуванням кваліфікації і здібностей, сумлінного виконання своїх службових обов'язків, участі в конкурсах на заміщення посад більш високої категорії. Керівник апарату суду має повноваження входити з поданням про присвоєння вищого рангу державному службовцеві (зокрема й дострокове), визначає можливість переведення його на вищу посаду, встановлення надбавок і преміювання працівників суду.

До осіб, які неналежно справляються зі своїми службовими обов'язками, виявляючи цим свою професійну некомпетентність, повинні застосовуватися заходи впливу. Згідно зі ст. 14 зазначеного Закону до службовця за невиконання чи неналежне виконання покладених на нього обов'язків, перевищення своїх повноважень, за порушення обмежень, пов'язаних із проходженням державної служби, а також за вчинок, що ганьбить його як державного службовця або дискредитує державний орган, у якому він працює, а також за порушення інших норм, передбачених Загальними правилами поведінки державного службовця, застосовуються дисциплінарні стягнення. Особливості відповідальності цих осіб визначені в Типовій посадовій інструкції працівників апарату місцевого загального суду, затвердженій наказом голови Держсудадміністрації України № 86 від 20 липня 2005 р. Дисциплінарні стягнення (аж

до звільнення з посади) до державного службовця застосовуються в порядку, визначеному Кодексом законів про працю України, названим Законом. Крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю, до працівників судового апарату можуть вживатись такі заходи дисциплінарного впливу, як попередження про неповну службову відповідність і затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або в призначенні на вищу посаду.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що формування національної моделі професіоналізму працівників апарату суду може бути здійснено за 2-ма напрямками – професійно-кваліфікаційному і професійно-посадовому. *Перший* пов'язаний в основному з навчанням і самоосвітою, отриманням нових знань, умінь і навичок цього держслужбовця безпосередньо після зайняття відповідної посади. Реалізація вказаного напрямку також можлива через низку учбових закладів, центрів підвищення кваліфікації, шляхом проведення семінарів, стажування, нарад тощо; *другий* – з формуванням єдиної ефективно діючої системи функціонування апарату суду. Він є соціальною необхідністю, де максимально враховуються можливості і здібності кожного працівника, його досвід, вік, особисті якості, вміння і знання. Саме професійно-посадовий напрямок вбачається найбільш перспективним, здатним сформувати ефективно діючу систему судового апарату, яка буде як безпосередньо відповідати запитам суспільства щодо якості організації і функціонування суду, так і задовольняти потреби працівників цього апарату стосовно найкращого використання їх здібностей, умінь і належної їх оцінки.

Вважаємо, що оцінити рівень професіоналізму працівників апарату можна за такими показниками:

– *компетентність працівника*: (а) чи передбачені кваліфікаційні вимоги для заміщення вакантної посади працівника суду; (б) чи передбачені конкурсні засади добору працівників апарату суду; (в) чи діє інститут їх навчання; (г) чи створено механізм контролю за рівнем кваліфікації оперативних працівників суду;

– *професійна культура працівника апарату суду*: (а) чи розроблені правила етичної поведінки працівника суду; (б) чи існує можливість оскарження його дій тощо.

3.5. Критерії соціальної ефективності судової системи

Крім об'єктивних критеріїв ефективності судової системи доцільно передбачити й суб'єктивні індикатори, адже ця система становить собою не лише державно-правовий, а й соціальний інститут. Для країн Заходу практика врахування суспільної оцінки якості надання судових послуг є достатньо поширеною й необхідним складником при опрацюванні заходів, спрямованих на підвищення ефективності судової системи. Зокрема, серед 47 європейських країн, що надали інформацію експертам Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ), 28 мають ту або іншу практику з'ясування соціальної оцінки роботи суду і 15 країн з яких проводять такі заходи на загальнонаціональному рівні з певною періодичністю. При цьому лише 8 країн – Австрія, Азербайджан, Нідерланди, Росія, Швеція, Швейцарія і Туреччина зазначили, що проводять замір задоволеності від роботи судів серед широкого кола респондентів – користувачів судових послуг, професійних юристів (судді, прокурори, адвокати), працівників апарату суду та звичайних громадян. Але всі країни зазначають, що метою подібних проєктів є з'ясування суспільної думки щодо якості функціонування суду та визначення напрямків задля поліпшення їх роботи і, відповідно, підвищити довіру до суду.¹

В Україні така практика поки що не має всеосяжного характеру, скоріше вона вибіркова. Але, з нашого погляду, саме підвищення показників позитивної оцінки судів у суспільній свідомості є одним зі значимих результатів реформування судової системи й визначення її ефективності.

Наведене робить можливим визначати соціальну ефективність судової системи шляхом порівняння суспільного очікування й експертної оцінки реального функціонування суду. Разом із тим корпоративна замкненість судів обумовлює неможливість застосування кількісних методик для вивчення функціонування суду й не дозволяє спиратися лише на статистичні показники, що відбивають, наприклад, відповід-

¹ Див.: п. 4.6 Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (СЕРЕЈ) - Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрану.

ність складу злочину мірі покарання, якісні характеристики судових помилок та ін. Тому цілком виправданим є оперування соціологічними методами, що стають у нагоді при дослідженні культурної динаміки цього інституту виходячи з аналізу сприйняття суспільством повсякденних практик функціонування судової системи.

За соціологічного підходу аналіз суспільної оцінки функціонування судової системи здійснюється на підставі з'ясування рівня легітимності інституту суду. У цьому контексті вважаємо за доцільне виокремити 3 важливих аспекти.

По-перше, легітимність суду пов'язана з його місцем у національному політико-правовому вимірі, а також відповідністю його діяльності уявленням більшості населення держави про правовий порядок і справедливість існуючим ідеалам духовної, економічної й політичної свободи людини й суспільства.

По-друге, становлення й еволюція судової системи проходить у рамках взаємодії 2-х рівнів легітимності – політико-правової й соціокультурної. Перший характеризується відносною інституціонально-правовою й інституціонально-організаційною стійкістю цієї системи, другий – відповідністю інституту суду рівню соціокультурного розвитку суспільства, що виявляється через механізм і форми легітимності судових структур, систему засобів, методів відправлення правосуддя, а також інтелектуально-ресурсне забезпечення органів судової влади.

По-третє, легітимність суду завжди матиме незавершений характер, бо проходить в умовах стратифікованого соціуму, у якому не може бути абсолютного збігу інтересів індивідів і їх груп, оцінок їх правового й політичного життя. Саме тому оцінка судової системи суспільством не може бути єдиним критерієм її ефективності, але її поряд з іншими об'єктивними індикаторами належить включати у Стандарти ефективності судової системи. Іншими словами, показники легітимності інституту суду в суспільстві привносять в оцінку ефективності судової системи певний суб'єктивний елемент, хоча разом із цим створюють умови для всебічної й більш об'єктивної оцінки результативності її функціонування.

Індикаторами соціальної ефективності судової системи, вважаємо, можуть стати: (а) суспільний авторитет суду, (б) суспільна довіра до нього й (в) соціальна відповідальність суду.

3.5.1. Суспільний авторитет суду. В Україні проблема формування суспільного авторитету суду має особливе значення. Це пов'язано з характером трансформаційного суспільства, переходом до демократичної і правової держави, в якій будь-які правові конфлікти вирішуються судом. Не останню роль у цьому процесі відіграє суспільний авторитет останнього як одного з показників позитивної соціальної оцінки ефективності всієї судової системи країни.

Витоки авторитету суду нерозривно пов'язані із загальним рівнем розвитку права, якістю правосвідомості конкретного народу, збалансованістю судово-правової політики, а також з порядком формування судів, самостійністю, незалежністю і непідкупністю суддів, законністю їх діяльності.¹ Суспільство сприймає суд як один із суб'єктів, що бере участь у створенні громадської культури. Саме тому йому належить мати авторитет у суспільному світогляді. Для українського суспільства брак традиції правового врегулювання міжособистісних та інституціональних спорів негативно впливає на процес становлення авторитету суду. Певною мірою це, безумовно, пов'язано з невисокою правовою культурою населення, не витребуваної в умовах авторитарної держави радянського періоду, а тому й не сформованою на належному рівні. Ось чому проблема формування суспільного авторитету суду вимагає осмислення з позицій різних галузей права, філософії, соціології, психології та ін.

У філософії термін «авторитет» тлумачиться як «значення або вплив, який можуть мати люди, речі, не потребуючи постійного підтвердження цього значення, в доведенні його на ділі».² У більшості наукових досліджень він розглядається як одна з характеристик (або форм) влади.³ Проблема її авторитету як показника ефективності влади була предметом поглибленого аналізу низки

¹ Див.: История российского правосудия: Учебное пособие / под ред. Н. А. Колоколова; [А. А. Воротынцева и др.]. – М : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 50.

² Див.: Философский энциклопедический словарь / За ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Т. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С.11.

³ Див.: Ледяев В.Г. Формы власти: типологический анализ // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С.6-18.

вчених. Діалектичне співвідношення влади й авторитету в афористичній формулі фіксував ще Цицерон: «Влада в народі, авторитет у сенаті».¹ М. Вебер й Б. Рассел співвідносили владу і авторитет як загальне й особливе.² Зокрема, М. Вебер звернувся до вирізнення форм авторитету відповідно до його джерел і запропонував розрізняти авторитет персональний, традиційний і легальний. У теорії психоаналізу цей термін формулюється як символ і персоніфікація фігури Отця.³ Емпірично обґрунтувати соціально-філософську парадигму бачення проблеми авторитету прагнули представники Франкфуртської школи.⁴ У соціальній психології концепт авторитету досліджувався як феномен лідерства,⁵ поведінки мас⁶ і харизми.⁷ У дослідженнях С. Московичі авторитет корелює з такими категоріями, як престижність, надійність, правдивість, компетен-

¹ Див.: Цицерон. Диалоги. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 89

² Див.: Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / М. Вебер; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко; коммент. А.Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – С.707-735; Рассел Б. История западной философии: В 2-х т. – Т.1. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1994. – С. 243-253.

³ Див.: Фромм Э. Авторитарная личность / В кн.: Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти: Хрестоматия. – Т. 2. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – С.276-299; Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / В кн.: Фрейд З. Избранное. – Кн. 1. – М.: Моск. рабочий, 1990. – Кн. 1. – С. 48-54; Адлер А. О нервическом характере / Под ред. Э.В.Соколова / Пер.с нем. И.В.Стефанович. – Спб.: Университетская книга, 1997. – 388 с.; Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: «Университетская книга», АСТ, 1996. – 716 с. та ін.

⁴ Див.: Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти: Хрестоматия. – Т. 2. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – С.239-244.

⁵ Див.: Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Ин-т “Открытое о-во”. – М: Наука, 1994. – 304 с.; Кенджеми Д.П. Использование лидером власти личного авторитета и власти законных полномочий // Иностранная психология. – 1996. – №7. – С.21-29; Шестопад Е.Б. Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.

⁶ Див.: Лебон Г. Психология народов и масс. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.

⁷ Див.: Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / М. Вебер; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко; коммент. А.Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – С.707-735; Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 487 с.

тність, репутація.¹ Водночас зазначимо, що деякі дослідники не тільки заперечують належність авторитету до форми влади, й описують ці феномени як цілком самостійні.²

Отже, авторитет є ознакою, природно притаманною владі, в тому числі й судовій. Але ця ознака не є безумовною, влада повинна її отримати. Авторитетна влада – це нова її форма. Як справедливо підкреслив Д. Белл, динаміка авторитету пов'язана зі зміною соціального статусу.³ Інакше кажучи, становлення суду як незалежного й самостійного органу, здатного на професійному рівні, об'єктивно і справедливо розглядати правовий спір, сприяє підвищенню його суспільного авторитету, що у свою чергу, служить передумовою підвищення престижу суддівської професії.

Рівень авторитету інституту суду має якісне й кількісне вираження. Кількісні характеристики визначаються частотою звернень до суду учасників конфліктів і навпаки, якісні залежать від оцінок його діяльності населенням, громадськими структурами, органами державної влади, юристами-професіоналами.

Авторитет інституту суду залежить від реальної, а не декларованої підсудності; від переліку категорій конфліктів, розв'язання яких входить до компетенції суду. Чим ширше даний перелік, тим авторитетнішим є суд. Його авторитет також обумовлений стабільністю судово-правової політики держави. У той же час необхідно розрізнити авторитет судової влади й авторитет інституту суду. Авторитет конкретної судової установи залежить від якості роботи окремих суддів і працівників апарату. Тому авторитет конкретної судової установи може бути високим, у той час як рівень авторитету судової влади як сукупності суспільних відносин – у цілому низький.

Авторитет судів формується в результаті спеціальних заходів і залежить від стиля і змісту діяльності їх голів, характеру дій ок-

¹ Див.: Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – С. 238.

² Див.: Маритен Ж. Философ в мире. – М.: Высш. шк., 1994. – С.17-23.; Арентд Ханна. Истоки тоталитаризма. – М.: ЦентрКом, 1996. – С. 267-302.

³ Див.: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: пер. с англ. / Иноземцев В.Л. (ред. и вступ. ст.). – М.: Academia, 1999. – С.473.

ремих суддів і працівників апарату суду. Дослідження свідчать, що схвальне ставлення до інституту суду, не зводиться лише до міри задоволення позовних вимог у судовому рішенні. Суб'єкти – учасники судового розгляду оцінюють об'єктивність, неупередженість, своєчасність судового розгляду, професіоналізм суддів і працівників апарату суду.¹

Суспільне очікування щодо судової оцінки фактів правової реальності знаходить своє відбиття в судових рішеннях. Саме в них здійснюється авторитетна для суспільства моральна оцінка певних дій. Суд має авторитет не лише тому, що надає правову оцінку певним подіям, а через те, що у своєму рішенні він є, так би мовити, творцем загального порядку життя й установлює рамки в особистих інтересах і відносинах, що знаходяться у протиріччі один до одного. На становлення авторитету суду впливають також реальність і своєчасність виконання судового рішення. І хоча безпосередньо виконанням судових рішень займається виконавча влада, громадськістю оцінюються результативність судового розгляду саме з точки зору реального виконання постановленого судового рішення.

Особливе значення для підвищення суспільного авторитету суду має зміцнення особистого авторитету судді, як соціальної ролі, в якій персоніфікується очікування суспільства. Повага громадськості до суду, авторитет суддів не виникають сам по собі тільки тому, що того вимагає закон. Репутація створюється тривалий час і вимагає постійного підтвердження. Єдине порушення одного судді миттєво завдає удару по всій системі. Як зазначає Г.Ф. Изваріна, «суддя повинен вести себе таким чином, щоб не допускати й уникати ситуації, які можуть принизити авторитет судової влади. Він має поступатися своїми особистими інтересами й інтересами інших осіб, але не допускати заподіяння шкоди пре-

¹ Див.: Пілотна програма оцінки якості функціонування судів: опитування відвідувачів суду з використанням методології карток громадянського звітування (2 раунд). Узагальнюючий звіт / Проект USAID «Україна: верховенство права». – Київ, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainerol.org.ua/content/library_doc/UROL_CRC_2010_Final_Report_UKR.pdf – Заголовок з екрану.

стижу професії судді».¹ Як бачимо, авторитет судді ґрунтується на професіоналізмі, довірі й відповідальності. Високі вимоги до дотримання суддями етичних і моральних норм закріплені в Кодексі професійної етики судді. Суддя – це немов би еталонний громадянин держави, в якому віддзеркалилася система суспільних цінностей. На практиці це означає, що при виконанні своїх повноважень, а також у позаслужбових відносинах йому належить уникати всього, що створює загрозу авторитету всієї судової влади, посягає на його професійну гідність або викликає сумнів в його об'єктивності, справедливості й безсторонності. Виявити ступінь сумісності заявлених вимог до образу судді й судів з очікуваннями й оцінками населення дозволяють анкетування громадської думки й контент-аналізи ЗМІ.

Думка населення про окремі складники функціонування судової системи складається під впливом низки чинників, серед яких основну роль відіграють: (а) особистий досвід взаємодії з судами, (б) досвід знайомих і колег, (в) системи соціальних стереотипів і, (г) безумовно, інформація зі ЗМІ.

Із розвитком інформаційного суспільства зміцнення громадського авторитету суду починає залежати від роботи ЗМІ, у публікаціях яких зазвичай відзначається лише рольова функція судді, що навряд чи може сприяти зростанню авторитету судової системи в цілому. Загальний висновок, який можна зробити за результатами аналізу узагальненого образу судді в пресі, полягає в тому, що нерідко з допомогою журналістів відбувається деперсоналізація суддів в очах читачів, аудиторії ЗМІ. При цьому плінність громадської думки зумовлює динаміку цього образу. Слабка представленість навіть провідних суддів в інформаційному просторі блокує один з провідних механізмів формування довіри до судової системи й судочинства – позитивний імідж суддів, який значною мірою формується шляхом позиціонування їх особистісних якостей. Для подолання стереотипів у свідомості населення про суди як безликої державній машині, яка, так би мовити, штампує вирoki й рішення, необхідні публікації про суддів – яскравих особистостей, керівників судів, звичайних суддів, які мають бездоганну репутацію і значний досвід роботи.

¹ Див.: Изварина А.Ф. Судебная власть в Российской Федерации: содержание, организация, формы. – Ростов н/Д, 2005. – С. 36

Гадаємо, що робота з інформацією у сфері судової діяльності може бути орієнтована на різні завдання. Виходячи з контент-аналізу публікацій інформаційні установки судових органів спрямовані на позиціонування специфіки діяльності судів, професійних якісних характеристик суддів. Але інтерес журналістів полягає в іншому – в можливій детективній фабулі судового розгляду, в репортажах про гучні судові процеси, скандальні викриття корумпованих суддів тощо. У кращому випадку на шпальтах газет (журналів) поміщають поради-роз'яснення громадянам про те, як грамотно застосувати закон в тій чи іншій ситуації (публікації із серії «домашній адвокат»). Такі ж матеріали, як інтерв'ю з суддями, статті про перебіг судової реформи, тобто інформація, що сприяє формуванню позитивної громадської думки про судову систему, на сторінках преси з'являються дуже рідко. Таке становище актуалізує проблему організації комунікативного менеджменту судової влади. Ця робота повинна бути зорієнтована на інтереси суспільства для забезпечення адекватного інформування й найширшої просвіти населення. Зокрема, рішенням Ради суддів України від 2 жовтня 2009 р. було затверджено проект Положення про взаємодію судів із засобами масової інформації та журналістами, у преамбулі якого підкреслено значення цього напрямку взаємодії для підвищення авторитету й неупередженості суду в демократичній державі.

Сьогодні очевидна максима про те, що авторитет третьої влади, ставлення до неї в народі як до гаранта законності і справедливості безпосередньо залежать від того, наскільки доступні й відкриті суспільству служителі Феміди. Для подолання комунікативних шумів і непорозуміння між ЗМІ й системою судових органів, підвищення рівня взаємної довіри провадяться зустрічі представників судової влади й журналістів. Разом із тим доцільно передбачити в арсеналі комунікативного менеджменту судової влади методику інформаційного аудиту як аналізу масиву ЗМІ (включаючи Інтернет) з метою виявлення представленості суду в інформаційному просторі й коригування відповідно до цілей судової системи інформаційної стратегії. Інформаційний аудит спрямовано на забезпечення судової системи даними про оцінку її функціонування громадською думкою, підтримку позитивного ставлення суспільства до суду. Саме із цією метою в національних судах запроваджується посада

спеціаліста по зв'язках з громадськістю, на якого й покладається розроблення комунікаційних стратегій суду і плану дій для розбудови ефективних взаємовідносин із цільовими аудиторіями суду, підвищення обізнаності про його діяльність, програми й заходи, які здійснює суд, та інші напрямки роботи в царині розвитку інформаційних зв'язків між судом і суспільством.

Значним засобом підвищення громадського авторитету суду є правова реклама. Її основним завданням повинно стати інформування працівників апарату суду, суддів, адвокатів, громадські організації, місцеве населення, ЗМІ, навчальні й державні установи, громадські й професійні організації та інші цільові групи про функціонування, діяльність і завдання суду. Наглядним прикладом правової реклами може бути наявні в українському просторі телепередачі, що імітують судовий процес. І хоча й до них існують певні зауваження (основною причиною, мабуть, є те, що в ролі судді в них виступають публічні діячі й актори), в цілому ж ця практику можна оцінити позитивно, оскільки ці передачі позитивно впливають на формування суспільної свідомості щодо судового процесу.

Отже, в умовах активного становлення інформаційного суспільства в Україні судовій владі належить професійно займатись управлінням власним авторитетом: а) розробляти принципи інформаційної політики й реалізовувати її; б) конструювати позитивний імідж суду і суддів; в) виявляти підвищену увагу до прояву публічності й до очікувань населення. Для реалізації активної інформаційної політики й формування авторитету суду в суспільстві, досягнення прозорості правосуддя потрібно не лише створення структурних підрозділів прес-служби в судах, а й (а) розробка детального регламенту комунікативної діяльності прес-служб, спрямованої на просування іміджу судової влади; (б) зміна установок суддівської спільноти у сфері інформаційної діяльності судів; (в) створення системи професійної підготовки прес-секретарів судових органів.

Підсумовуючи наведені міркування, зазначимо, що стандарт громадського авторитету суду дозволить належним чином оцінити статус судової влади в умовах трансформації суспільства. Сприйняття судової влади як незалежного, самостійного інституту з

розв'язання правових конфліктів, усвідомлення обов'язковості виконання судових рішень сприятиме становленню й утвердженню в Україні дійсно ефективної судової системи. Вважаємо, що для виміру рівня суспільного авторитету суду можуть послужити такі показники:

– *юрисдикція суду*: (а) чи визнано суд єдиним органом, здатним постановити остаточне рішення в правому спорі, (б) чи обмежена сфера юрисдикції суду, (в) чи підлягає рішення суду перегляду іншим державним органом, (г) чи є рішення суду обов'язковим для осіб, яких воно стосується;

– *альтернативність врегулювання правових суперечок*: (а) чи існують у країні інститути альтернативного врегулювання спорів, (б) яка питома вага спорів, розв'язаних такими інститутами, (в) яке співвідношення виконання судових рішень і рішень, винесених за допомогою альтернативних способів врегулювання конфліктів;

– *статистичні*: (а) кількість звернень до суду за розв'язанням правового конфлікту, (б) індикатори виконання судових рішень: добровільно і за державним примусом тощо;

– *транспарентність судової влади*: (а) чи налагоджений зворотній зв'язок між судом та суспільством, (б) чи доступна громадянам інформація про суд, (в) чи задоволені члени суспільства якістю судової інформації, (г) чи задовільна якість організації діяльності суду у сфері зв'язків з громадськістю тощо.

3.5.2. Довіра до суду. На жаль, сьогодні спостерігається певне розчарування населення діяльністю судів, зниження в суспільстві авторитету цього органу влади, значне зменшення довіри до нього людей. Як показали результати соціологічних опитувань, загальна кількість респондентів, які загалом або повністю не довіряють суду збільшилась з 63,5% у 2007 р. до 72,6 % у 2009 р. І хоча водночас на 3,1% збільшилась кількість осіб, які повністю довіряють судовій системі, однак їх кількість залишається на низькому рівні – 4,3%.¹ Це свідчить про певне розчарування населення діяльністю судів, про втрату довіри людей до них, значне зниження їх ав-

¹ Див.: Опитування населення України щодо судової системи 2007, 2009 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainerol.org.ua/content/library_doc/Judiciary_presentation_2009.pdf – Заголовок з екрану.

торитету. Між тим довіра громадян – це особливе джерело сили судової влади й одночасно показник її ефективності. Влада, яка не користується підтримкою населення, якій не довіряють люди, не є життєздатною. Збереження подібного становища при загальній психологічній кризі може викликати підвищення соціальної напруги в суспільстві. За влучним висловом О. Бальзака, брак довіри до судової влади є початком кінця суспільства. Зміцнення ж авторитету до неї передбачає досягнення суспільного визнання цього інституту, що виявляється в довірі громадськості до суду. Ось чому серед найважливіших завдань, що стоять перед судовою владою в Україні, першочерговим є набуття довіри громадян, підвищення свого авторитету й соціального статусу у суспільстві.

Наукове опрацювання проблеми довіри населення до суду як одного з критеріїв його ефективності дозволить накреслити напрямки оптимізації діяльності судової системи, підвищити авторитет судової влади в суспільстві, налагодити їх взаєморозуміння і взаємодію з метою більш ефективного проведення судової політики, дозволить підвищити громадську підтримку судової реформи.

Проблема довіри суспільства державним інституціям у вітчизняному науковому й політичному дискурсі не є новою. Вона стала однією з фундаментальних концепцій соціології й соціологічного аналізу. Наявність довіри є найважливішим компонентом усіх людських відносин в будь-якій соціальній системі. Починаючи з розробленої в XIX ст. теорії французького соціолога Е. Дюркгейма щодо існування так званого до-договірного елемента в усіх соціальних угодах, важливість довіри для існування суспільства була визнана всіма, хто вивчає соціальне життя, а її значення для ефективності функціонування судової системи не стало винятком.

Відомий сучасний мислитель Ф. Фукуяма визначає довіру як очікування членами суспільства передбачуваності від усіх оточуючих, підтримання ними фундаментальних цінностей (наприклад, справедливості), в тому числі «професійних стандартів і корпоративних кодексів поведінки».¹ Високий рівень довіри громадськості створює умови для виникнення найрізноманітніших соціальних контактів, низький же рівень актуалізує співробітництво лише в рамках формальних правил і юридичних регламентів. Із цієї точки зору в сус-

¹ Див.: Фукуяма Френсис. Доверие. – М.: Изд-во АСТ, 2004. – С. 52.

пільстві з низьким рівнем довіри право є гарантом, що забезпечує соціальний порядок і в тих сферах життя, які могли б регулюватися нормами суспільної моралі, але з різних причин є малоефективними. У цьому випадку право дозволяє пом'якшити наслідки взаємної недовіри соціальних суб'єктів різного рівня, забезпечуючи підтримання соціального порядку. За такої ситуації довіра до суду має не лише політико-правове значення, а й більш фундаментальне – культурне. Отже, суд в контексті функціонування суспільства контролює відтворення культурного зразка. Ефективне його функціонування слугує гарантом забезпечення соціокультурного порядку.

І.О. Ільїн трактує довіру до політико-правових інститутів з морально-етичного погляду. Підвалини довіри він вбачає в повазі до взаємодії суб'єктів, яка виникає, якщо обидві сторони поділяють спільні духовні цінності – прагнення до досягнення загального блага – і керуються у своїх діях загальним благом.¹ Ця максима у повною мірою стосується й суду як інституту політико-правової системи суспільства. Зазначену тезу цілком підтримував і Ю.В. Готьє: «Суд, як необхідний у державі орган правосуддя, може досягти істинного свого призначення лише в тому випадку, якщо він користується загальною довірою – це підґрунтя загального спокою в державі».² Отже, суспільна *довіра до суду* за змістом є *довірою до легального способу розв'язання правових конфліктів*.

Як відмічає Н. Луман, однією з характеристик сучасних суспільств є розвинена системна довіра, яка означає віру в належне функціонування судової системи: все відбувається відповідно до певної процедури, немає суттєвих недоліків у роботі системи, незначні недоліки знаходяться в межах допустимих (очікуваних) помилок. Така форма довіри знаходить своє застосування на макрорівні і значно підвищує здатність людей орієнтуватися в суспільстві, до того ж кожна функціональна система вимагає для себе окремої довіри громадськості й нею же обмежується.³ За так

¹ Див.: Ильин И.А. Теория права и государства – М.: Зерцало, 2003. – С. 358.

² Цит. за.: Анишина В.И. Основы судебной власти и правосудия в РФ: курс лекций. – М.: Эксмо, 2008. – С. 52.

³ Див.: Luhmann N. Vertrauen: ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. – Stuttgart: Lucius und Lucius, 2000. – S. 211-212.

званою теорією системної довіри під довірою до суду слід розуміти довіру не до дії, мотивів і впевненості людей, а віра в головну ідею інституту суду – прийняття *загальнообов'язкового рішення* щодо розглянутого спору й *гарантія* суспільству його виконання. Інакше кажучи, замість довіри мотивам людини – довіра процедурам, методам роботи інституту суду. Нагляд і контроль за діями людини змінюються на нагляд за результатами діяльності суду й механізму контролю його функціонування.¹

Специфіка довіри залежить від типу соціальної мережі, в рамках якої відбувається взаємодія. Можна розглядати довіру, яка формується: (а) між суб'єктами одного порядку (одного рівня), основними рисами якої є індивідуальний, нефункціональний характер; (б) стосовно державного й публічно-правового інституту суду. Вона може бути 2-х видів – функціональною – довіра підпорядкованого своєму керівникові і символічною – довіра формальній процедурі і справедливому прийняттю рішення.²

За оцінками експертів Україна належить до держав з дуже низьким рівнем соціальної довіри до суду³, причиною чого є нездатність судової системи своєчасно дати задовільну відповідь на вимогу громадянина про правовий захист. За результатами загальноукраїнських опитувань 2007 р. судова система користується найменшою довірою серед усіх державних органів: лише 10 % опитаних довіряють судам (у 2005 р. цей показник становив 19 %).⁴ Основним чинником, який впливає на рівень довіри до суду, експерти визначили *впевненість членів спільноти в реальній незалежності суду*.

¹ Див.: Lepsius M.R. Vertrauen zu Institutionen // Differenz und Integration: Die Zukunft moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 28. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Dresden 1996. – Frankfurt am Main: Campus, 1997. – S. 285.

² Див.: Granovetter M. The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs // The Economic Sociology of Immigration. – New York, 1995. – P. 128-165.

³ Див.: Політичний портрет України. Демократія в Україні: оцінки, проблеми і перспективи // Бюлетень фонду «Демократичні ініціативи». – 2004. – № 31; Стан корупції в Україні: результати загальнонаціонального дослідження в рамках Проекту «Сприяння активній участі громадян у протидії корупції в Україні». – 2007. – С. 7-8.

⁴ Див.: Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. – К.: НІСД, 2007. – С. 27-30.

Незалежність, як якість судової системи, в сучасній вітчизняній правовій літературі трактується у 2-х аспектах: (а) як самостійність судової влади, відсутність легальних повноважень, що дозволяють втручатися в її компетенцію органам законодавчої й виконавчої гілок влади; (б) як самостійність і незаангажованість судді при прийнятті рішення по справі.¹ У *першому* випадку йдеться про місце судової влади в структурі владних органів. Лише в правовій демократичній державі суд займає рівну позицію з виконавчою й законодавчою гілками влади. Тому судова реформа повинна бути сконцентрована на виробленні низки заходів, спрямованих на досягнення формально-юридичної та реальної паритетності судової влади і 2-х інших гілок влади.

Між тим реалії судово-правових перетворень показують, що початковий етап позитивного реформування національної судової системи (1991 – 1996 рр.), який характеризувався впровадженням в національне законодавство міжнародних стандартів незалежності суддів, змінився періодом ігнорування політиками й керівниками держави ідеї розбудови судової влади як рівноправної з іншими гілками влади. Починаючи з 2004 р. й особливо в останні роки (2007 – 2010 рр.) в умовах розгортання політичної боротьби спостерігається намагання підпорядкувати окремі судові установи суб'єктові політичної влади. Ідеться про прийняття сумнівних правових норм, що нівелюють позиції Верховного Суду України як найвищої судової інстанції, порушують організаційну цілісність і конституційний принцип єдності судової системи. Через ЗМІ цілеспрямовано формується негативний імідж судової влади як повністю корумпованої інституції. Як наслідок – спостерігається зниження реальної незалежності судової влади й поступове втрачання довіри громадськості до суду як об'єктивного і справедливого арбітра у правових конфліктах, демократичному й правовому способі захисту порушених прав.² Усе це негативно відбивається на іміджі суду як незалежного й самостійного інституту.

¹ Див.: Михайловская И.Б. Суды и судьи: независимость и управляемость. – М.: Проспект, 2008. – С. 21.

² Див.: Моніторинг незалежності суддів в Україні / За заг. ред. А. Алексеева, Центр суддівських студій, Рада суддів України, Асоціація суддів України. – К.: [Поліграф-Експрес], 2009. – С.4 -5.

Що стосується *другого* складника – незалежності судді, то він сформований із сумарних індивідуальних характеристик окремих суддів. Конкретний суддя повинен мати громадську довіру, тобто «суспільство має усвідомлювати факт, що цей суддя відправляє правосуддя відповідно до права».¹ Якщо цього немає, суддя не може виконувати свої функції. Більше того, «переконання суспільства в тому, що судова влада спрямовує зусилля на досягнення справедливості на підставі права, що судочинство здійснюється чесно, об'єктивно, за рівного ставлення до кожної зі сторін і без жодного сумніву в особистій заінтересованості в результаті процесу, впевненість у високому моральному рівні судочинства»² – це необхідні умови існування незалежної судової влади. Саме тому кожен окремий суддя має чітко усвідомлювати, що саме від його поведінки залежить довіра суспільства до всієї судової системи.

У той же час не лише суспільство (й окремий громадянин) потребує довіри до суду як до інституту, що забезпечує відтворення соціокультурного зразка, безпосередньо включаючи правовий порядок і опосередковано – моральний. Інститут суду за сучасних умов формування власного статусу як третьої гілки влади також заінтересований у соціальній підтримці й довірі з боку суспільства. Як вбачається, при цьому доречно навести точку зору М. Краснова, який зауважив, що саме суд більш ефективно порівняно з іншими органами влади й силовими структурами створює реальні правила поведінки, обмеження у сфері публічного життя. Населення бажає бачити в суддях носіїв дійсно правової, а не юридико-догматичної свідомості, тобто носіїв тих самих демократичних засад, серед яких найважливішим є розуміння гідності людини як найвищої цінності. Довіра суду з боку широких мас населення служить соціальним ресурсом для самих судових органів у ствердженні їх самостійності й реальної незалежності. Щоб судова реформа була ефективною, вона має зацікавити суспільство, яке буде знизу вимагати встановлення реальної автономності судової

¹ Див.: Барак А. Судейское усмотрение. Перев с англ. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – С. 169.

² Барак А. Судейское усмотрение. Перев с англ. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – С. 287.

влади.¹ Іншими словами, саме якість реалізації повноважень останньої в повсякденній практиці судочинства визначає її рейтинг в суспільній свідомості і прогнозує очікування населення, звернені до судової влади.

Звернімося до класичного веберського визначення влади як можливості провадити всередині кожної соціальної системи волю владних суб'єктів, навіть всупереч опору (протидії) й незалежно від того, на чому така можливість заснована.² Зазначимо, що через рішення судів здійснюється процес підпорядкування суб'єктів, які підпадають під їх юрисдикцію, не судам і суддям, а *загальним суспільним інтересам*. Примус через реалізацію призначених судами покарань здійснюється від імені держави, але в інтересах усього суспільства. У цьому випадку суди легалізують владну волю держави, використовуючи механізми, встановлені останньою через систему чинних законів.

У будь-якій досконалій моделі держави примус до дотримання умов соціального договору, вищою формою якого є конституція й розгалужена законодавча база, забезпечуюча її дію, легалізується через суб'єктивні вердикти. Саме тому судовій владі належить мати мандат на цю діяльність так званої найвищої проби.³ Як влучно зауважив М.О. Колоколов, народ є джерелом судової влади, поза нього й нації існування цієї влади неможливе.⁴ Звідси цілком логічно є теза: довіра народу судовій владі – це один з показників культурної легітимації цього інституту в суспільстві, індикатор його соціальної ефективності.

Підвищення рівня довіри до суду має стати одним з показників ефективності заходів реформування судової системи, що провадяться в Україні. Сьогодні відбувається поступова трансформація характеру правосуддя – від репресивного до відновлювального. Ці

¹ Див.: Краснов М. У судебной власти есть только один защитник – общество // Рос. юстиция. – 2003. – № 6. – С. 2-6.

² Див.: Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайдено; коммент. А.Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 206.

³ Див.: Романовская В.Б., Мигунова Т.Л. Судебная власть – исторически первая ветвь государственной власти // Рос. судья. – 2002. – № 5. – С. 3-6.

⁴ Див.: Колоколов Н.А. О праве, суде и правосудии: Избранное. – М.: Юнити-Дана: Закон и право, 2006. – С. 104-106.

2 моделі правосуддя зорієнтовані на різні цілі: перша спрямована на покарання правопорушника і тим самим захист суспільства від суб'єктів протиправної поведінки, друга – на відновлення правопорядку, який існував до правопорушення й на поновлення правослухняності особистості правопорушника й потерпілого. Зазначені моделі формують різні типи правосвідомості і правових настанов. Репресивне правосуддя орієнтує населення на жорстке ставлення до правопорушення й очікування карального правосуддя, відновлювальне передбачає орієнтацію не лише на покарання злочинця, а й на створення оптимальних, гуманістичних умов для його реабілітації. Визнання винності правопорушника не є підставою для пониження його гідності.

Указані моделі правосуддя різняться за критерієм довіри населення до суду. У репресивному процесі домінують страх і недовіра, що пояснює правову поведінку зовнішньою необхідністю: індивід змушений підкорюватися закону під страхом покарання, у відновлювальному процесі переважають повага й довіра, що зумовлює внутрішню мотивацію правової поведінки. Однак довіра суду при відновлювальній моделі правосуддя значною мірою пояснюється визнанням з боку населення її реальної незалежності, тобто свободи суддів при прийнятті рішень від впливу представників інших гілок влади чи будь-якого іншого суб'єкта.

Досягненню високого рівня довіри суду відчутно перешкоджає стійка традиція ієрархії владних інститутів, що склалася в нашій державі. Так, повнота судової влади поширюється переважно на пересічних громадян і в обмеженій частині – на посадовців виконавчої влади; самі ж органи виконавчої й законодавчої гілок влади практично виключені з юрисдикції судів. Така традиція їх ієрархічності зберігає інерційність і сьогодні, чому сприяють певні протиріччя законодавства, що відкриває можливості для протиправних, але залишених без покарання дій громадян і свавілля посадовців.

На підставі перелічених вище характеристик у соціумі формується громадська думка про функціонування інституту суду. Громадська думка – це стан масової свідомості, що об'єднує в собі ставлення (таємне або відкрите) різних груп населення до подій і фактів соціальної дійсності. Вона відбиває не всю сукупність ідей, поглядів, відчуттів, а лише ті, які внаслідок своєї актуальності сто-

ють на першому плані й домінують у житті суспільства.¹ Громадська думка щодо ефективності функціонування судової системи – це оціночне судження, єдність знання й оцінки. Саме ця думка (оцінка ефективності суду) об'єктивується в *рівень довіри суспільства до суду*, що залежить від сформованої в ньому позиції стосовно довіри рішенням суду, кількості звернень до нього за легальним способом урегулювання конфліктів, беззаперечного визнання авторитету суду й обов'язковості виконання його рішень.

Опитування, що провадилося в західноєвропейських країнах, показали, що громадська оцінка ефективності судів тісно пов'язана з рівнем довіри до них громадян. У таких державах, як Данія, Фінляндія й Австрія, майже половина населення вважає, що суди є достатньо ефективними, і майже стільки ж (якщо не більше) людей довіряють їм. У Бельгії, де в ефективності судів упевнені 17 % респондентів, довіряють ним лише 22 %.

В ідеальному випадку оцінка рівня довіри до суду з боку громадськості повинна ґрунтуватися на власному досвіді людей, які мали безпосередній контакт із судами. Суди обслуговують декілька категорій громадян, і треба, щоб усі вони довіряли ним. Можна виокремити такі категорії осіб: (1) мешканці на території юрисдикції суду, які рідко або взагалі ніколи не мали взаємозв'язків із судом; (2) представники інших гілок влади, органів місцевого самоврядування, ЗМІ та інші впливові суб'єкти, з якими суди контактують з інших питань, окрім відправлення правосуддя; (3) особи, які безпосередньо контактують із судом з приводу розгляду судових справ (учасники судового процесу, їх друзі й родичі, адвокати й державні обвинувачі та ін.); (4) службовці апарату суду, його технічний персонал, судді, які здатні зсередини оцінити якість його роботи. Як бачимо, між цими категоріями існують відмінності щодо типу й обсягу їх контактів із судами, а для останніх важлива довіра з боку їх усіх. Звісно, кожна із зазначених спільнот і суд можуть по-різному оцінювати успішність роботи судової системи, їх погляди навіть можуть бути протилежними. Та все ж, якщо суд працює успішно й повідомлення про результати його діяльності ефективно доносяться до відома громадськості, довіра

¹ Див.: Горшков М.К. Общественное мнение: история и современность. – М.: Политиздат, 1988. – С. 134-140.

до нього, звичайно, зростатиме. Якщо ж сприйняття окремих моментів населенням викривлене, а їх розуміння нечітке, успішну роботу доцільно доповнити просвітницькими програмами й більш ефективним інформуванням населення.

Але навіть таке різнобічне уявлення про роботу судів не є об'єктивним показником реальної ефективності їх діяльності, тому воно повинно враховуватися поряд з іншими об'єктивними критеріями.

Вважаємо, що показниками рівня довіри до суду в суспільстві можуть бути дані соціологічних опитувань різних зрізів соціальних груп: (а) пересічних громадян; (б) учасників судового процесу; (в) адвокатів і прокурорів, які підтримують державне обвинувачення в судах; (г) службових осіб апарату судів і професійних суддів.

3.5.3. Соціальна відповідальність суду. Відповідальність суду перед соціумом – проблема достатньо складна й неоднозначна, оскільки стосується всіх без винятку відносин в середині судової системи. Більше того, вона акумулює всі види відповідальності судді, тому може розглядатися як певна система особистісних відносин судді й суспільства. Окремі аспекти соціальної відповідальності суддів і суду досліджувались в працях, присвячених юридичній антропології,¹ однак ці роботи фрагментарні, в них не розкривається весь зміст зазначеної проблеми.

Ідея відповідальності вперше з'явилась в античній етиці як філософського вчення про чесноти. З часом вона розвивалася разом з еволюцією суспільства, але своє теоретичне обґрунтування отримала лише в ХІХ ст. У філософії відповідальність досліджується із загальних позицій категорій «свобода» й «необхідність». Відповідальність диктується об'єктивними умовами діяльності й суб'єктивно поставленою метою необхідності для її досягнення. Як зазначає Ю.В. Тихонравов, «відповідальність виникає за наявності соціальної вимоги, що висувається до суб'єкта (об'єктивний

¹ Див., наприклад: Дробышевский В.С., Калинин А.Ф. Введение в юридическую антропологию. – Чита: Изд-во ЧитГУ, 2004. – 135 с.; Рулан Н. Юридическая антропология: Учебник для вузов./ Пер. с фр. Л. П. Данченко, А. И. Ковлера, Т. М. Пиняльвера, О. Э. Залогоиной, ответств. ред С. Нерсисян – М.: Норма, 1999. – 310 с. та ін.

момент змісту відповідальності), й особистого усвідомленого ставлення суб'єкта до цієї вимоги (суб'єктивний момент змісту відповідальності), причому це відношення виявляється зовні через конкретну поведінку». ¹ Суб'єкт, який пізнав необхідність, вправі приймати будь-яке рішення, тобто вільний у виборі. Однак, роблячи останній, він одночасно зобов'язаний відповідати за свої дії та їх наслідки. ² Отже, у філософії зміст відповідальності розкривається через діалектичну єдність *об'єктивного* й *суб'єктивного*. ³

Об'єктивний складник соціальної відповідальності суду полягає в тому, що останній отримує свій конкретний соціальний зміст не сам по собі, а лише через своє ставлення до певних інтересів, цілей і завдань суспільного розвитку особистості. Судова система в цьому випадку виступає однією із суспільних форм історичної самореалізації особистості в поєднанні з інтересами суспільного розвитку. ⁴ Характеристики існування судової системи віддзеркалюють відповідний стан усієї системи соціальних відносин у країні. Однак це зовсім не означає, що кризовий стан суспільства виправдовує безвідповідальність влади. Навпаки, саме наявність складного соціально-економічного й духовного стану сучасного українського суспільства вимагає від судової системи бути відповідальною за прийняття й реалізацію рішень.

Соціальна відповідальність суду (об'єктивний аспект) виступає мірою належного, вимагає від судді вибору соціально відповідальної поведінки в межах суддівської свободи. Суддя – особа, яка володіє великим ступенем свободи. Приймаючи рішення по справі, він самостійно оцінює правильність обрання для правозастосування тієї чи іншої норми закону. Якщо спірні правовідносини законодавчо врегульовані, суд виносить рішення, не лише підводячи окремий випадок під закон, а й внаслідок оцінки доцільності,

¹ Див.: Тихонравов Ю.В. Основы философии права. Учебное пособие. – М.: Вестник, 1997. – С. 228.

² Див.: Власть: Очерки современной политической философии Запада / Отв. ред. В.В. Мшевениерадзе. – М.: Наука, 1989. – С. 154.

³ Докладніше про взаємозв'язок категорій свободи і відповідальності, діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного у змісті відповідальності див.: Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна Де Куртене, 1998. – 344 с.

⁴ Див.: Ликас А.Л. Культура правосудия – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 29.

співставлення із суспільними інтересами. Він може знаходити елементи свого рішення в суспільних відносинах, що склалися на певний час, у мотивах законодавця й існуючих наукових концепціях та правових ідеях. Ще вільніше діє суд, якщо він зустрічається з прогалинами в законі, а також у випадках, коли він повинен застосувати право, яке не знайшло закріплення в законодавстві. Суд самостійно визначає, що при вирішенні конфлікту є правом; його рішення спирається на право, хоча й не ґрунтується на конкретній нормі закону. Джерелом судового рішення є ідея справедливості розв'язання правового конфлікту.¹

Міра свободи судді при обранні правильної норми кореспондується з мірою його соціальної відповідальності. В цьому контексті доречно навести вислів А.Ф. Коні, який зазначав, що суддя не є простим зняряддям зовнішніх правил, який діє з байдужою регулярністю годинникового механізму. Суддя має вкладати у справу всю свою душу і поряд із приписами позитивного закону керуватися беззаперечними та вічними вимогами людського духу.² Перед суддею в його правозастосовній практиці постійно постають запитання, пов'язані з обґрунтуванням судових рішень, що мають глибинний філософський зміст: яка норма є правильною, яке рішення щодо конкретних обставин буде справедливим, яке рішення буде більше сприяти суспільному благу?³

Прихильники так званої школи вільного права наголошують, що правильним буде те судове рішення, яке виходить з потреб суспільства і знання соціальної реальності. Щодо цього В.Е. Беляневич, зазначає, що судова практика, що займає проміжне положення в соціальному регулюванні між його нормативним та індивідуальним складниками, не тільки здатна, а й повинна коригувати, виправляти деонтичні недоліки системи права, забезпечуючи насамперед його

¹ Див.: Судоустройство и правоохранительные органы в Российской Федерации / Под ред. В.И. Швецова. – М.: Проспект, 1996. – С.34, 36.

² Див.: Коні А.Ф. Нравственные начала в уголовном процес се (общие черты судебной этики) // Избранные произведения. Статьи и заметки. Судебные речи. Воспоминания. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 34.

³ Див.: Моисеев С.В. Философия права. – Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2003. – С. 10.

повноту.¹ Адже коли соціальна реальність змінюється, право теж має змінюватися разом з нею. Ця здатність права становить головну ознаку його ефективності й визначає його спроможність бути надійним регулятором суспільних відносин. У цьому смислі судова практика, на відміну від нормотворчої практики законодавчої влади, є більш мобільною, здатною своєчасно віддзеркалити, врахувати потреби суспільства в урегулюванні певних правовідносин.²

Аналізуючи цю проблему, О.В. Капліна слушно зазначає: якщо судова влада є однією з гілок державної влади, то вона має бути наділена правотворчими функціями, але ця правотворча функція, як і процедура створення судової норми, повинна бути відмінною від нормотворчої функції законодавчої влади. Оскільки саме в актах судової влади одержують своє вирішення спірні життєві ситуації, часто не передбачені правовими актами, у судові рішення у конкретній справі може вноситися правило поведінки, яке підкріплено примусовою силою держави і яке тим самим по суті не відрізняється від норми права.³

Усі судові рішення повинні знаходити своє обґрунтування в системі юридичних норм, але при цьому слід розуміти, що останні не поглинають усієї системи чинників, які впливають на ці рішення. Суддя завжди зорієнтований на результат в інтересах конкретної людини, але з урахуванням огляду на соціально-політичні, моральні та інші цінності й норми своєї держави. Іншими словами, судді зобов'язані поєднувати інтереси громадянина, держави й особисті, наприклад, мають ураховувати можливі наслідки їх рішень і сприяти те, що найбільше сприяє суспільному благу. Інакше кажучи, вони повинні вміти дивитися на зміст судової справи дещо ширше: враховувати соціальні наслідки своїх рішень і там, де недостатньо зрозумілі правила, де норми права залишають їм свободу вибору, приймати найкращі рішення в інтересах суспільства.

¹ Див.: Беляєвич В.Е. Прецедентність судової практики: деякі аспекти дослідження проблеми. // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 11 (49). – С. 73-80.

² Див.: Жуйков В.М. К вопросу о судебной практике как источнике права / В кн. Судебная практика как источник права. – М.: Юристъ, 2000. – С. 78-90.

³ Див.: Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 84-85.

Отже, всі судові рішення мають знаходити своє обґрунтування в системі юридичних норм. Будь-які незаконні дії суду (судді) при відправленні правосуддя належить розглядати як порушення принципів судочинства. Ця теза зумовлюється наступним:

– *по-перше*, суд є органом з владними повноваженнями, що апоріорі передбачає наявність відповідальності за неправомірні дії;

– *по-друге*, він є повноцінним учасником процесуальних правовідносин, що виключає можливість перенесення відповідальності на інших осіб за порушення принципів правосуддя;

– *по-третє*, звернення заінтересованої особи до суду з вимогою надання відповідних судових послуг є для неї екстраординарною подією, саме за його результатами особою й оточуючими робиться висновок про наявність і дієвість правових гарантій судової влади, передбачених законодавством;

– *по-четверте*, порушення принципів правосуддя судом внаслідок правозастосовного характеру його діяльності змінює настанови законодавця, висловлені в нормативних актах, а також не відповідає очікуванням суспільства щодо результатів правозастосовної діяльності суду.

Суб'єктивний складник соціальної відповідальності суду – це відчуття відповідальності перед суспільством, властивість характеру особистості судді відповідати за власні вчинки й дії.

Як справедливо зауважила О.Ф. Изваріна, розглядати суддю лише як особу, яка відправляє правосуддя – значить звужувати спектр її функціональних повноважень, які досить широкі в соціальному плані: (а) це контроль за конституційністю нормативних і правозастосовних актів, (б) за виконавчою й законодавчою владою, (в) забезпечення соціальної та юридичної цінності правосуддя, (г) підтримання соціального порядку та ін.¹

Російський філософ І.О. Ільїн у роботі «Шлях до очевидності», досліджуючи поняття відповідальності, виокремив 2 її види – попередню й наступну. Доводячи значення попередньої, він досить правильно формулює риторичне запитання: «Чого можна чекати від безвідповідального судді, який не вимагає від самого себе ні

¹ Див.: Изварина А.Ф. Судебная власть в Российской Федерации: Учебное пособие для юридических вузов и факультетов. – Ростов н/д: издательский центр «МарТ», 2001. – С.25.

правильної правосвідомості, ні очевидності у вивченні факту, ні прозоріння в душу підсудного, ні точного знання закону? Суддя, який не відчуває покликання, бажання здійснити якнайкраще, створює режим свавілля, корупції й кумівства».¹

Саме з формування відчуття відповідальності починається становлення особистості як судді. Воно іманентно повинно бути присутнім у свідомості суддів. Ця якість може виявлятися як безпосередньо, так і опосередковано в діяльності всієї судової системи. Соціально відповідальна поведінка суддів не може виникнути в системі, в якій недосконалі соціально-економічні, політичні й духовно-моральні відносини. Зміст і ефективність функціонування суду як соціального інституту регулювання суспільних відносин відбивається на характері всієї системи соціальних відносин у країні.

Соціальна відповідальність суду (суб'єктивний аспект) виявляється й конкретизується через особистість судді і залежить від його життєвої позиції. У цьому випадку відповідальність стає усвідомленим ставленням особистості до соціальної дійсності. Очевидним є той факт, що в реальності на рішення суду впливає дуже багато чинників: психотип і темперамент суддів, їх система цінностей, світоглядні установки, неусвідомлювані симпатії й заобони. Як зазначає Г.І. Бушуєв, «прийняття суддями рішення по суті справи і складання вироку – результат практичної взаємодії знань, умінь, здібностей, досвіду суддів, реального прояву їх особистих якостей, переконань, життєвої позиції».² Саме судді, як конкретні люди з певним життєвим досвідом, рівнем соціалізації та правосвідомості, а не суд взагалі, акумулюють у собі цілі, засоби, культурні цінності суспільства й виступають від імені суду як соціально-правового інституту, встановлюють об'єктивну істину в конкретній судовій справі, яку розглядають в судовому засіданні, застосовують покарання і звільняють від нього, роблять помилки й виправляють їх.

Отже, *соціальна відповідальність суду становить собою форму зв'язку між судом і суспільством, що має 2 діалектично взаємопов'язаних аспекти – позитивний (відповідальність за на-*

¹ Див.: Ильин И.А. Путь к очевидности. – М: Русская книга, 1993. – С. 306.

² Див.: Бушуев Г.И. Судья в уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1994. – С. 104.

слідки своїх рішень) і ретроспективний (відповідальність за судові помилки).

Соціально відповідальний суд – умова формування його правового характеру й громадської довіри. Найважливішими, з нашого погляду, компонентами такої відповідальності суду є: (а) політична відповідальність – детермінована тим, що судова влада в процесі свого функціонування часто пов'язана з життєво важливими інтересами суспільства й держави; (б) суспільна відповідальність – стосується соціальної позиції судді, його особистим ставленням до суспільної системи цінностей, державної влади, політики держави тощо; (в) професійна відповідальність – це стрижень соціальної відповідальності, має особистісний і корпоративний характер, виявляється щодо виконання службових обов'язків судді, тобто пов'язана з його професією, її іміджем, ефективністю виконаних судових функцій; (г) правова відповідальність – стосується додержання суддею норм права й закону як у сфері відносин приватних міжособистісних, так і судово-владних; (д) моральна відповідальність – як усвідомлена особистістю й суддівською спільнотою необхідність дотримуватися професіонального й громадянського обов'язку й моральних вимог. Вона становить собою гуманістичний зміст судової влади; (е) ретроспективна відповідальність – це відповідальність за помилки в професійній діяльності, її низьку ефективність, нездатність забезпечити належний соціальний контроль, бюрократизацію судової системи та ін.

Реалізація перелічених компонентів визначається рівнем незалежності судової влади й мірою її самостійності. Соціальна відповідальність суду може виступати надійним соціальним контролем, який забезпечує узгодження державних і громадських інтересів. У той же час вона виявляється й конкретизується через особистість судді, залежить від його громадянської позиції, стає його усвідомленим ставленням до соціальної дійсності. Отже, соціальна відповідальність суду виявляється як самоконтроль, саморегуляція, самообмеження дій і реалізується в добропорядності суддів.

Підводячи підсумок зазначеному, можемо стверджувати, що інститут соціальної відповідальності суду є одним із соціальних регуляторів судово-владних відносин, моральною передумовою правового характеру судової влади й довіри до неї з боку суспіль-

ства. Він може служити інструментом соціального контролю, що забезпечує узгодженість державних і громадських інтересів. У той же час соціальна відповідальність суду є найважливішою моральною якістю особистості судді.

Показники соціальної відповідальності суду – це в основному наявність у законодавстві:

- норм щодо відповідальності суду за неправове рішення;
- ефективного механізму притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності;
- механізму контролю за відповідністю особистісних якостей судді уявленням членів суспільства про добропорядність носіїв судової влади;
- способу оцінки відповідності судового рішення очікуванням громадськості.

Розділ 4

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

4.1. Принципи оцінки ефективності судової системи

Як уже було доведено, ефективність виступає якісною характеристикою (ознакою) судової системи, що свідчить про те, наскільки *якісно* здійснюється функціональне призначення останньої. Спираючись на цю тезу, можна передбачити можливість виміру ефективності судової системи. Тому сфокусуємо свій інтерес на з'ясуванні сутності терміна «якість».

«Якість» як наукова категорія визначає цілісну характеристику функціональної єдності суттєвих властивостей об'єкта, його внутрішньої й зовнішньої завершеності, відносної стійкості, відмінності від інших об'єктів або ж схожість із ними. Однак цей термін не є тотожним терміну «ефективність» з наступних причин. *По-перше*, якщо якість указує на властивість (або сукупність сутнісних властивостей) системи, які зумовлюють її придатність для використання за призначенням, то ефективність – це рівень функціонування системи. *По-друге*, якщо сферою застосування терміна «якість» виступають будь-які об'єкти, то для ефективності – це лише цілеспрямовані процеси, здійснювані системою. *По-третє*, якщо чинником для структурного аналізу якості системи є її організація, властивості елементів, то для ефективності – це якість функціонування цієї системи, вплив оточуючого середовища.

Отже, оцінити ефективність судової системи – значить здійснити комплексний аналіз якості всього цілісного, системного явища з урахуванням усіх аспектів функціонування судової системи: у зовнішніх її взаємозв'язках з іншими органами влади й суспільством, щодо особливостей внутрішньосистемної організації й функціональної спрямованості тощо. Вважаємо за доцільне перенести пізнавальний інтерес до цього явища в площину питання, яким же чином можна оцінити (виміряти) ефективність судової системи?

Зазначена проблема може вважатися транснаціональною, що полягає головним чином у з'ясуванні методів і критеріїв виміру якості судової системи як державно-правового явища. Складність такого виміру полягає в складності самого предмета пізнання, оскільки судова система є учасником різних правовідносин, а для комплексної її оцінки необхідно визначити рівень її ефективності в кожній царині її прояву.¹ Зокрема, судова система виступає: (а) учасником державно-владних і суспільних правовідносин із забезпечення правової рівноваги в суспільстві; (б) комплексним інститутом, що характеризується певними внутрисистемними зв'язками між її елементами; (в) учасником правовідносин щодо гарантування розгляду правових конфліктів у порядку судочинства. Окремий її елемент – суд – впливає на якість судової системи в цілому, що свідчить про необхідність комплексного підходу до оцінки ефективності цього державно-правового інституту.

Основні ідеї й принципи оцінювання діяльності суду були опосередковано визначені в численних рішеннях Європейського суду з прав людини, що стосуються права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.). Разом із тим вітчизняні дослідники слушно наголошують на відсутності в сучасному правознавстві ґрунтовних теоретико-методологічних досліджень проблематики оцінювання ефективності її правової сфери, що є важливим обмежуючим чинником у галузевих науках.² Такий стан дозволяє нам порушувати питання й вирішувати завдання, характерні для початкового етапу опрацювання наукової проблеми, тобто спробувати сформулювати вихідні *принципи*, що стануть орієнтиром у подальшому дослідженні.

¹ Див.: Richard Mohr, Francesco Contini. Judicial Evaluation in Context: Principles, Practices and Promise in Nine European Countries // European Journal of Legal Studies. – 2007. – № 1, 2. – P. 29-50.

² Див.: Законодавство: проблеми ефективності /В.Б. Аверьянов, В.Н. Денисов, В.Ф. Сіренко, Я.М. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 20 - 34; Бірченко Ю.І. Визначення поняття ефективності правових норм // Наук. зап.: спец. вип. – 2001. – Т. 19. – С. 199-211; Жинкин С.А. О новых методологических подходах к исследованию эффективности права // Рос. следователь. – 2003. – № 10. – С. 31-33; Козак О.С. Поняття ефективності та його роль у моніторингу сучасного стану звільнення від кримінальної відповідальності в Україні // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 243 – 250 та ін.

Ефективність судової системи, повторимося, прямо пропорційна рівню досягнення мети, поставленою перед нею. Серед ієрархій цілей, заради яких утворена й функціонує ця система, основною ми визначили надання судових послуг. Саме їх якість і є одним з показників ефективності судової системи. Судові послуги, на відміну від звичайних юридичних, є публічними. У них немає засад платності, відносин «клієнт – представник», і суддя, як носій влади, не становиться учасником будь-якої угоди з учасниками процесу й не може мати статусу сторони, представника та ін. Він є безстороннім. Категорія «судові послуги» передбачає їх юридичну й етичну повноцінність і достатню обґрунтованість. Публічність судових послуг означає, що вони надаються не тому, кому забажає суддя (на відміну, наприклад, від адвоката), а будь-кому і підставою для цього є не договір, а закон. Суддя не вправі відмовити у виконанні відповідних судових процедур, якщо це не передбачено законом.¹

За такого підходу якість судової системи буде визначатися тим, наскільки судовий процес відповідатиме суспільним потребам та очікуванням клієнта – учасника судочинства. Разом із тим оцінка якості судового процесу не може ґрунтуватися лише на тому, задоволений клієнт чи ні, особливо з урахуванням того, що в окремих видах проваджень є так звані «примусові користувачі» (наприклад, підсудні в кримінальному процесі). Із цієї точки зору громадські потреби не завжди можуть бути формалізовані як операціонально визначені цілі й завдання. Судовий розгляд і винесення рішення – це діяльність, обмежена рамками закону, який вимагає безсторонності й однаковості умов для всіх учасників. Намагання задовольнити клієнта – учасника судового процесу – не означає що їх дії також не обмежені такими рамками закону. Як справедливо зазначає О.В. Сердюк, ефективність завжди існує як певна реальність уявлень про наслідки певної діяльності, яка виникає внаслідок їх оцінювання відповідно до існуючої теоретично-світоглядної моделі. Однак при цьому вона не може бути обмежена якимось стандартами чи апіорі встановленими внутрішніми

¹ Див.: Мурадян Э.М.. Истина как проблема судебного права. – М.: «Былина», 2002. – С.7-8.

властивостями відповідного об'єкта оцінки.¹ З нашого погляду, задоволеність від отриманих судових послуг повинна трактуватися так, що їх надання було виключно в рамках закону, що виконані всі вимоги останнього й поводження з клієнтом було максимально коректним, етичним, у межах правового поля.

1. Основним принципом оцінки ефективності судової системи слід визнати саме законність. Цей принцип є основоположним, але не єдиним. Деякі феномени юридизації суспільних відносин і нестабільності законодавства призвели до того, що закон зараз передбачає декілька варіантів організації судового процесу і змісту рішень по конкретній справі. Досягнення високого стандарту якості судового розгляду й винесення якісного судового рішення вимагають від судді (як керівника судового процесу) практичного досвіду й професійної майстерності у виборі й оперуванні найбільш ефективними й можливими методами ведіння процесу. Крім того, розгляд справи включає також багато складників, які взагалі не врегульовані законом.

2. Відповідність суду суспільним потребам. Як уже було доведено в попередніх підрозділах, інститут суду виник на потребу суспільства в безсторонньому розв'язанні соціальних конфліктів. Розгляд конфліктів і забезпечення реалізації права на судовий захист і сьогодні залишається основною соціальною функцією суду. Водночас розвиток суспільних відносин викликав до життя потребу в наділенні останнього новими (додатковими) соціальними функціями. Відомі часи, коли на суди покладалися функції соціального виховання, підтримання правопорядку, правопросвітницькі завдання тощо. У сучасному суспільстві актуальним є покладення на них функцій судового контролю і правотворчості. При визначенні ефективності судової системи фактично має йтися не про відповідність результатів і цілей правосуддя, а про адекватність судового механізму реальним соціальним відносинам.

Відповідність судової системи суспільним потребам є передумовою легітимності цього державно-правового інституту. Такої ж позиції дотримується і Європейська комісія з ефективності

¹ Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія / кол. авт.; за заг. ред. В.І. Борисова, В.С. Зеленецького. – Х.: Право, 2010. – С. 49, 50.

правосуддя: правосуддя продукує специфічні соціальні зв'язки й відносини, які не можуть зводитися лише до того, чи задоволені діяльністю суду (чи судді) користувачі їх послуг. Однак неможливо спиратись тільки на формальні ознаки його якості. Наприклад, можна забезпечити належний рівень доступу до правосуддя, але за браком довіри до суду такий вимір якості залишатиметься формальним.¹ Тому існує нагальна потреба в системному оцінюванні якості судочинства, коли базовим принципом моделі оцінювання стає відповідність суду суспільним вимогам.

3. *Авторитетність інституту суду в суспільстві.* Якщо підходити якомога відповідальніше до реалізації принципу верховенства закону, варто створити умови довіри до судової системи. Недостатній авторитет останньої може призвести до певних наслідків з точки зору виконання її завдань. Якщо люди не довірятимуть суду, проблеми і спори можуть тривалий час залишатися не вирішеними або ж сильніша сторона у правовідносинах зможе безкарно зловживати своїм статусом. До того ж завдання суду як гаранта правової рівноваги так і буде не виконаним. Зниження авторитету цієї установи може викликати поширення режиму беззаконня.

Рівень довіри до судів залежить як від їх діяльності, так і від інших чинників, як-от: (а) законність і справедливість судових рішень; (б) проведення слухання й винесення рішення по справі відповідно до принципу рівності сторін; (в) справедливість та об'єктивність при виконанні процесуальних дій; (г) винесення судового рішення виключно на доказах; (д) повага до честі й гідності учасників судового процесу; (е) чітке і зрозуміле обґрунтування судового рішення та ін.

4. *Реальність права на судовий захист.* Кожна особа повинна мати можливість скористатися своїм правом на судовий захист, а тому судова система, судова процедура, механізм виконання судового рішення мають бути зорганізовані відповідним чином. Для забезпечення цього принципу надзвичайно важливим є високий стандарт якості вирішення судової справи. Для звернення до суду не повинно бути жодних перешкод, дії судді мають бути доцільни-

¹ Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія / кол. авт.; за заг. ред. В.І. Борисова, В.С. Зеленецького. – Х.: Право, 2010. – С. 53.

ми й ефективними, його компетентність гарантуватися професійністю і кваліфікацією, а рішення, які він виносить, повинні бути законні й обґрунтовані.

5. *Процесуальна справедливість*. Ефективність судової системи оцінюється не лише на підставі аналізу відповідності судової процедури й винесеного судового рішення закону. Для користувача судовими послугами неабияке значення має не лише законність рішення або додержання процедури судового розгляду, а й реалізація його очікування безстороннього і справедливого судового розгляду. Формування такого стану пов'язано з відчуттям поваги до честі й гідності людини, комфортності перебування в судовій установі, із ввічливістю персоналу суду, простотою і зрозумілістю судових процедур, з почуття важливості своєї участі в судовому процесі. Іншими словами, цей принцип оцінки ефективності судової системи передбачає виокремлення суб'єктивного акценту сприйняття суду в загальній моделі Стандартів якості судової системи.

6. *Предбачуваність результату*. Названий принцип означає, що оцінка якості судової системи здійснюються для визначення відповідності реальної моделі ефективності судової системи ідеальному уявленню про неї. Виявлення невідповідностей вимагає судового реформування. Оптимальною є судова система, в якій: а) забезпечується збалансування ролі суду як правового гаранта рівноваги в суспільстві; б) її організація спрямована на полегшення доступу до правосуддя; в) до учасників судового процесу ставляться відповідно до їх процесуального статусу, поважаючи їх честь і гідність; г) судові засідання проходять якісно й ефективно з використанням сучасних технологій; д) дотримується розумність матеріальних і часових витрат для постановлення справедливого рішення; е) рішення справедливі, законні й обґрунтовані, виконуються безперешкодно і своєчасно; є) судді професійні і кваліфіковані, безсторонні в судовому процесі; ж) службовці апарату суду компетентні, ввічливі й уважні до відвідувачів; з) громадяни поважають суд і вірять у його безсторонність і незалежність.

Діяльність судової системи в Україні в останні роки перебуває в центрі досить гострої громадської полеміки, у якій постійно фігурує тема ефективності і якості судового розгляду. Учасники цих

дискусій оперують різною, часто досить суперечливою, інформацією про показники функціонування судових органів. Неможливо отримати адекватне уявлення про стан судочинства тільки на підставі офіційної статистики, оскільки вона завжди має ризик однобічного погляду й не відбиває реакції учасників судового розгляду на якість судового провадження. В Україні практично майже немає системних наукових напрацювань у сфері методології виміру ефективності судової системи. На пострадянському просторі існують лише 2 фундаментальні наукові праці, що стосуються питань оцінки якості правосуддя у кримінальних¹ і цивільних справах².

Суттєвою проблемою в цій площині є те, що в державі фактично використовуються лише підходи, які бралися до уваги ще за радянську добу: оцінка роботи суддів і судів за кількістю скасованих чи змінених рішень, скарг чи дисциплінарних проваджень тощо. Ще за тих часів така позиція зазнала жорсткої критики,³ і пропонувалося оперувати як кількісними, так і якісними показниками.⁴

Але певний практичний досвід щодо спроби оцінити якість функціонування суду Україна має. Так, у рамках пілотної програми, запровадженої за підтримки проекту Агентства США з міжнародного розвитку «Україна: верховенство права» у 2008 р. і 2009 р. проведено опитування відвідувачів суду щодо їх оцінки діяльності й різних аспектів функціонування цієї установи. Анкетувалися користувачі судових послуг у 15 судах різних регіонів країни. На противагу загальним соціологічним опитуванням громадської думки, в основу опитування було покладено методологію карток громадянського звітування, яка передбачає тісну співпрацю між тими, хто забезпечує функціонування суду (судді, працівники апарату

¹ Див.: Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – 392 с.

² Див.: Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – 267 с.

³ Див.: Алексеев А.М., Роша А.Н. Латентная преступность и эффективность деятельности правоохранительных органов. // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Проспект, 1973. – Вып.19. – С. 41-43; Ларин А.М. Управление расследованием и измерение его эффективности. // Советское государство и право. – 1979. – №10. – С.85.

⁴ Див.: Пашкевич П.Ф. Процессуальный закон и эффективность уголовного судопроизводства. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 14-19.

суду, керівництво судових установ), і тими, хто безпосередньо ці послуги отримує (громадяни України, відвідувачі суду). Анкетувалися лише ті, хто безпосередньо мав досвід вирішення справи в суді. Фактично була апробована форма громадського контролю за якістю функціонування судової системи. У межах пілотного проекту було запропоновано 7 вимірів якості: а) територіальна доступність суду; б) зручність і комфортність перебування у стінах установи; в) повнота, доступність і зрозумілість отриманої інформації; г) прийнятність платежів; д) дотримання розумних строків судового розгляду; е) сприйняття роботи працівників апарату суду; є) оцінка роботи судді.

Зауважимо, що таке опитування не мало за мету всебічно оцінити діяльність суду й усі його аспекти. Це була спроба поглянути на його роботу очима громадян, що дозволило визначити уявлення про їх суб'єктивне сприйняття того, наскільки комфортно вони почувуються у цій установі, наскільки повною і зрозумілою для них є отримана інформація, наскільки вони задоволені швидкістю вирішення справи, чіткістю винесеного рішення й іншими питаннями, які в дійсності формують думку пересічного громадянина про суд.

Такі оцінки отримувалися від тих, хто був безпосереднім учасником судового процесу. Певний позитивний момент подібного підходу полягає в необхідності подолання спрощених уявлень про громадські оцінки діяльності суду, які досить часто можна знайти в масштабних соціологічних дослідженнях, отриманих шляхом анкетування населення України, що дають уявлення не стільки про реальні проблеми судової системи, скільки про поширеність певних стереотипів масової свідомості, найчастіше негативних і створених ЗМІ й політиками. У той же час метою такого опитування було лише оцінити рівень задоволеності людей окремими аспектами функціонування судів, а тому використана методологія не може бути визнана за оптимальну (зразкову) в контексті оцінки ефективності судової системи в цілому.

При оцінці ефективності судової системи, як вбачається, повинні бути передбачені показники як кількісні (наприклад, для аналізу ефективності соціальних витрат, спрямованих на отримання результативності такого державно-правового явища, як судова система, кількісні показники дозволять віддзеркалити результа-

тивність досягнення цілей і витрати на її забезпечення), так і якісні (які дозволять сформулювати загальні положення ефективності, що дає можливість судити про характер і тенденції у царині розвитку окремих галузей правової дійсності).

Підсумовуючи викладене, наголосимо, що в Україні досі не стала предметом наукового і практичного інтересу оцінка ефективності судової системи в цілому, а спостерігалися спроби лише оцінити якість окремих аспектів її функціонування. Досліджуючи це питання ми впритул підійшли до нагальної потреби опрацювання Стандартів якості функціонування суду, на які могли б спиратися перш за все самі суди, а також інші зацікавлені сторони – як державні органи, так і інститути громадянського суспільства, як-от: (а) державний орган, завданням якого є організаційне й фінансове забезпечення діяльності судів, інших органів та установ судової системи, і (б) певною мірою кваліфікована громадськість, зацікавлена в підвищенні ефективності і прозорості всієї розглядуваної системи. На сьогодні слід констатувати, що в Україні таких Стандартів не існує, але саме їм належить стати методологічним підґрунтям оцінки ефективності судової системи країни. В попередньому розділі ми виклали власне бачення змісту таких Стандартів. Далі ж спробуємо визначити методологічні засади оцінки ефективності судової системи України, але спочатку доцільно дослідити існуючий світовий досвід оцінки якості суду.

4.2. Світовий досвід оцінки якості суду

Підвищення ефективності судової системи належить до пріоритетних завдань у становленні реальної демократії в суспільстві. Однак неможливо отримати адекватне уявлення про її стан, наявні проблеми, які потрібно вирішити шляхом судової реформи, без проведення виміру якості функціонування існуючих судових інституцій. Цей напрям в Україні лише розпочинає обговорюватися в практичній площині. Між тим протягом останніх років якість роботи судів стала предметом обговорення в багатьох державах.¹

¹ Див.: Pim Albers. The Assessment of Court Quality: Hype of Global Trend? // Hague Journal on the Rule of Law. – 2009. – № 1. – С. 53-60.

У зарубіжних країнах інтерес до цієї проблеми виник ще в 50-ті роки ХХ ст., коли японські компанії затвердили перші принципи контролю якості. Згодом США підтримали цю ініціативу, встановивши Премію якості ім. Малкома Болдріджа (1987 р.), яку стали присуджувати компаніям та інституціям публічного сектору за високі досягнення в царині якості. Інтерес до оцінки якості судової системи пізніше поширився й на європейські країни. Дискутувалася ціла низка питань – від визначення самої концепції якості судового розгляду до ідей з опрацювання інструментів і методів оцінки критеріїв якості.¹ На сьогодні у більшості європейських країн запроваджені певні проекти, що мають на меті запровадити механізм оцінки якості функціонування судів, однак система показників, що використовується, дуже різна. Наприклад, кількість розглянутих судами справ є одним із головних показників ефективності функціонування суду в Боснії і Герцеговині, Кіпрі, Данії, Фінляндії, Франції, Греції, Латвії, Литві, Чорногорії, Словенії і Туреччині. Якість судового рішення і організації судового процесу є предметом оцінки в Албанії, Кіпрі, Франції, Грузії, Греції, Латвії, Чорногорії, Нідерландах, Швеції і Македонії; задоволеність користувачами якістю отриманих судових послуг – у Данії, Іспанії, Швейцарії, Ірландії і Шотландії; розмір судових витрат – в Естонії і Швейцарії; задоволеність працівників судової системи – в Шотландії тощо.² Однак не дивлячись на те, що концепція оцінки якості функціонування суду різниться, в цілому можна виокремити основні складові, що обов'язково мають бути присутні: а) Стандарти якості роботи суду; б) сфери оцінки; в) система критеріїв, індикаторів та показників; г) методологія отримання даних; д) коло суб'єктів, які будуть здійснювати оцінку.

З нашої точки зору, найдосконаліші проекти оцінки якості діяльності судів створені й успішно реалізуються в США, Фінляндії, Швеції, Нідерландах та Сінгапурі. Розглянемо запроваджені в цих країнах моделі оцінки якості судів докладніше.

¹ Див.: Total Quality Management [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.tqe.com/tqm.html> – Заголовок з екрану.

² Докладніше див.: Jose Juan Toharia. Evaluating Systems of Justice through Public Opinion: Why? What? Who? How? And What for? / In: Eric Jensen, Thomas Heller. Beyond Common Knowledge: Empirical Approaches to the Rule of law. – Stanford University Press, 2003. – P. 21-60.

4.2.1. Американська модель оцінки якості судової системи.

У серпні 1987 р. внаслідок збільшення кількості затримок розгляду справ у судах США Національний центр судів штатів і Бюро сприяння правосуддю Міністерства юстиції країни ініціювали Проект стандартів успішності судів першої інстанції, метою якого було підготовка Системи стандартів і вимірювання успішності судів першої інстанції, яка становить собою способи самооцінки й самовдосконалення судів першої інстанції. Стандарти діяльності й Система контролю за діяльністю судів першої інстанції (The Trial Courts Performance Standards and Measurement System) були вперше представлені в 1995 р. Саме із цього часу й розпочалося їх впровадження в життя як постійного складника систем контролю й оцінки.¹

У фокусі стандартів знаходиться окремий загальний суд першої інстанції штату, що розглядається як організація, яка має за мету обслуговування потреб тих, хто звертається за судовим захистом. Експертами було запропоновано 68 вимірів по 22 стандартах, пов'язаних із 5-ма сферами вимірювання: (а) доступ до правосуддя (відкритість судового розгляду, безпечність, доступність і комфортність, фактична участь, ввічливість та уважність, обґрунтованість і не обтяжливості часових і матеріальних витрат); (б) оперативність і своєчасність (судове провадження, відповідність розкладу, швидке застосування матеріальних і процесуальних норм); (в) рівність, об'єктивність і чесність (справедливий судовий процес, функції присяжних, судові рішення й дії, зрозумілість, відповідальність за примусове виконання, ведення і зберігання записів); (г) незалежність і підзвітність (незалежність і ввічливість, відповідальність за суспільні ресурси, практики й рішення персоналу, державна освіта, реакція на зміни); (д) громадська довіра (доступність, швидке, справедливе й надійне відправлення правосуддя, суддівські незалежність і відповідальність).²

¹ Див.: Nancy E. Gist. Trial Court Performance Standards and Measurement System [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles/tcps.pdf> – Заголовок з екрану.

² Див.: NCSC: Research: Trial Court Performance Standards and Measurement System [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ncsconline.org/d_research/TCPS/Standards.htm – Заголовок з екрану.

Розробка стандартів не передбачала їх використання як суворих правил; скоріше вони мають рекомендаційний характер, сприяють удосконаленню судової діяльності. Оцінка ефективності суду здійснюється на підставі аналізу інформації, отриманої методами спостереження, моделювання, опитування, оцінки, аналізу документів, експертного оцінювання.

Запропоновану Систему стандартів було перевірено у 12 судах, але через надмірну її складність, надто велику кількість вимірів для оцінювання надалі успішно їх запровадити не вдалося.

Осмысливши цей досвід, Національний центр судів штатів США на початку 2000 р. розпочав пошуки нового підходу, маючи на меті не розробку ще однієї всеосяжної комплексної моделі якості судової діяльності, а створення практичних інструментів, які могли б використовуватися судами для підвищення якості їх роботи й послуг в окремих сферах. Ці інструменти дістали назву CourTools і складаються з 10-ти показників і методів змістовного вимірювання якості: (а) доступ та об'єктивність, (б) співвідношення кількості розглянутих справ і загальної кількості справ, що надійшли до суду, (в) тривалість розгляду справи, (г) тривалість очікування судового розгляду; (д) надійність оголошеної дати слухання, (е) надійність і цілісність матеріалів справи, (є) стягнення штрафів, (ж) ефективне використання присяжних, (з) задоволеність персоналом суду, (и) вартість розгляду справи.¹ Однак недоліком даної моделі виявився брак взаємозв'язку між наведеними 10-ма вимірами й невизначеністю внеску кожного з них у підвищення якості й поліпшення функціонування суду. Тому у 2007 р. Національний центр судів штатів США розпочав нову роботу над опрацюванням рамкової схеми вимірювання якості функціонування цих установ, яку було презентовано навесні 2008 р. і яка на даний момент проходить апробацію.

4.2.2. Сінгапурська модель оцінки якості суду. Як і у випадку із судами штатів США, саме затримки розгляду і накопичен-

¹ Див.: CourTools Performance Measures [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ncsconline.org/D_research/CourTools/CourToolsWhitePages-v4.pdf – Заголовок з екрану.

ня нерозглянутих справ стали головними причинами ініціювання в 1990 р. судових реформ у *Сінгапурі*. Одним з перших елементів цього реформування було запровадження так званої Судової хартії. Вона мала на меті підвищити рівень доброзичливості судів до суб'єктів, які звертаються до суду, зокрема, шляхом вжиття заходів, спрямованих на зменшення тривалості проваджень і коректне ставлення до сторін. На додачу до затвердження цього документа було вжито низку інших заходів, як-от: а) сприяння лідерству, що ґрунтується на вмінні прогнозувати, б) застосування методологій стратегічного планування, в) уміле використання інформації, г) розробка політик у сфері управління персоналом, д) забезпечення продуктивності судових проваджень шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій, е) посередництво, є) регулярне проведення досліджень для з'ясування рівня задоволеності користувачів судових послуг.

Наприкінці 90-х Суди нижчого рівня Сінгапуру втілили в життя систему показників правосуддя (justice scorecard) як інструмент виміру якості функціонування суду, яка зв'язати в єдине ціле передбачення, місію й дії судів та управління, що ґрунтується на прогнозуванні, й використання стратегічних показників для виміру якості діяльності судів. У вересні 2000 р. цю систему показників правосуддя було замінено на її електронну версію – «eJustice Scorecard System», до якої заноситься інформація щодо діяльності судів та її якості і яка групується за 4-ма категоріями: (а) зв'язки з громадськістю, (б) внутрішні процеси, (в) навчання і (г) фінансування.¹

З огляду на активну роль судової влади країни в поліпшенні якості своєї роботи зазначені Суди нижчого рівня у 2006 р. отримали «Премію якості Сінгапуру». Дана нагорода вручається на визнання відповідності найвищим стандартам якості, розробленим на підставі стандартів, передбачених Національною премією США ім. Малкома Болдріджа за якість, Європейським фондом управління якістю (EFQM) і Премією Австралії за професійну досконалість.

¹ Див.: Wong Peck. eJustice Scorecard System [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.aija.org.au/Law&Tech%2008/Papers/Peck.pdf> – Заголовок з екрану.

4.2.3. Швецька модель оцінки якості судової системи. Широке обговорення якості діяльності судів розпочалось у Швеції ще в 1997 р. Центральна судова адміністрація (Domstolsverket) організувала проведення 2-х семінарів, присвячених цій проблемі, в роботі яких взяли участь як судді – представники Верховного Суду Швеції, Верховного адміністративного суду, апеляційних судів, апеляційних адміністративних судів, районних і адміністративних судів, так і представники інших юридичних професій – прокурори, адвокати, аудиторі, а також представники парламентського омбудсмена. У результаті їх плідної праці опрацьовано системний документ (Висновок), у якому основні аспекти якості судової діяльності були поділені на 4 категорії: (а) судові рішення, (б) строки розгляду справ, (в) взаємовідносини з клієнтами і (г) професіоналізм і компетентність суддів та інших працівників суду.¹ Акцентувалася увага на впливі на якість судового розгляду ефективності системи контролю й рівня професійності голів судів щодо адміністрування установ.

Для оцінки якості суду пропонуються: (1) статистичний метод (загальна кількість судових справ, кількість вирішених справ, кількість апеляцій, відсоток відмінених в апеляційному порядку рішень); (2) метод самооцінки (наприклад, тривалість часу, витрачений на розгляд справи); (3) опитування учасників судового процесу щодо їх задоволеності послугами суду та ін.

У Швеції також реалізуються широкомасштабні проекти з розвитку судів, зокрема, організаційна реформа й реформування робочого процесу, які теж передбачають механізми покращання якості діяльності цих установ. У 2004 р. було ініційовано проект для початку систематичної роботи з поліпшення якості роботи в судах.² У вересні 2005 р. робочою групою було представлено Висновок (Att Arbeta med Kvalitet i Domstolsväsendet³), у якому було визначено поняття «якість у судовій діяльності», причини, що зумовлюють необхідність вжиття заходів з покращання цього показ-

¹ Див.: Domstolsverket – Kvalitet i domstolsverksamhet. – 25.05.1997. – № 184.

² Див.: Domkretsen – 2004. – № 3.

³ Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hyresnamnden.se/Publikationer/Informationsmaterial/24H-strategi.pdf>

ника, і конкретні пропозиції для підвищення якості всієї судової системи. Запропоновано доручити підготовку програми систематичного поліпшення якості самим судам за підтримки й контролю з боку центральної адміністрації судової системи. Кожен суд повинен самостійно сформувати робочу групу й визначити пріоритетні напрямки вдосконалення своєї діяльності. На думку авторів Висновку важливим результатом роботи цих груп має стати оформлення системи критеріїв і визначення шкали їх оцінювання, які в майбутньому стануть підґрунтям для оцінки судової системи в цілому.

4.2.4. Нідерландська модель оцінки якості судової системи.

У Нідерландах проблематика якості функціонування судової влади стала активно дискутуватися на політичній арені як частина великої програми реформування судової системи «Судочинство у ХХІ столітті» (1998 – 2002). Було підготовлено й реалізовано на рівні судів декілька новаторських проєктів, один з яких стосувався саме якості судової системи (1999 р.). Головною метою цього документу було створення системи вимірювання для судів, яка зробила б можливим оцінювання ними рівня якості функціонування судів і визначення аспектів, потребуючих удосконалення.

Невелика проєктна команда, до складу якої ввійшли судді, працівники апарату судів, радники Міністерства юстиції й експерти з Агентства якості судової системи (PRISMA), за 3 роки розробила систему, що складалася з 5-ти аспектів вимірювання: (а) незалежність і чесність, (б) своєчасність проваджень, (в) однаковість застосування законодавства, (г) компетентність і (д) належне ставлення до сторін. По кожному із цих ознак вимірювання розроблено декілька показників, а також конкретні інструменти (судова статистика, опитування користувачів судових послуг і працівників апарату, інспекції) для збирання і презентації відповідних даних.

Зазначену систему вимірювання було апробовано у 2000 – 2001 рр. у 3-х пілотних судах країни, після чого її вдосконалена версія стала частиною комплексної системи оцінювання якості функціонування судової влади Нідерландів «RechtspraakQ». Вона складається з 9-ти елементів, згрупованих за такими 3-ма кате-

горіями: нормативна база, інструменти вимірювання, інші елементи.

Нормативна база складається з нормативів якості, поданих у вигляді контрольного списку, який може використовуватися керівниками судів для поліпшення якості роботи установи. Вони охоплюють багато аспектів, які суди й Рада судової влади вважають важливими для оцінювання діяльності судової системи й необхідними для задоволення вимог сторін, безпосередньо заінтересованих у якості роботи судів. Також сюди входить опрацьована система вимірювання якості функціонування суду.

Інструменти вимірювання передбачають форми отримання інформації, необхідної для оцінки якості діяльності суду, зокрема: (1) дослідження стану роботи судів (раз на 2 роки кожному суду належить провадити дослідження стану своєї діяльності на підставі стандартизованої процедури аналізу); (2) опитування суб'єктів, які звертаються до суду, і його персоналу з метою визначення рівня задоволеності (кожен суд раз на 4 роки провадить таке опитування); (3) інспекційні візити (раз на 4 роки кожен суд має інспектувати незалежна комісія, до складу якої входять особи, які працюють за межами судів (наприклад, університетський професор, адвокат і прокурор), яка готує загальний звіт щодо якості функціонування судової системи Нідерландів); (4) аудиторські перевірки (під час яких працівники апарату суду перевіряють, чи відповідає суд критеріям, передбаченим системою вимірювання якості функціонування судів).

До *інших елементів* належать система аналізу роботи колегами і процедура розгляду скарг. Аналіз діяльності працівників суду їх колегами проходить у формі професійних консультацій між суддями переважно з метою поліпшення якості роботи окремих суддів. У процесі цієї процедури значна увага приділяється взаємодії судді зі сторонами під час слухань, а також якості індивідуальної роботи судді. У 2002 р. в Нідерландах було запроваджено спільну для всіх судів процедуру подання скарг, головна мета якої полягає в забезпеченні одностайного ставлення до скарг, що надходять до різних судів.¹

¹ Див.: Rechtspraak A Quality System for the courts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.siteresources.worldbank.org> – Заголовок з екрану.

4.2.5. Фінська модель оцінки якості судової системи. У Фінляндії одним з поштовхів для початку реалізації проектів якості судів став Висновок Робочої групи з ефективного управління, в якому виокремлено 4 категорії якості судової системи, що стосувалися: (а) судового процесу, (б) судового рішення, (в) обслуговування клієнтів та (г) організації суду. На його підставі було ініційовано самостійну роботу судів з опрацювання критеріїв якості й методик оцінювання, в результаті чого суди розробили власні статистичні критерії й показники для моніторингу справ, які надходять до суду; які знаходяться в судовому провадженні, та щодо строків їх розгляду.

Найбільш успішним став проект удосконалення судового розгляду (Проект якості), створений у судах округу Апеляційного суду Рованіємі, який у 2003 р. презентував Перелік Контрольних значень показників якості судочинства.¹ Вони розраховані на вимірювання різних сторін діяльності судів і складаються з 6-ти аспектів і 40 критеріїв якості: (1) розгляд справ (9 критеріїв); (2) рішення у справах (7 критеріїв); (3) ставлення до сторін і публіки (6 критеріїв); (4) оперативність провадження (4 критерії); (5) компетентність і професійні навички (6 критеріїв); (6) організація й менеджмент судочинства (8 критеріїв). Усі вони аналізуються за допомогою методики, що передбачає оцінювання результатів за допомогою шестибальної шкали. У рамках оцінювання підраховується сума окремих показників якості, яка й надає уявлення про те, наскільки вдалося поліпшити якість і як близько суд підійшов до максимально можливого результату – 210 балів. Для збирання всієї необхідної для оцінювання інформації використовуються різні методи аналізу – від самооцінки, опитувань, експертних оцінок до статистичного аналізу й реагування з боку судів. Регулярність проведення оцінювання – 3-5 років. У період між цими основними процедурами провадяться ще й проміжні оцінювання, наприклад, щодо критеріїв так званої оперативності провадження моніторинг провадиться щорічно.

У квітні 2005 р., по завершенні попередньої розробки Критеріїв якості, їх розіслали судам для надання відгуків і коментарів. На підставі отриманих зауважень було підготовлено загальний огляд,

¹ Див.: Defensor Legis. – 2004. – № 1.

який опубліковано на сайті районного суду Оулу,¹ і з того часу Проект якості широко реалізується у Фінляндії. Він отримав визнання як фінського, так і світового юридичного товариства. Зокрема, у 2005 р. Проект став переможцем конкурсу Ради Європи й Комісії Європейського союзу «Кришталеві терези правосуддя», в якому взяли участь 22 проекти з 15 країн.²

На даний час якість роботи фінських судів оцінюється в контексті системи ефективного управління. Раз на рік Міністерство юстиції здійснює консультації кожного суду з питань якості його функціонування. У перебігу цих переговорів оцінюється загальна кількість справ, що поступають на судовий розгляд, кількість вирішених, узгоджується розмір необхідних суду матеріальних і кадрових ресурсів. До того ж у рамках цих зустрічей обговорюється успішність (або неуспішність) діяльності суду в поточному році, визначається середня тривалість розгляду справ, ефективність і продуктивність суду в цілому. Також запроваджено практику самостійного моніторингу судами своєї роботи й оцінки її ефективності. Крім того, до повноважень Апеляційного суду віднесено проведення періодичних перевірок ефективності діяльності судів, що знаходяться в його юрисдикції.

У більш широкому спектрі, оцінка дії судів здійснюється також за допомогою дослідження рівня довіри до них громадян. Оскільки опитування відбувається серед громадськості в цілому, це означає, що респонденти не обов'язково самі були учасником судових правовідносин. Іншими словами дослідження фактично спрямовано на з'ясування загального ставлення громадян до судів, а не на визначення аналітичних показників якості судової системи.

Як бачимо, країни Заходу мають доволі цікавий досвід в опрацюванні питань оцінки якості функціонування судової системи. І хоча в основному об'єктом дослідження стає лише якість судового розгляду, вважаємо, що певні підходи можуть бути враховані при опрацюванні стандартів якості судової системи в цілому.

¹ Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.oikeus.fi/ /6028.htm

² Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.coe.int/cepej

4.2.6. Ініціативи Європейського Союзу щодо оцінки ефективності судових систем. Поруч з ініціативами окремих держав стосовно розробки систем якості судової діяльності на загальноєвропейському рівні також виявляється тенденція сприяння цьому процесу. Наприклад, у 2004 р. Комітет Європейського парламенту вказав на потребу у створенні Хартії якості кримінального судочинства, на рівні Ради Європи почала діяти спеціальна робоча група Європейської комісії з ефективності правосуддя (CEPEJ), а в рамках діяльності Європейської мережі судових рад (ENCJ) створено робочу групу з питань менеджменту якості. Розглянемо ці 3 європейські ініціативи докладніше.

У 2004 р. *Комітет з громадянських свобод, юстиції та внутрішніх справ Європейського парламенту* опублікував робочий документ щодо якості кримінального судочинства й узгодження кримінального законодавства в державах-членах.¹ Головна його ідея полягає в тому, що сфера свободи, безпеки і правосуддя в Європі ґрунтується на культурі різноманіття правових систем і передбачає запровадження спільної системи орієнтирів і механізму взаємооцінювання. На думку ініціаторів проекту, в Хартії якості кримінального судочинства має міститися набір критеріїв для оцінювання функціонування судових систем. Зокрема, виокремлювалися такі сфери оцінювання: а) рівень дотримання принципів незалежності судової влади; б) відповідність стандартам справедливого судового процесу; в) здійснення кримінального провадження, включаючи виконання вироків. Крім цих пропозицій, Комітет запропонував включити до Хартії механізм взаємооцінювання, який повинен складатися з (а) порівняльної статистичної бази, (б) контрольних значень показників якості, (в) поширення найкращих практик та (г) оцінювального звіту про дотримання Хартії якості.

Після публікації робочого документа в Європейському парламенті, узгодженої позиції щодо напрямку реалізації зазначеної ідеї, на жаль, не було досягнуто. Водночас Європейська комісія створила форум в Інтернеті з метою стимулювання дискусії з при-

¹ Див.: Working Document on the Quality of Criminal Justice and the Harmonisation of Criminal Legislation in the Member States. – European Parliament, Brussels, 2004. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice/funding/2004_2007/doc/scoreboard_and_tampere_programme_com_2004_401.pdf

воду доцільності створення Хартії й оцінювання правових документів, прийнятих Європейським парламентом.¹

Європейська комісія з ефективності правосуддя (CEPEJ) була заснована у 2002 р. Протягом 5-ти років вона займалася головним чином питаннями продуктивності правосуддя, аналізувала причини затримок розгляду судових справ і шукала шляхи підвищення ефективності судових проваджень. Спеціально утворена робоча група (SATURN) опублікувала багато звітів і документів (зокрема, Контрольний список менеджменту часу²), в яких висловила методичні рекомендації щодо шляхів скорочення тривалості судових проваджень.

У 2002 – 2010 рр. CEPEJ на підставі зібраної статистичної інформації і якісних даних було опубліковано 4 порівняльні звіти про стан судових систем у державах-членах Ради Європи,³ в яких висвітлювалися такі питання: а) фінансування судових систем, б) доступ до правосуддя, в) судові провадження і якість функціонування судів, г) статус і роль різних професіоналів у сфері права, д) виконання судових рішень та ін. В останньому звіті комісії, опублікованому у 2010 році, особлива увага приділяється проблемам якості. Наприклад, у заключному його розділі охарактеризовані основні тенденції в Європі щодо ефективності і якості судочинства.⁴

У 2007 р. CEPEJ започаткувала нову ініціативу в царині оцінки якості судової системи. Комісія утворила спеціальну робочу групу – CEPEJ-GT-QUAL, завданням якої було визначено: а) збирання інформації й оцінювання ініціатив щодо якості, що реалізуються різними судами в державах-членах, і б) розробка інструментарію, який можна використовувати для оцінки якості судової системи й судів.⁵ Робоча група вже презентувала Контрольний список щодо

¹ Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/justice_forum/index_en.htm

² Див.: CEPEJ: Time Management Checklist: a Checklist of Indicators for the Analysis of Length of Proceedings in the Justice System. – Strasbourg, 2005. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTLAWJUSTINST/Resources/CEPEJTimeManagementChecklist.pdf>

³ Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.coe.int/cepej

⁴ Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.coe.int/cepej

⁵ Див.: CEPEJ: Terms of Reference the Working Group on Quality of Justice (CEPEJ-GT-QUAL). – Strasbourg, 2007. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/quality/default_en.asp

якості судової системи й судів. Основна мета цього документа – опрацювати практичний інструмент, покликаний допомогти державам–членам ЄС у збиранні необхідної інформації та в аналізі відповідних аспектів, що стосуються якості судової системи. Унікальність Контрольного списку полягає в тому, що в ньому якість розглядається з 3-х різних рівнів – національного (судова система в цілому), власне окремих судів та окремих суддів. Експерти робочої групи вирізили 5 сфер вимірювання: (а) стратегія й політика, (б) адміністрування судових процесів, (в) доступ до правосуддя, (г) людські ресурси: статус суддів і персоналу, і (д) фінансові й матеріальні засоби правосуддя.¹

Крім того, СЕРЕJ-GT-QUAL ініціювала порівняльне дослідження з метою збирання потрібної інформації щодо ініціатив стосовно судової якості в державах-членах, у якому якість у судах вивчається під такими 3-ма різними кутами зору, як якість юридична, адміністративна, публічна. Інакше кажучи, робоча група розглядає якість в організаційному плані з урахуванням усіх доречних аспектів, пов'язаних з якістю послуг, що надаються судами. Якість судових рішень не є предметом аналізу. Однак інший орган Ради Європи – Консультативна рада європейських суддів – опрацьовує проект документа щодо якості судових рішень. У рамках роботи над цим документом у 2008 р. державам-членам було надіслано опитувальник із 17 запитаннями, що стосуються підготовки й оцінювання судових рішень. Результат цього аналізу (відповіді на запитання отримано від 35 держав-членів) представлені на веб-сайті Консультативної ради європейських суддів.² СЕРЕJ-GT-QUAL займається також розробкою практичного інструментарію для проведення опитування користувачів судових послуг з метою з'ясування рівня їх задоволеності останніми.

Робочу групу з питань управління якістю було утворено Європейською мережею судових рад (ENCJ) у червні 2007 р., основна мета якої – обмін досвідом стосовно питань якості в її широкому тлумаченні, опис різних ініціатив у цій царині, що реалізуються в країнах–учасницях ЄС, висвітлення ролі судових рад у них, ство-

¹ Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.coe.int/t/dgl/legalcooperation/cepej/quality/default_en.asp.

² Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.coe.int/ccje

рення реєстру зазначених ініціатив.¹ Робочою групою було опубліковано аналітичний звіт, у якому міститься загальний огляд запроваджених практик у царині оцінки якості. Документ включив широку панораму підходів до оцінки якості функціонування судів, що не обмежується власне судовою якістю, а бере до уваги всі доречні аспекти, в тому числі й очікування та побажання користувачів судових послуг.

Окремо слід відзначити міждержавну ініціативу щодо створення *Глобальної рамкової схеми досконалого суду*. Проект було ініційовано старшим суддею Судів нижчого рівня Сінгапуру, до якого приєдналися експерти зі Сполучених Штатів Америки, Європи, Австралії й Сінгапуру. Натхненні ініціативами з якості, реалізованими у власних країнах, експерти поставили собі за мету розробку рамкової системи цінностей, понять та інструментів, за допомогою яких суди в *усьому світі* можуть добровільно оцінити й поліпшити якість власного судочинства й судового адміністрування. Уже у 2008 р. експертами було опубліковано Рамкову схему досконалого суду, яка становить собою ресурс для оцінювання якості функціонування суду в 7-ми деталізованих сферах судової досконалості, як-от: (а) адміністрування суду й лідерство, (б) судові політики, (в) людські, матеріальні й фінансові ресурси, (г) судові провадження, (д) потреби й задоволеність клієнтів, (е) фінансово й територіально доступні судові послуги, (є) авторитетність і громадська довіра.²

Поняття «якість функціонування» (діяльності, роботи), використане у рамковій схемі, є доволі широким, оскільки включає якість адміністрування судів і вказує на рівень успішності організаційної роботи (структура суду, судові послуги, судові політики) й на ступінь задоволення потреб у правосудді (зовнішнє середовище й користувачі судових послуг). На думку експертів, запропонована схема повинна допомогти судам на різних континентах реалізувати заходи щодо вдосконалення якості судових послуг.

¹ Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.encyj.eu/

² Див.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: lawlink.nsw.gov.au/lawlink/Corporate/ll_corporate.nsf/vwFiles/framework.pdf.

4.3. Методологія оцінки ефективності судової системи

Будь-які реформаторські заходи з удосконалення діючої судової системи спрямовані на пошуки її оптимальної моделі, яка характеризувалася б високим рівнем ефективності. У цьому контексті актуальними постають теоретичні питання оцінки ефективності судової системи, опрацювання методів (інструментарію) її виміру. Проблема оцінки ефективності судової системи, безперечно, є елементом змісту предмета теорії такої ефективності. Основне завдання, яке має вирішити наука, стосується з'ясування (а) методів такої оцінки, (б) які зрізи функціонування судової системи необхідно оцінити для визначення ефективності цієї системи й (в) за допомогою яких методів. Іншими словами, теорія повинна відповісти на запитання, як вивчати судову систему, щоб отримати повне уявлення про рівень її ефективності.

Аналіз вітчизняної наукової й довідкової правової літератури свідчить, що проблема методології й методики виміру ефективності судової системи майже зовсім не вивчена, не провадилася жодного ґрунтовного дослідження. Існують лише деякі розробки окремих аспектів ефективності правосуддя, але вони мають характер схоластичних теоретичних конструкцій, які фактично не мають особливого значення для практичної оцінки ефективності судової системи. Науковці не змогли запропонувати зрозумілі, привабливі для практиків і достатньо реалістичні методологічні підходи, на підставі яких могли б вирішуватися реальні питання реформування судової системи.

Дослідники різних галузей права при опрацюванні питань методології виміру ефективності все частіше пропонують, так би мовити, методологічну ревізію класичних підходів, намагаючись створити плюралістичну методологію оцінювання ефективності. Однак досить часто такі новації мають вигляд доволі сумнівних.¹ Гадаємо, загальна концепція оцінювання ефективності судової системи повинна бути динамічною, тобто мати можливість зміню-

¹ Див: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія /кол. авт.; за заг. ред. В.І. Борисова, В.С. Зеленецького. – Х.: Право, 2010. – С. 48-49.

ватися відповідно до змін у розумінні функції суду в демократичному суспільстві й методології оцінювання загалом.

Вимір ефективності судової системи є можливим, якщо: (1) названо критерії такої ефективності; (2) існують стандарти ефективної судової системи; (3) передбачено систему оцінки як кількісних, так і якісних показників; (4) є в наявності співвідношення кожної групи критеріїв і з'ясовано вплив кожного з них на визначені стандарти ефективності.

Слід підкреслити певні розбіжності між методологією оцінки якості суду в Україні й у державах Заходу.

Вітчизняна методологія оцінки якості судової системи ґрунтується на оцінці досягнень цілей правосуддя. Як зазначає А.В. Цихоцький, цілі правосуддя – еталон оцінки його ефективності, однак ефективність не може бути визначена методами якісного аналізу. Необхідно кількісний аналіз, що дозволяє відобразити результативність досягнення цілей і витрати на її забезпечення.¹ Таке висловлення якнайточніше характеризує вітчизняну методологію оцінки якості функціонування судів – виключно методами кількісного аналізу.

Предметом пізнання, що здійснюється в межах вітчизняного підходу, є судова практика, а методологічним підґрунтям оцінки правосуддя – узагальнення такої практики. Серед методів пізнання останньої виокремлюють (а) збирання (спостереження, вивчення документів, опитування, монографічні дослідження, суцільне й вибіркове дослідження, експериментальне спостереження) й (б) опрацювання (опис, класифікація, експериментальний, статистичний, системний та історичний аналізи, типологізація, соціальне моделювання) інформації про судове правозастосування.²

¹ Див.: Цихоцький А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 148-152.

² Див.: Карташов В.Н. Обобщение юридической практики. – Ярославль: Изд-во Ярославского фак-та, 1991. – С. 17; Алексеев В.Б., Гравина А.А., Кашепов В.П., Морщакова Т.Г., Филатова Л.В. Методика обобщения судебной практики./ Под ред.: М.А. Шапкин– М.:Юрид. лит., 1976. – С. 27-33; Сырых В.М. Методы измерения при обобщении судебной практики // Труды Всесоюз. науч.-исслед. ин-та сов. законодательства. – 1975. – Вып. 2. – С. 62.

Вітчизняна модель оцінки ефективності правосуддя використовує методологію, яка включає систему пізнавальних методів, що можуть бути поділені на 2 групи – математико-статистичні і соціологічні.¹ Але дослідники цієї проблематики розуміли недостатність визначення лише методів оцінки для здійснення аналізу ефективності правосуддя й акцентували увагу на необхідності окреслення орієнтирів виміру фактів – критеріїв такої оцінки. На підставі загальних критеріїв якості правосуддя були запропоновані відповідні шкали оцінки якості судового розгляду кримінальних² і цивільних справ.³

Спираючись на апробовану Т.Г. Морщаковою технологію побудови шкали оцінки якості судового розгляду кримінальних справ, А.В. Цихоцький виокремив наступні критерії характеристики цивільного судочинства по конкретній справі (категорії справ): а) установлення фактичних обставин справи; б) правильність визначення матеріально-правових підстав розглядуваної справи; в) наявність (або відсутність) процесуальних порушень; г) додержання (або недодержання) строків розгляду справи; д) характер мотивування рішення; е) якість складання протоколу судового засідання; ж) якість винесеного судом рішення.

Отже, саме застосування *методу шкалювання* (одного з конкретно-соціологічних методів) надало можливості представникам вітчизняного підходу підійти до оцінки якості правосуддя з позиції кількісного аналізу.

Зарубіжна методологія оцінки якості судової системи, на відміну від вітчизняного підходу, орієнтується на задоволеність суб'єктів – користувачів судових послуг роботою судів і на результативність діяльності судів, а саме стану суспільно-правових відносин у різних сферах. Тому застосовуються методи

¹ Див.: Морщакова Т.Г., Петрухин И.Л. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам). – М.: Наука, 1987. – С. 138-237; Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: Наука, 1979. – С. 116-152.

² Див.: Морщакова Т.Г., Петрухин И.Л. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам). – М.: Наука, 1987. – С. 200-211.

³ Див.: Цихоцький А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 177.

оцінки, підгрунття яких становлять як кількісні, так і якісні показники.

Відзначаючи специфічність характеру діяльності судів, для отримання реалістичної й повної картини зарубіжна модель оцінки якості судів оперує сукупністю таких методів пізнання, як самооцінка, опитування, експертна оцінка і статистичні дані. Як бачимо, основним принципом зарубіжної методології є поєднання об'єктивних і суб'єктивних методів. Перевагою перших є можливість отримання чіткої інформації щодо стану певного критерію. Недоліком обох методів є те, що вони не завжди охоплюють останній цілком, а тому отриманої інформації буде замало для вироблення системи заходів, спрямованих на підвищення ефективності суду. Позитивним моментом суб'єктивних методів є їх спроможність оцінити відповідний критерій з найширших позицій, однак відомості, отримані за допомогою вказаних методів, мають ознаки суб'єктивного сприйняття реалій, а тому не можуть бути достатньо об'єктивними.

Для безпосереднього виміру отриманої інформації про функціонування суду в зарубіжному підході теж використовується метод шкалювання: характеристикам якісного критерію присвоюються певні бали. Комплексний аналіз цієї шкали створює уявлення про реальний стан ефективності суду і служить передумовою судових реформ, спрямованих на підвищення цієї ефективності.

Отже, зарубіжна практика оцінки якості суду охоплює значно ширші зрізи виміру ефективності. Розроблення методології оцінки ефективності судової системи, з урахуванням національних особливостей і провідного європейського досвіду, буде вирішальним кроком до осмисленого й науково-обґрунтованого підходу до визначення напрямків судової реформи в Україні.

Система технічних прийомів і методів оцінювання ефективності судової системи має певні прогалини як концептуального, так і технологічного характеру. До першої групи належать проблеми розробки інструментарію оцінки ефективності цієї системи. Як видиться, при його розробці варто виходити з наступного: (а) об'єктом оцінки виступають соціально-правові факти, тобто не лише юридичні (інституалізовані факти правозастосовної діяльності – кількість судових справ розглянутих, повернутих на пов-

торний розгляд тощо), а й інші групи соціальних фактів (справедливість судового рішення, професіоналізм суддів та ін.); (б) об'єкт оцінки може виступати в 3-х формах: як інститут державно-правовий, як соціально-правовий і як самостійна організація (узгоджений механізм) з надання юридичних послуг. Відповідно, й обрані методи оцінки повинні бути універсальними, тобто допустимими для оцінки кожної з перелічених форм; (в) соціальна сфера функціонування об'єкта обґрунтовує доцільність використання методів пізнання, прийнятих не лише в правознавстві, а й у соціології.

До технологічних проблем оцінки ефективності відносяться наступні.

По-перше, отримання адекватних даних. Оцінювання ефективності судової системи передбачає використання як якісних, так і кількісних показників. Основними є критерії оцінювання, що мають бути операціолізовані. Однак вони мають бути не просто концептуалізовані у вигляді показників, а обґрунтовані в частині валідності (надійності) й адекватності (відповідності) критеріям.

По-друге, важливими є процедури оцінювання ефективності. У класичних роботах щодо цього питання презюмується, що оцінювання ефективності провадиться суб'єктом, який не має чітких диференціюючі рис. Це пояснювалося тим, що концепції дослідження мали загальнотеоретичний характер. Проте за сучасних умов необхідно чітко розмежовувати такі ситуації, оцінюючи ефективність у рамках: а) наукового дослідження, б) процедур зовнішнього оцінювання; в) процедур внутрішнього моніторингу та контролю; г) процедур громадського контролю. Спільним для цих ситуацій має бути існування чіткого алгоритму оцінки, що є його теоретичною концепцією, віддзеркалює його цілі й завдання й виступає стандартним (універсальним), тобто придатним для різних ситуацій оцінювання ефективності діяльності.¹

Найпоширенішим інструментарієм, що використовується в практиці оцінки ефективності судової системи, виступають кількісні методи. Саме емпірична база на даний час визнається фундаментом оцінки функціонування суду. Але, як справедливо за-

¹ Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія / кол. авт.; за заг. ред. В.І. Борисова, В.С. Зеленецького. – Х.: Право, 2010. – С. 56.

значила Ю.М. Толстова, про кількісний метод слід вести мову, коли «соціальні об'єкти можна описати за допомогою звичайних дійсних чисел, а їх дослідження передбачає звичайні математичні операції»¹. Але обмеженість емпіричних результатів не дозволяє уявити повну картину функціонування такого соціального інституту як судова система. Тому поряд з кількісними методами пізнання слід оперувати і якісними, які досить часто визнаються більш адекватним інструментом пізнання соціальних аспектів правових інститутів, а ніж традиційні методи кількісного аналізу.

Використання якісних методів у поєднанні з традиційними кількісними має супроводжуватись оцінкою надійності (валідності) отриманих результатів. Для кількісних методів процедури таких оцінок достатньо, вони чітко формалізовані й упорядковані в декілька стандартних базових процедур, які можуть застосовуватися з урахуванням специфіки дослідження функціонування судової системи. У випадку оперування якісними методами можливості стандартизації й формалізації процедур оцінки надійності обмежені самою природою отриманих результатів. Тому в цьому разі основною проблемою оцінки ефективності розглядуваної системи є не розробка методології застосування названих методів оцінювання, а інтерпретація отриманих результатів та їх аналіз.

Алгоритм поєднання кількісних і якісних методів має принципове значення: у подальшому аналізі їх результати, що мають різну природу, будуть інтегровані. Наприклад, буде формалізовано аналіз якості (законності) судових рішень, кількості розглянутих справ та опитувань (інтерв'ю) підсудних, стосовно яких винесені ці рішення, і потерпілих щодо справедливості судового рішення, а також анкетувань присутніх у залі суду стосовно об'єктивності, безсторонності і професіоналізму суддів.

Зрозуміло чому виникає питання про можливість суміщення не стільки методів, скільки отриманих на їх підставі результатів. Ця проблема завжди постає при використанні в рамках одного дослідження як якісних, так і кількісних методів. Цим зумовлено, що методологічна рефлексія таких питань у соціально-правових дослід-

¹ Див.: Толстова Ю.Н. О системности социологических объектов (размышления над некоторыми публикациями) // Социологические исследования. – 2001. – № 7. – С. 119-124.

ження виходить за межі окремих тем, надає уявлення про деякі більш загальні правила організації наукових пошуків на підставі поєднання цих обох видів методів – кількісних та якісних.

У науці виокремлюють 3 моделі поєднання результатів, отриманих за допомогою вказаних методів: конвергенція результатів, поєднання останніх на підставі принципу додатковості, їх колізійність (дивергенція).¹ Зазначені напрацювання можуть бути використані в процесі розробки методології оцінювання ефективності судової системи.

Висновки, отримані при вивченні стандартів і критеріїв ефективності судової системи, дають можливість запропонувати використовувати 5 категорій методів оцінки: самооцінку; опитування; оцінку групою експертів; аналіз статистичних даних; соціально-правовий експеримент.

1. Самооцінка. Зміст цього методу полягає в самооцінюванні судовою системою ефективності своєї діяльності. Оцінка може здійснюватися Верховним Судом України – щодо функціонування судової системи в цілому, Вищими спеціалізованими судами – стосовно ефективності функціонування окремих гілок системи, окремим судом – суддями й адміністративним апаратом. Безумовно, отримані результати будуть суб'єктивними, але в цілому можуть стати обґрунтованим базисом для подальшої оцінки якісних критеріїв. Особливо цікавим буде порівняння даних, отриманих шляхом самооцінки, з тими, що одержані з використанням інших методів, наприклад, шляхом опитування користувачів судових послуг. Але головне, ці дані сприятимуть установленню прогалів в ефективній організації й функціонуванні судової системи і як наслідок – можуть стати обґрунтуванням напрямків її реформування.

Оперування цим методом здійснюється шляхом анкетування суддів, співробітників апарату судів. Обробка й аналіз його результатів може відбуватися за методологію, розроблену соціологією. Підготовка анкети для самооцінювання, окреслення критеріїв, які можуть бути оцінені в такий спосіб, методи аналізу й інтерпретації отриманих даних – тема самостійних досліджень, тому в рамках даної наукової роботи спеціально не опрацьовуються.

¹ Див.: Лаба Л.Я. Способы интеграции качественных и количественных методов // Социологические исследования. – 2004. – № 2. – С. 124-127.

2. *Опитування* є традиційним соціологічним методом. Залежно від спрямованості, тобто визначеного критерію дослідження, можна визначити цільову аудиторію цієї процедури: а) широка (випадкове опитування членів суспільства незалежно від наявності будь-якого досвіду контактування із судовою системою); б) специфічна (в опитуванні беруть участь особи з певним професійним досвідом контактування із судом – адвокати, прокурори, правозахисники); в) обмежена (в опитуванні задіяні особи, які мають певний досвід спілкування із судом – учасники судового процесу).

При застосуванні цього методу необхідно визначитися, по-перше, з колом респондентів, по-друге, – з критеріями, до яких може бути застосовано цей метод оцінки, по-третє, – зі ступенем достовірності отриманих даних. Інформація, отримана за допомогою вказаного методу, безумовно, має суб'єктивний характер, тяжіє до певного викривлення залежно від наявності (чи відсутності) досвіду користування судовими послугами, результату останнього, тобто виграла сторона справу чи програла та ін. Але найважливішим є те, що отримані дані дозволять оцінити соціальну успішність суду як учасника суспільно-правових відносин, тобто соціальну ефективність судової системи. Їх аналіз дозволить скоригувати судову політику, запровадити низку заходів, спрямованих на підвищення соціального статусу суду, іміджу судової влади в цілому.

3. *Оцінка групою експертів*. Окремі якісні критерії найбільш доцільно оцінювати групою експертів. Метод експертного оцінювання ефективності судової системи ґрунтується на висновках спеціалістів-юристів, які мають високий професійний і науковий рівень і значний досвід практичної діяльності. Приміром, до складу такої групи є сенс включити суддю, прокурора, адвоката, науковця. Його застосування є доцільним при оцінюванні тих критеріїв, для яких використання лише статистичних даних недостатньо для отримання повної інформації.

Вимір ефективності суду може бути здійснено на підставі алгоритму отримання експертної оцінки, що включає наступні етапи: а) роз'яснення експертам змісту критерію якості функціонування суду, змісту його показників; б) роз'яснення експертам обраної системи оцінювання, тобто системи балів, за якими оцінюється рівень ефективності суду за обраним критерієм; в) перевірка рів-

ня розуміння експертами поставлених перед ними завдань; г) обробка результатів експертного оцінювання, визначення ступеня об'єктивності й достовірності отриманих даних.

Інформація, одержана за методом експертного оцінювання, звичайно, теж має певний ступінь суб'єктивності, оскільки висновки, отримані за подібних досліджень відбивають позиції їх авторів, отже, вони не є об'єктивними. Крім того, сама оцінка не представлена кількісними вимірами, що не дозволяє співвідносити одержані дані зі статистичними показниками. На результат оцінювання впливають особисті характеристики експертів – їх темперамент, інтелектуальний і професійний рівень, практичний досвід тощо. До того ж процес досить затяжний. Подолання зазначених недоліків досліджуваного методу оцінювання можливе за обґрунтованого підходу до формування експертної групи. За умови її збалансованості все ж вірогідно, що їх оцінка буде максимально наближена до дійсного стандарту ефективності функціонування суду.

4. Статистичні дані. Багато з перелічених у попередньому розділі критеріїв ефективності судової системи досліджується шляхом статистичного методу. Статистичні дані – це об'єктивні показники певних критеріїв ефективності. Разом із тим вони теж потребують інтерпретації й порівняння з іншими даними. Певна інформація може бути отримана зі статистичних систем обліку, що ведуться судами, інша потребує проведення окремого збирання.

Статистичний метод збирання даних є найпоширенішим у судовій системі, а тому, на відміну від інших методів аналізу, він отримав найбільшу наукову розробку. Найчастіше об'єктом статистичного аналізу постає судова практика: її кількісні та якісні показники, ефективність впливу на різні сфери соціальної реальності.¹ Статистичний метод аналізу судової практики дозволяє

¹ Див., наприклад: Морщакова Т.Г., Петрухин И.Л. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам). – М.: Наука, 1987. – С. 198.; Карташов В.Н. Обобщение юридической практики. – Ярославль: Изд-во Ярославского фак-та, 1991; Алексеев В.Б., Гравина А.А., Кашепов В.П., Морщакова Т.Г., Филатова Л.В. Методика обобщения судебной практики./ Под ред.: М.А. Шапкин. – М.:Юрид. лит., 1976. – С. 15; Сырых В.М. Методы измерения при обобщении судебной практики // Труды Всесоюз. науч.-исслед. ин-та сов. законодательства. Вып. 2.. – М., 1975. – Т.2. – С. 60-69. та ін.

виявити найпоширеніші недоліки при підготовці суддею процесуальних рішень, і як наслідок – сформулювати методичні рекомендації з покращання цього аспекту судової діяльності. Водночас судова практика не містить інформації про умови, за яких проходило судові засідання, рівень професійної підготовки судді тощо. Крім того, цей метод аналізу є досить нерепрезентативним, оскільки дослідження судової практики є вибіркоvim, несистематичним і не дозволяє оцінити дані про весь комплекс її проблем.

Значно повнішу інформацію щодо якості функціонування суду надають дані аналітичної і статистичної звітності, що офіційно ведеться судовою системою. Зокрема, зазначені дані дозволяють оцінити ефективність діяльності судів різних інстанцій, додержання строків судового розгляду, склад кадрового потенціалу судової системи, завантаженість суддів, рівень фінансового й організаційного забезпечення останньої та ін.

Викладене підтверджує, що однією з проблем застосування статистичного методу при оцінці ефективності судової системи є опрацювання способів виміру фактів, викладених у судових рішеннях, а також опрацювання способів поєднання й аналізу кількісних показників, отриманих за допомогою статистичного методу виміру, і якісних показників, отриманих за допомогою інших методів пізнання.

5. Соціально-правовий експеримент. Закономірності ефективного функціонування суду можуть бути визначені, перевірені й доведені шляхом їх практичного випробування (апробування), одним зі способів якого представлено соціально-правовим експериментом. Вивчаючи його зміст, В.В. Лазарєв виокремлює такі етапи його здійснення: а) розробка й оформлення правової гіпотези; б) вибір форми її опробування; в) визначення системи наукового контролю; г) аналіз висновків та опрацювання рекомендацій на підставі проведеного досліджу.¹

Зазначена теоретична модель може бути застосована і при опрацюванні системи методів оцінки ефективності роботи суду з урахуванням тієї особливості, що він є елементом соціального буття, отже, всі експерименти належить здійснювати з дотриманням прав, свобод та інтересів громадян.

¹ Див.: Лазарєв В.В. Пробелы в праве и пути их устранения. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 123.

Яскравим прикладом оперування методом соціально-правового експерименту є створення модельних судів. Головною засадою за провадження цього експерименту є створення концептуально нових підходів до організації діяльності суду, його адміністрування, кадрової політики, інформаційно-аналітичної роботи, підвищення кваліфікації працівників суду та інших ключових питань. Основною метою є досконале вивчення ефективності новаторських методів організації й функціонування судів, виявлення позитивного й негативного досвіду, їх аналіз, кореляція даних і поширення позитивних результатів на діяльність усієї судової системи. Даний метод дозволяє задіяти окремі реформаторські підходи на певному суді, проаналізувати їх ефективність порівняно з діючою практикою і лише у випадку отримання позитивного результату поширити їх на загальнонаціональному рівні. За такого підходу зберігаються значні матеріальні й організаційні ресурси, ризик же тактичних помилок у реформуванні судової системи знижується.

Соціально-правовий експеримент тісно пов'язано зі спостереженням, порівнянням, виміром, а тому цей метод необхідно застосовувати в тісному взаємозв'язку з дослідженими вище методами оцінювання якості функціонування суду.

Вищеперелічені методи оцінювання сприяють отриманню або об'єктивних даних, або більш менш суб'єктивної інформації. З огляду на характер діяльності судів для отримання реалістичної й повної картини якості їх роботи треба використовувати ці методи в сукупності. Основною перевагою об'єктивних методів оцінки є те, що за їх допомогою можна отримати певну картину відповідності оцінюваного критерію ідеальному результату (стандарту). Однак вони не обов'язково здатні охопити весь критерій цілком, а тому не здатні повною мірою сприяти опрацюванню шляхів поліпшення показників за певним критерієм.

Перевагою суб'єктивних методів оцінювання полягає в тому, що вони здатні надати занадто широку за діапазоном інформацію щодо якості досліджуваного критерію. Разом із тим відомості, отримані шляхом оперування такими методами, можуть бути неточними або навіть помилковими.

Основними проблемами аналізу даних, одержаних при використанні зазначених методів оцінки ефективності судової

системи є, перш за все, визначення способу оцінювання результатів суб'єктивних методів пізнання та їх співвідношенням з об'єктивними даними. Більшість критеріїв ефективності цієї системи може бути проаналізована й оцінена шляхом оціночних показників. Уперше спробу проаналізувати оціночні показники при оцінюванні ефективності правосуддя, як уже зазначалося вище, було здійснено Т.Г. Морщаковою й І.Л. Петрухіним, якими було запропоновано технологію побудови шкал оцінки якості судового розгляду кримінальних справ.¹ Пізніше методика шкалювання було апробовано при дослідженні ефективності цивільного судочинства А.В. Цихоцьким.² Вважаємо що цей метод (шкалювання) цілком може бути застосовано й при опрацюванні методології оцінки ефективності судової системи.

Зазначена методика ґрунтується на визнанні можливостей дослідження ефективності функціонування суду з позиції кількісного аналізу. Її зміст полягає в тому, що здійснюється збирання всієї інформації щодо організації й функціонування судової системи за певною програмою; далі вона аналізується й наноситься на спеціальну шкалу за допомогою оціночних показників.

Для оцінки кожного критерію якості функціонування судової системи будується окрема шкала, на якій відбиваються оціночні категорії, як-от: «повністю відповідає», «відносно відповідає», «погано відповідає», «зовсім не відповідає». Певній відповіді присвоюється відповідний бал. Наприкінці одержані бали додаються й робиться висновок про якість функціонування суду в певній сфері. Чим більше показник наближається до максимальної оцінки (тобто 100% відповідей «повністю відповідає»), тим більше судова система відповідає критерію ефективності. Звісно, до розробки таких шкал мають залучатися експерти.

Досить складним моментом при опрацюванні методики оцінювання ефективності судової системи, з нашого погляду, буде комбінування різних показників і різних критеріїв цієї процедури. Перед дослідниками постане проблема визначення значимості

¹ Див.: Морщакова Т.Г., Петрухин И.Л. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам). – М.: Наука, 1987. – С. 200-211.

² Див.: Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 177-178.

кожного показника для ефективності функціонування судової системи, ступеня його впливу на інші показники. Адже, безсумнівно, різні показники і критерії по-різному впливають на якість судових послуг. У науковій літературі пропонуються різноманітні методи вирішення даної проблеми: (а) факторного аналізу; (б) кібернетичний підхід до вивчення взаємодіючих чинників; (в) визначення вагомості чинника; (г) метод одиничної різності та ін. Зазначені методи використовуються іншими науками, але гадаємо, що при розробці методики оцінювання ефективності судової системи доцільно розглянути питання їх можливого використання в цій сфері.

Отже, вимір ефективності судової системи є можливим за умов, якщо визначені: (а) Стандарти якості судової системи, у змісті яких виокремленні критерії ефективності й система їх показників; (б) методика збирання, аналізу й оцінки інформації; (в) склад експертної групи, яка здійснюватиме оцінювання якості судової системи; (г) міра впливу кожного показника на загальну ефективність судової системи; (д) методологія співвідношення якісних і кількісних показників, кількісного з'ясування оціночних понять якісних показників.

Підсумовуючи наведені міркування, зазначимо, що здійснити оцінювання (вимір) ефективності судової системи як цілісного системного утворення можна лише за умови комплексного підходу, який ураховуватиме всі аспекти, пов'язані з повсякденним функціонуванням судів. Розробка системи методів пізнання різнопланових результатів функціонування судів сприятиме більш об'єктивній оцінці якості діяльності судів. Чим більше різнопланових методів пізнання буде задіяно, тим повніше будуть досліджені властивості судової системи. У цьому аспекті актуалізується проблема поєднання й аналізу результатів, отриманих при застосуванні різних методів пізнання для з'ясування цілісної картини ефективності судової системи. Її вирішення стане можливим на підставі створення методологічно обґрунтованих дослідницьких процедур, що дозволять поєднати результати застосування кількісних і якісних методів оцінювання судової системи. Але це питання заслуговує на окреме самостійне теоретичне дослідження.

Таким чином, резюмуючи вищенаведене, можемо підкреслити, що ціллю виміру ефективності судової системи є найповніший вияв недоліків, що мають місце в її організації та функціонуванні, і прогнозування більш ефективних її моделей.

Розділ 5

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

5.1. Трансформація інституту суду в сучасному українському суспільстві

У даний час в українському суспільстві суд відіграє особливу роль: він може вирішити долю окремої людини, а може змінити напрям розвитку всієї держави. Вітчизняній історії відомі різні його інституціональні форми, що відбивали відмінні за своїм змістом особливості правової й політичної систем. Однак сьогодні суд так чи інакше залучено до найскладніших соціально-економічних і духовних процесів, він впливає на спосіб організації юридико-культурного соціуму. Нині своїм рішенням суд може суттєво впливати на політичні, економічні, правові, соціальні та інші процеси. Ці зміни викликали, у свою чергу, зростання звернень за захистом прав і законних інтересів у суди всіх рівнів та інстанцій.

В Україні суд є одним з основних складників політичного устрою країни й визначається самостійними завданнями й засобами їх виконання, відповідною системою в механізмі державних органів і специфічною формою діяльності, що прямо впливає на соціальні й політичні процеси держави. Як державний інститут, він має прояв через власну постійну затребуваність суспільством, володіє дієздатністю і спроможністю до втілення і практичної реалізації в найширшому спектрі соціальних явищ – від мегаполітичного (міжнародного) рівня до сфери приватного життя. Але такий статус можливий лише за умов розвиненого громадянського суспільства, де суд існує як цілісне й багатofункціональне явище, як органічна єдність громадського й особистого, політичного і правового, соціального й духовного.

Основним призначенням судів є розв'язання юридичних спорів і конфліктів у суспільстві, що мають правовий зміст. У демократичній державі їх юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Через зростання обсягу законодавства спостерігається так звана глобальна юридикація багатьох сфер

суспільних відносин, що призводить до юридизації політики через активне втручання влади в цей процес. За такого стану суди теж провадять власну політику – судову.

Судова політика є різновидом правової, що включає принципи, засоби, форми функціонування та шляхи розвитку судової влади. «Будучи відносно автономною (в силу незалежності й самостійності судової влади), судова політика не може знаходитися в суттєвому протиріччі із загальною політикою держави й закріпленими в Конституції основними принципами державного устрою. Якщо таке протиріччя виникає, то законодавець змінює правову базу функціонування судової системи таким чином, щоб небажаний варіант рішення став би порушенням закону».¹

Можна виокремити такі види судової політики, як зовнішня, внутрішньо-організаційна і процедурна (процесуальна).²

Зовнішня судова політика реалізується в побудові взаємовідносин судової влади з іншими гілками й органами державної влади, засобами масової інформації, неурядовими громадсько-політичними чи правозахисними організаціями, політичними партіями, органами судової влади інших країн, міжнародними організаціями та їх органами тощо.

Судова влада займає активну позицію щодо формування єдиної концепції політичного життя країни³. Обмежуючи судову юрисдикцію питаннями права, суд все ж таки здійснює контроль і за законністю у сфері політики: саме він повинен контролювати законність створення партій політичних, забороняти неконституційні, гарантувати дотримання політичних прав громадян.

Крім розв'язання правових спорів, що виникають між гілками влади, судова влада в багатьох країнах наділена правом законодавчої ініціативи, а судова практика визнається одним з джерел

¹ Див.: Конституционное право // Восточноевропейское обозрение. – 2001. – № 3. – С. 168.

² Див.: Луць Л.А. Забезпечення принципу незалежності суддів в українській національній правовій системі // Вісник Центру суддівських студій. – 2007. – № 10. – С. 6.

³ Див.: Рішення VIII позачергового З'їзду суддів України «Про концептуальні засади подальшого здійснення судової реформи в Україні» від 7 грудня 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12 (88). – С. 16-18.

права. В Україні зараз у широких юридичних колах теж обговорюється питання повернення права законодавчої ініціативи Верховному Суду України, що має стати важливим засобом гармонізації правової системи країни й оптимізації законодавчого процесу.

Внутрішньо-організаційна судова політика реалізується при розв'язанні питань у сфері судоустрою. У цьому аспекті виокремлюються відносини між органами судового управління, суддівського самоврядування та іншими інститутами самоорганізації судової влади. Прикладами зазначеного виду судової політики є процеси кадрового забезпечення судів, призначення на адміністративні посади, запровадження спеціалізації судів і суддів, підготовка й підвищення кваліфікації останніх та оперативних працівників суду. У рамках внутрішньо-організаційної судової політики вирішуються питання сталості і єдності судової практики, доступності суду й судових рішень, методологічного забезпечення функціонування судів.

Процедурний аспект судової політики розкриває вплив судової влади на правову систему країни шляхом здійснення правосуддя й формування судової практики, через судову правотворчість і судове право. У рамках функцій правосуддя судова влада покликана забезпечувати політичну стабільність країни, захищаючи конституційний лад від узурпації та зловживання владою з боку політичних партій чи груп, окремих інститутів публічної влади (президента, парламенту, уряду та ін.). Суд завершує формування права шляхом уточнення, доповнення або коригування закону, визначаючи й опрацьовуючи можливі альтернативи його тлумачення, й обирає найбільш вдалу серед них форму.

Завдання суду, особливо вищих судових органів, не вичерпується лише тлумаченням і заповненням прогалин у кожному конкретному випадку. Правила, за якими заповнено прогалини й розтлумачено норми, претендують на те, аби бути належно застосованими в кожному наступному випадку; вони мають виходити з принципу однакового застосування й бути чинними не лише для конкретного реального випадку чи норми, а й для типових ситуацій. Такі підходи або сформульовані за їх допомогою норми викликають створення суддівського права не лише чинного в

конкретному випадку (і сформульованого як конкретний судовий вирок чи рішення), а й загального.¹

Проте при трактуванні й конкретизації норм права в процесі відправлення правосуддя існує небезпека перетворення судових органів на законодавців, які здійснюють політичну функцію. Величезний вплив конституційних судів на політичні процеси можна пояснити змістом їх повноважень: вони вправі проголосити нечинними правові акти, прийняті органами державної влади, що посідають вищі щаблі державної ієрархічної системи. Дуалізм суддівської діяльності при здійсненні конституційного правосуддя полягає в тому, що, з одного боку, суд приймає справу до розгляду й виносить рішення, керуючись правовими нормами, а з другого – його рішення мають величезне політичне значення. Не випадково А. Гарапон назвав суд «головним коректором політичного режиму країни».²

Як зауважує В.С. Шевчук, наявність політичних, правових і фінансових гарантій принципу незалежності конституційних судів у поєднанні з вагомою роллю й політичним впливом їх рішень можуть створити небезпечну ситуацію із втручанням суддів у політичний процес. Це може спричинити виникнення недовіри до їх діяльності, а також ініціювати суспільно-політичну дискусію про необхідність взагалі їх існування або суттєве обмеження їх повноважень³. Тому, з погляду В.Я. Тація та Ю.М. Тодики, Конституційний Суд повинен уміти самообмежувати себе, не брати на себе виконання невластивих йому завдань і функцій.⁴ Зокрема, в конституційному праві Японії закріплено, що суди не вправі займатися правотворчістю і втручатись у діяльність уряду в таких важливих царинах життєдіяльності держави, як міжнародні відносини, на-

¹ Див.: Циппеліус Райнгольд. Юридична методологія. – К.: Видавництво «Реферат», 2004. – С. 117.

² Див.: Гарапон А. Хранитель обещаний: суд и демократия. – М.: Nota Bene, 2004. – С.200.

³ Див.: Шевчук С.В. Концепція самообмеження суду: доктрина «політичного питання», «політичної доцільності» та «поля розсуду держави» // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 20-32

⁴ Див.: Тацій В. Тодика Ю. Питання меж тлумачення Конституційним Судом Конституції та законів України // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 35.

ціональна безпека й поточна діяльність урядових структур. Суди Індії, якщо в процесі відправлення правосуддя виникають питання щодо діяльності законодавчої й виконавчої гілок влади, перевіряють відповідність лише цілей цієї діяльності Конституції, але не вдаються до деталізованого аналізу засобів і методів їх досягнення. Відповідно до положень Закону про Конституційний суд Італії конституційна юрисдикція виключає будь-яку оцінку політичного характеру, а в ст. 3 Федерального Закону про Конституційний суд Російської Федерації встановлено, що цей Суд вирішує винятково питання права.

Конституційний Суд України теж почав формулювати підвалини доктрини так званого політичного питання. Наприклад, у рішенні по справі про вибори народних депутатів України від 26 лютого 1998 р. за № 1-рп/98 у п. 5 мотивувальної частини цього Рішення він окремо зазначив, що питання чотиривідсоткового бар'єру, який має подолати політичні партії й виборчі блоки для отримання мандатів по загальному багатомандатному виборчому округу, «є питанням політичної доцільності, і воно має вирішуватися Верховною Радою України»¹. Отже, Конституційний Суд України, стежачи за дотриманням законодавцем своїх повноважень, допускає самообмеження своєї компетенції щодо вирішення питань, які лежать виключно в площині політики, діючи виключно в полі права.

Усунення з компетенції суду окремих питань існує й у практиці міжнародних судових установ, якими сприйнята доктрина «поля розсуду держави».² Іншими словами, світовою й українською практикою наголошується, що суди не вправі вирішувати справи, в яких порушуються політичні питання, оскільки вони повинні вирішуватися політичними гілками влади (законодавчою й виконавчою). Самообмеження суддів полягає в їх невтручанні в політичну сферу при здійсненні правосуддя, оскільки вони не обираються

¹ Див.: Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997-2001 / Відповід. редакц. кандидат юрид. наук П.Б. Євграфов. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 128.

² Див.: Шевчук С.В. Концепція самообмеження суду: доктрина «політичного питання», «політичної доцільності» та «поля розсуду держави» // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 20-32.

народом і не несуть відповідальності за свою діяльність перед виборцями.

Основне, що притаманне сучасній судовій системі, є її поступова трансформація з політичного інституту в соціальний. Останнім часом спостерігається різке зростання суспільної потреби в допомозі суддівства, в активності громадян у обстоюванні своїх прав і в урегулюванні конфліктів за посередництвом суду. Таке становище обумовлює доцільність дослідження перспектив такої трансформації.

За сучасних умов становлення громадянського суспільства характерним є розширення інтересу суспільства до проблем загального блага, справедливості й громадянських прав. Суспільство приходить до розуміння того, що бар'єри між ним і державою не повинні існувати. І роль суду в цьому досить значна, бо надає громадянам більш ширші можливості для індивідуальних і послідовних дій, а ніж класичне політичне представництво». ¹ Сьогодні протистояння суспільства й держави відходить у минуле. Держава усвідомлює свою правову (позитивну) відповідальність перед громадянським суспільством і стає його слугою, забезпечуючи дотримання правових норм, ефективність управління, задовольняючи соціальні потреби. І хоча громадянське суспільство є самоорганізуючою системою, його розвиток буде більш успішним, якщо діятиме єдина державна влада, заснована на демократії, верховенстві права та інших засадах, що становлять підвалини правової держави. Основними гарантіями останньої й виступає суд. Як зазначає А. Гарапон, якщо за класичним розумінням суд підпорядковано закону і лише з закону черпає своє право на здійснення судових дій, сьогодні він прагне піднятися над законом, щоб стати безпосереднім виразником права. ²

Домінуюча в правовій літературі наукова позиція закріплює за судом лише одну функцію – розгляд на підставі закону в судовому порядку правових суперечок, тобто він розглядається виключно як форма функціонування державного механізму. Але такий підхід не враховує фактичної значимості інституту суду для учасників

¹ Див.: Гарапон А. Хранитель обещаний: суд и демократия. – М.: Nota Bene, 2004. – С. 53.

² Див.: Гарапон А. Хранитель обещаний: суд и демократия. – М.: Nota Bene, 2004. – С. 52.

політико-правових та економічних відносин, а також соціокультурну зумовленість його функціонування і вплив на нього різних неюридичних чинників. Ці недоліки дозволяють подолати соціокультурний погляд на розуміння сутності цієї інституції.

Соціокультурний підхід дозволяє дослідити природу суду в декількох ракурсах: (а) держава за посередництвом суду не лише самостійно, а й публічно приймає загальнообов'язкове рішення щодо спору сторін, що звернулися до нього за допомогою, і гарантує їм і суспільству виконання свого рішення (директивний підхід); (б) інститут суду розглядається як сукупність соціальних практик, що дозволяє реалізувати потенцію державної влади в рамках вирішення конфліктних ситуацій (технологічний аспект); (в) суд є символічним посередником, який становить собою засіб та умови взаємодії, що виникають між людьми в процесі вирішення соціальних конфліктів (комунікативний підхід); (г) суд є засобом, за посередництвом якого суспільство свідомо впливає на розвиток особистості, гарантує гармонію суспільного й особистого розвитку, зупиняє поведінку, що суперечить загальновизнаним суспільним нормам (культурологічний підхід). Як бачимо, соціокультурна позиція дозволяє в іншому ракурсі розглянути сутність і роль суду в суспільстві, передбачає можливість оцінити її системний і ціннісний зміст.

Становлення судової системи як соціального інституту пов'язано з розвитком демократичних принципів суспільного життя, правосвідомістю громадян та їх правовою культурою. Разом із тим це є її майбутній стан, пов'язаний зі ствердженням правової системи громадянського суспільства. Тому, наслідуючи веберський метод ідеальної моделі, здійснимо поглиблене вивчення існування судової системи у формі соціального інституту.

Спираючись на теоретичні дефініції поняття «соціальний інститут»¹, можемо стверджувати, що *судова система як соціальний*

¹ Див.: Комаров М.С., Яковлев А.М. Социальный институт / В кн.: Социология: Словарь-справочник./ Отв. ред. Г.В. Осипов. – Т. I. Социальные структуры и социальные процессы. – М., 1990. – С. 157-158; Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии./ Общ. ред. и послеслов. акад. А. М. Румянцева; Пер. с польск. М. М. Гуренко. – М.: Прогресс, 1969. – М., 1969. – С.96; Современная западная социология: Словарь /Под ред. Ю. Н. Давыдова, М. С. Ковалева, А.Ф.Филиппова. – М.: Политиздат, 1990. – С.116 та ін.

інститут – це обґрунтована певними соціальними потребами людей стійка організація впорядкування суспільних відносин і вирішення соціальних конфліктів на підставі встановлених законом правових норм, принципів і приписів. Її системоутворюючим ядром є цінності права, для підтримання яких утворюються система норм і правил. Стабільність і ефективність функціонування цієї системи як соціального інституту забезпечує легітимність правових норм. У рамках інституту діяльність суддів стандартизується й деперсоніфікується, що сприяє оптимальному використанню сил та енергії суб'єктів діяльності, найповнішому задоволенню суспільства в розв'язанні соціальних конфліктів. Нормативність офіційно встановлюється законом і визнається носіями судової влади. Норми можуть бути офіційними, затвердженими в законодавчому порядку, й неофіційними, наприклад, Кодекс професійної етики судді. Зазначимо обидва види норм не є статичними й універсальними. Вони мобільні, а їх зміст залежить від об'єктивних соціальних умов і суб'єктивних чинників – думок, позицій, оцінок, ідеологічних настанов, волевиявлень певних груп людей тощо. Як соціальний інститут, судова система відбиває якісний стан правового життя суспільства, є соціетальною системою, тобто функціонуючою відносно автономно. Водночас на неї впливають також інші соціальні інститути – право, наука, мораль, традиції, ідеологія, суспільна думка та ін.

Відмітимо, що трансформація судової системи з політичного інституту в соціальний – складний і тривалий процес, який супроводжуватиметься зламанням старих стереотипів мислення й поведінки в царині правовідносин. На нього будуть намагатися вплинути всі політичні інститути. Ось чому однією з умов формування судової системи як соціального інституту є найдосконаліша реалізація принципу поділу влади. Крім того, необхідна ідеологічна (теоретична) передумова перетворення судової системи на соціальний інститут. Особлива роль у цьому процесі належить соціально-філософській і юридичним наукам, які опрацюють модель соціального змісту судової влади. Щодо цього повинні бути визначені її межі, рівень самоорганізації, гарантії самостійності й незалежності, місце в системі суспільних відносин, що визначатиметься її соціальними функціями.

Отже, за соціокультурного підходу системно-цілісне уявлення про судову систему набуває практичного змісту й цінності не через сам факт її існування, а через здатність бути важливою передумовою для аксіологічного осмислення її соціального змісту. Виходячи із цього змісту й треба розвивати й удосконалювати процесуальні форми й засоби відправлення правосуддя.

Таким чином, соціальний інститут є особливою формою функціонування судової системи, що детермінована необхідністю зміцнення демократичних засад суспільства й соціального порядку. Включений до системи суспільних відносин, він має власну структуру, межі й функції діяльності, що визначають його статус і суспільну цінність. Однак це майбутній стан цього інституту, пов'язаний з утвердженням засад громадянського суспільства і правової держави, що зумовлюється потребами людей в реалізації правового і справедливого характеру судової системи.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що адміністративна зміна правового й економічного статусу суду не забезпечить його ефективної трансформації і зміни його статусу в соціальній системі в цілому – його позицій стосовно інших гілок влади і щодо суспільства, можливості самостійно визначати характер правозастосування і здійснювати експертизу законотворчості, що зумовлює моральну оцінку суду суспільством. Відповідність інститутів судової системи суспільним очікуванням окреслюватиме рівень її культурної легітимності¹, як необхідної підстави для її незалежності. Отже, *судова система в соціокультурному просторі є показником цивілізаційної стадії розвитку суспільства, ступеня розвиненості державного конституціоналізму*. На наше переконання, всі заходи судової реформи в Україні мають бути спрямовані на підвищення ефективності судової системи як соціального і правового інституту.

¹ Вперше цей термін було використано М.Вебером для характеристики суб'єктивної значимості правових норм в соціальних відносинах людей – Див.: Вебер М. Основные социологические понятия / В кн. Вебер М. Избранные произведения / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко; коммент. А.Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990.– С. 637.

5.2. Методологічні засади судової реформи в Україні

Системні перетворення українського суспільства в 90-х роках ХХ ст. викликали потребу в судовій реформі, основним завданням якої було формування суду як незалежного інституту, здатного контролювати ефективність функціонування права у всіх сферах суспільства.

За радянських часів судова влада не була самостійною, що пояснювалось організацією політичної системи, в якій вона виступала частиною єдиної системи правоохоронних органів. Із часу здобуття Україною статусу незалежної держави здійснилися інституціональні перетворення, спрямовані на становлення й утвердження незалежного суду. Незалежність, як якість судової влади, в сучасній науковій правовій літературі трактується в 3-х аспектах: *по-перше*, як самостійність судової влади, відсутність легальних повноважень, що дозволяли б втручатися в її компетенцію органам законодавчої чи виконавчої влади; *по-друге*, як свобода судді від впливу будь-яких суб'єктів на прийняття ним процесуальних рішень при відправленні судочинства; *по-третє*, як інтелектуальна незалежність суддів при вирішенні кожної конкретної судової справи, що актуалізує питання належного кадрового забезпечення судової влади.

Увесь комплекс заходів, спрямованих на зміну статусу судової влади й досягнення нею реальної незалежності, здійснюється шляхом відповідних інституціональних перетворень. Цікаво, що академічна юридична наука вирізняє декілька напрямків судово-правової реформи. Найбільш складним для втілення в життя здається той, що пов'язаний зі створенням фундаменту для нових засад ідеології сучасного відкритого суспільства з формуванням оновленої системи цінностей, найвищою з яких є особистість – вільна, моральна, соціально-активна.¹ Не останню роль у цьому процесі відведено саме судовій владі.

¹ Див.: Сірий М.І. Судово-правова реформа в Україні / В кн.: Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: Монографія / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 220.

Сьогодні реформування судової системи України знаходиться на стадії пошуків концептуальних засад і практичних методів їх реалізації. За браком одностайної точки зору експертів, спеціалістів, суддів і політиків щодо основних напрямків очікуваних реформ існує необхідність детального дослідження цього питання.

Для початку проаналізуємо зміст основного підходу до реформування судової системи України в сучасних умовах. Термін «реформа» походить від латинського *reformo* – перетворюю, тобто це перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує підвалин існуючої структури.¹ Етимологічно поняття «реформа» характеризує зміну форми об'єкта, що знаходить свій прояв у засобах його взаємодії із зовнішнім середовищем і відбивається на результатах його функціонування (життєдіяльності). Однак ступінь зміни об'єкта може бути як суттєвою – за умов докорінної реформи, так і поверховою, коли здійснені зміни не впливають на кінцевий результат його діяльності.

Можна виокремити різні підходи до процесу реформування того чи іншого об'єкта залежно від ознак, обумовлених цілями дослідження. У даному випадку доцільно виокремити як ознаки *характер змін* (тобто як буде змінюватись об'єкт) і *їх напрямок* (тобто кінцевий стан об'єкта після реформування).

Характер змін будь-якого об'єкта, в тому числі й судової системи держави, може бути радикальним, тобто революційним і еволюційним, заснованим на вдосконаленні його діяльності. Вибір характеру змін у процесі реформування за законами діалектики зумовлено рівнем невідповідності форми і змісту об'єкта з реформуванням: чим вона більша, тим більшою мірою виправдані радикальні реформи. Для України така невідповідність є досить значущою, що визначає обґрунтованість здійснення радикальних реформ останньої. На підтвердження цього висновку слід навести оцінку стану судової системи України, презентовану у 2006 р. Американською асоціацією юристів «Правова ініціатива в Центральній Європі і Азії», яка показала, що з 30-ти фундаментальних для розвитку судової системи норм позитивні оцінки Україна отримала лише по 4-х, нейтральні

¹ Див.: Новий тлумачний словник української мови: в 4-х т./ В. Яременко, О. Сліпущко. – Т. 3. – К.: «Аконіт», 2000. – С. 901.

– по 11, негативні – по 15.¹ Такі показники яскраво свідчать про доцільність саме радикального підходу, спрямованого в першу чергу на забезпечення незалежного й професійного правосуддя.

Напрямок змін об'єкта в процесі реформування визначається на підставі способів вибору кінцевого стану, тобто ідеальної точки, в напрямку якої буде змінюватись об'єкт, що реформується. Дані способи можуть бути обрані: (а) шляхом запозичення, на засадах аналогії з певним об'єктом, що реформується у подібних умовах за ідентичним алгоритмом; (б) за типового підходу до групи об'єктів, об'єднаних за конкретними ознаками – англо-американської або романо-германської моделі судоустрою; (в) індивідуально для даного об'єкта на підставі аналізу його реального стану й універсального уявлення про його оптимальне функціонування: в даному випадку – про справедливе й законне правосуддя. Причини й умови вибору того чи іншого напрямку реформування судової системи є сенс розглянути докладніше.

1. Запозичення зарубіжної моделі. Важливо відмітити, що, незважаючи на, здавалось би, простоту запозичення моделі судоустрою якоїсь країни, стан якої співпадає за низкою критеріїв зі станом українського суспільства й судової системи, цей метод не є методологічно коректним.

У процесі проведення аналогій між станом українського суспільства й об'єкта, система судоустрою якого запозичується, треба виявляти першочергові, похідні причини їх неефективного функціонування на всіх доступних для дослідження рівнях деталізації: (а) як суспільного інституту, (б) як гілки державної влади і (в) як сукупності організацій, що надають юридичні послуги з розв'язання правових конфліктів. Для застосування методу аналогії й використання зарубіжного досвіду потрібно, щоб усі 3 рівні аналізу співпали, тобто стан суспільства й характеристики його культури, державний устрій і взаємодія гілок влади, внутрішні характеристики функціонування судів і взаємодія судів різного рівня. Лише за збігу зазначених положень, детальне запозичення зарубіжного досвіду не буде суперечити системно й еволюційно-визначеним напрямкам реформування.

¹ Див.: Тупик третьей власти [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.podrobnosti.ua/analytics/2006/09/28/352806.html>.

2. Становлення типової моделі, що відповідає певній групі держав. Якщо вести мову про угруповання моделей судоустрою, про їх класифікацію, то вони прямо пов'язані з типом правової системи держави. Але сучасна вітчизняна правова система є перехідного типу, що лише тяжіє до романо-германської правової сім'ї, будучи своєрідним асоційованим її членом. Обраний Україною стратегічний напрямок до євроінтеграції дозволяє прогнозувати приєднання її правової системи до сім'ї романо-германського права як повноправного члена після успішного завершення політико-правових реформ. Крім того, з огляду на певну специфіку правових систем країн СНД в межах романо-германської сім'ї поряд з групами романською й німецькою може виникнути окрема слов'янська (євразійська).¹ Отже, при обранні групового напрямку реформування судової системи України зустрічаємося з певною невизначеністю самої групи, яка може стати еталоном для реформування: адже романо-германська модель не є природною для неї й не може бути з легкістю успадкована, а слов'янська (євразійська) ще не сформована. До того ж на практиці при впровадженні європейської моделі судоустрою в Україні вже зараз виникають проблеми (наприклад, інститут присяжних).

Парламентська асамблея Ради Європи уважно спостерігає за реформуванням української судової системи і схвально ставиться до поглиблення її спеціалізації. Вітчизняний законодавець підтримав курс на спеціалізацію судової системи в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. Ми поділяємо його норму про доцільність удосконалення судової спеціалізації, але вважаємо, що відсутність узгодженого бачення способів забезпечення організаційної єдності судової системи, юридичної визначеності й однотайності судової практики в державі за наявності різних видів судочинства призвело до неоднозначного тлумачення змісту ст. 125 Конституції України й відповідного правового регулювання в законодавстві.

Таким чином, сьогодні в Україні не можуть бути обрані запозичення й типові напрямки реформування судової системи. Перший

¹ Див.: Порівняльне законодавство: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В.Д.Ткаченко, С.П.Погребняк, Д.В.Лук'янов; За ред. В.Д.Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – С. 46.

є некоректним з методологічного погляду, а другий – неможливим внаслідок того, що бракує чітко сформованої групової моделі судоустрою, яка повністю відповідала б українським реаліям. Отже, найбільш перспективним та обґрунтованим за умови його коректної реалізації є індивідуальний підхід до вибору напрямку реформування судової системи в Україні.

3. *Індивідуальний напрямок реформування судової системи* характеризується пріоритетом загальнотеоретичного підходу над методом аналогії при обранні кінцевого результату реформування судової гілки державної влади. Загальнотеоретична позиція ґрунтується на інтеграції на засадах системних закономірностей положень низки релевантних положень теорії державного управління, філософії права, соціології, загальної теорії держави і права, теоретичних засад судоустрою, загальної теорії систем і синергетики та ін.

У загальному ж розумінні зазначена інтеграція має такий вигляд. Внутрішній устрій і зовнішня взаємодія судової гілки державної влади залежать від низки чинників, обумовлених нижченаведеними системними закономірностями. Об'єктивно існує системно й еволюційно заданий напрямок реформування будь-якої частини суспільства, тобто системний складник характеризує взаємодію об'єкта із зовнішнім середовищем, функціонування його як цілого, і взаємодію між частинами даного об'єкта, еволюційний же складник відбиває динаміку функціонування об'єкта з точки зору його життєздатності, що ґрунтується на можливостях адаптації соціального інституту до вимог зовнішнього середовища в певному періоді, і значною мірою визначається генезою його розвитку.

Для судової системи врахування системних закономірностей означає необхідність:

1) збалансованого підходу на рівні взаємодії 3-х гілок державної влади – законодавчої, виконавчої і судової. Результат, що очікується (вимагається), полягає в забезпеченні незалежного функціонування судової гілки влади. Але головною причиною недосягнення поставленої мети було й залишається брак чітких державних механізмів, які створювали б неможливу залежність одного складника державної влади від інших. Як і багато років тому, суд залишається несамостійним у вирішенні фінансових і

кадрових питань від інших органів державної влади. Під гаслом формування інститутів стримувань і противаг запроваджувались інструменти тримання судової влади під контролем, неможливості створення механізмів внутрішнього контролю й саморегулювання;

2) адекватності судоустрою характеристикам суспільства: чим більше розвинені соціальні інститути, чим більше суспільство відповідає концепції громадянського суспільства, тим більше виправданий активний соціальний контроль судової влади й участь членів суспільства у відправленні правосуддя. Найважливішим питанням при обранні даного аспекту реформування є сканування стану суспільства: його базових характеристик, прогнозування їх динаміки з урахуванням історичного досвіду. Значення в даному випадку мають особливості культури населення як способу взаємодії між собою елементів соціальної системи;

3) ефективного внутрішнього устрою судових органів як інституту, як єдиного механізму, що надає юридичні послуги з розв'язання правових конфліктів. Наприклад, удосконалення функціонування судів, що розглядаються як організації, з точки зору менеджменту може бути здійснено за рахунок застосування методів і практик наукової організації праці тощо;

4) високої якості професійної підготовки суддів, їх незалежності й забезпеченості необхідними ресурсами для належного виконання службових функцій. Цей аспект є пріоритетним для всієї судової реформи.

Отже, індивідуальний підхід до реформування судової системи України є найскладнішим, вимагає врахування низки різнорідних критеріїв. Проте, підкреслимо, що лише за умови його застосування існує можливість подолати наявні протиріччя щодо оптимального напрямку необхідних реформ.

Таким чином, у результаті короткого огляду напрямків судової реформи зробимо висновок про доцільність додержання індивідуального підходу до визначення кінцевого (бажаного) стану судової системи як ідеальної точки. Запозичення окремих або типових моделей судоустрою європейських країн є неприйнятним для України внаслідок відсутності органічно схожих моделей і методо-

логічної некоректності копіювання досвіду інших країн у процесі проведення радикальних реформ.

Як вбачається, кінцевою метою судової реформи є створення судової системи, адекватної новим реаліям, що стимулюватиме громадян до цивілізаційних форм розв'язання конфліктів. Для її досягнення така реформа має спочатку вирішити низку стратегічних і тактичних завдань, як-от: (1) правове забезпечення організації й функціонування судової системи; (2) створення системи кадрового, матеріальне-технічного й організаційного забезпечення роботи судів; (3) запровадження дійової системи реалізації судових рішень; (4) розвиток системи альтернативного вирішення спорів і правових стимулів для звернення до неї та ін. Держава знаходиться у постійних пошуках оптимальних шляхів, з допомогою яких вирішуватимуться правові спори. Наприклад, вносилися зміни й доповнення до Законів України щодо судоустрою і статусу суддів, приймалися нові нормативні акти, спрямованих на вдосконалення судової системи країни, підвищення ефективності її функціонування. Однак констатувати, що судова реформа в країні завершена, що держава має оптимальний судоустрій й ефективну судову систему, відповідаючи очікуванням суспільства, зарано.

Умовами, що зумовлюють необхідність продовження реформування судової системи є: (а) об'єктивна необхідність підвищення соціальної ролі суду, підсилення гарантій прав особистості; (б) реформування політичної й економічної систем, зміна принципів правового регулювання, пошуки місця судової влади у взаємовідносинах суспільства й держави, особистості й держави в умовах політичної й економічної свободи; (в) нове праворозуміння, що ґрунтується на відмові від ототожнення права й закону, від монополії законодавчого органу на відкриття правової норми в системі соціальних регуляторів; і (г) значимість опрацювання механізму реалізації права, що відповідав би сучасному праворозумінню.

5.3. Основні напрямки судової реформи в Україні

Основною ціллю судово-правової реформи, здійснюваної в Україні, є становлення цілісної, незалежної й самостійної судової

системи, яка на засадах верховенства права й відповідно до європейських стандартів судочинства була б здатна забезпечити високу якість правосуддя, ефективний розгляд всіх правових справ, що мають юридично важливі наслідки, й постановити справедливе судові рішення.

У науці й на практиці при опрацюванні заходів по підвищенню ефективності функціонування судової системи традиційно оцінюється лише робота судових установ. Між тим судова система є відкритою системою (за термінологією теорії систем), її основна діяльність тісно пов'язана як з особами, які звертаються до суду і беруть участь у судовому процесі, так і з органами, що контролюють виконання судових актів, забезпечуючи реальність поновлення й захисту порушених прав. Ефективність судової діяльності залежить не лише від суду, а й від суб'єктів, які так чи інакше залучені до судового процесу. Ось чому при визначенні шляхів оптимізації судової діяльності слід оцінювати якість функціонування не лише самої судової системи, а й усього кола суб'єктів, які тим чи іншим чином задіяні в судовому провадженні. У цьому аспекті для виокремлення ключових засад судової реформи актуальним буде використання методів системного аналізу.

Основним змістом останнього є визначення структурних, функціональних, каузальних, інформаційних і просторово-часових внутрішніх зв'язків системи. Виокремлення їх різних видів поряд з їх елементами є змістовним етапом системного аналізу, що дозволяє судити про складність розглядуваної системи.¹

Як уже відмічалось, за своєю природою судова система є відкритою соціальною системою, що зумовлює взаємний вплив на неї з боку інших соціальних систем. Суспільство в цілому (або держава), як метасистема для системи судової, складається з окремих елементів (підсистем), функціонуючих відповідно до встановленого ціннісно-нормативного порядку. У випадку порушення цими елементами останнього – роллю суду в цьому механізмі є повернення їх до встановленого порядку шляхом захисту прав та свобод людини і громадянина. Саме в такий спосіб судова система

¹ Див.: Системный анализ в управлении: учеб. пособие / В.С. Анфилатов, А.А. Емельянов, А.А. Кукушкин; Под ред. А.А. Емельянова. – М.: Финансы и статистика, 2002. – С. 37.

впливає на стійкість суспільства як системи соціальної. Одночасно суспільство, як зовнішнє середовище для судової системи, забезпечує її збалансованими ресурсами (інформаційними, кадровими, матеріальними), необхідними для виконання цього завдання. Крім того, при опрацюванні оптимальної її моделі поряд із зовнішніми взаємозв'язками на якість функціонування розглядуваної системи впливають внутрішні чинники – структура, характер взаємовідносин між елементами системи, а також механізм управління нею. Особливої актуальності набуває система судового самоуправління, тобто можливість впливати на її самоорганізацію, вдосконалювати її форми, контролювати її належне ресурсозабезпечення тощо.

Окрім будови «ідеальної» моделі механізму взаємодії судової системи з іншими елементами (іншими підсистемами) загальної метасистеми та механізму взаємодії між елементами (судами) всередині самої судової системи, теорія системного аналізу при дослідженні питань ефективності систем виокремлює *алгоритм функціонування*. Цей інститут розкриває механізм прояву внутрішніх властивостей системи, що визначають її поведінку відповідно до закону функціонування. Цей закон може бути реалізовано різними способами за допомогою різних алгоритмів функціонування, в результаті чого будуть різна якість і ефективність процесу функціонування системи.¹ Стосовно судової системи це означає, що на її ефективність впливає якість судової процедури. Визначення найоптимальніших форм судового розгляду для кожного конкретного середовища є важливим елементом оптимізації функціонування судової системи.

У той же час кількість і складність справ, які повинні розглядати суди, має кореспондуватися з ресурсами, які споживає судова система із зовнішнього середовища, – інформаційними, кадровими, фінансовими тощо. Якщо її завдання перевищують необхідну кількість ресурсів, це відбивається на ефективності функціонування самої системи, що характеризується максимізацією якості виконання своїх функцій за умови мінімізації споживаних ресурсів.

¹ Див.: Системный анализ в управлении. Учеб.пособие / В.С.Анфилов, А.А.Емельянов, А.А.Кукушкин; Под ред. А.А.Емельянова. – М.: Финансы и статистика, 2002. – С. 37.

При цьому цю якість належить контролювати як внутрішніми, так і зовнішніми державними і соціальними механізмами – державними і соціальними.

У цілому ж роль судової системи як соціального інституту полягає у відновленні справедливості в суспільстві, в гарантіях додержання основних прав і свобод. Побудова оптимальної її моделі є гарантією стабільності конкретного суспільства.

На жаль, в Україні досі не здійснювалося наукового системного аналізу ефективності судової системи, хоча це питання вже ставало предметом наукових досліджень міжнародних організацій і вітчизняних соціологічних служб. Однак результати оцінки їх не мають значення для обов'язкового прийняття адекватних управлінських рішень.

Так, у 2004 р. Європейською комісією з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) було ініційовано масштабний проект з оцінки ефективності функціонування судових систем в державах-членах Ради Європи. У результаті опитування за експериментальною схемою (анкетою) були отримані дані щодо організації системи правосуддя в 40 країнах. Україна теж взяла участь у цьому анкетуванні. Як зазначали автори вказаного проекту, які у 2006 р. опублікували доповідь за результатами проведеного аналізу, наведені дані мають допомогти владі країни «визначити недоліки у функціонуванні національної судової системи й надихнути на судові реформи».¹

Вітчизняні соціологічні дослідження серед найбільших проблем національної судової системи відзначали: (а) недостатню забезпеченість приміщеннями для судових засідань (68 % респондентів); (б) неефективність системи виконання судових рішень (66,9 %); (в) низький рівень матеріального забезпечення суддів (60,9 %); (г) недосконалість процесуального законодавства (50,2 %); (д) брак ефективної системи правової допомоги громадянам (44,6 %); (е) відсутність чіткого механізму відповідальності суддів за некваліфіковане виконання судових функцій (44,2 %); (є) непрозорість процедури відбору й призначення суддів (40,3 %). Серед заходів, спрямованих на вирішення зазначених проблем, респонденти на-

¹ Див.: European judicial systems (Edition 2006 (2004 data))// European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Council of Europe, 2006 (Printed in Belgium). – P. 5.

звали: а) удосконалення національного законодавства (25,9 %); б) збільшення фінансування судової системи й заробітної плати суддів (23 %); в) запровадження механізмів відповідальності носіїв судової влади (22,6 %).¹

Наведені дані свідчать, що ефективність судової системи є комплексним показником якості її діяльності, а отже опрацювання заходів судової реформи повинно мати системний характер.

На підставі системного аналізу ми виокремили 4 основні засади вдосконалення національної судової системи: (а) опрацювання оптимальних форм судоустрою; (б) удосконалення судової процедури, яка дозволяла б наблизитися до європейських стандартів судочинства; (в) пошуки оптимальної моделі статусу судді; (г) розробка ефективного механізму управління судом як організацією (внутрішня самоорганізація). Розглянемо далі докладніше заходи підвищення ефективності судової системи по кожному із зазначених напрямків.

5.3.1 Оптимізація судового устрою України. Судоустрій становить собою організаційне оформлення судової системи. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» завданням суду є забезпечення: а) відправлення правосуддя на засадах верховенства права; б) права кожного на справедливий суд; в) поваги прав і свобод, гарантованих Конституцією й законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Як показали дані соціологічних опитувань, українське суспільство доволі низько оцінює справедливість і незалежність судів, додержання ними законодавства в процесі здійснення судочинства й ефективність їх функціонування. Понад 50% опитаних вважають, що в країні в дійсності не існує права на справедливе правосуддя. Брак реальної можливості захистити своє порушене право в судах призводить до постійного зростання скарг на їх роботу.² Наведені

¹ Див.: Аналітичний звіт за результатами дослідження «Корупція та надання послуг у судовій системі України». – К.: Київський міжнародний інститут соціології, 2006. – С. 15-25.

² Див.: Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. – К.: НІСД, 2007. – С. 17-23.

дані свідчать, що суди не справляються з покладеними на них завданнями. Безумовно, причина може бути в неналежній організації, недосконалій судовій процедурі, недостатньому фінансовому, кадровому, інформаційному та іншому забезпеченні судової системи. Спробуємо розкрити недоліки саме організаційної побудови судової системи, тобто порушити проблеми судоустрою.

Як було доведено в попередніх розділах, судова система є соціальною, відкритою, взаємодіючою з іншими підсистемами, виступаючою одним з елементів крупнішої системи – метасистеми. Вона споживає із зовнішнього середовища необхідні ресурси та продукує послуги з розв'язання правових конфліктів. Ефективність її діяльності залежить від отримання достатніх ресурсів для якісної роботи й належної внутрішньої організації. На ефективність судової системи впливають стабільність її стану в єдиному функціонуючому механізмі метасистеми.

Вважаємо, що розробка шляхів удосконалення судового устрою повинна враховувати 2 аспекти: (а) оптимізацію процесів взаємодії суду з іншими елементами метасистеми – державними органами, суспільством (зовнішній аспект) і (б) удосконалення організаційних умов для належного виконання основного призначення суду (внутрішній аспект). Розглянемо їх якомога детальніше.

1. Оптимізація процесів взаємодії суду з іншими елементами метасистеми – державними органами, суспільством (зовнішній аспект). Ґрунтуючись на принципах теорії систем, метасистема (держава) має забезпечувати судову систему необхідними для її функціонування ресурсами – фінансовими, інформаційними, кадровими.

Фінансові ресурси. Відповідно до ст. 130 Конституції України держава забезпечує фінансування й належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. Згідно з ч. 2 ст. 140 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» прийнятого 7 липня 2010 р., (далі – Закон) належне функціонування судової влади включає: (а) визначення в Державному бюджеті України видатків на фінансування судів не нижче рівня, забезпечуючого можливість повного й незалежного відправлення правосуддя відповідно до закону; (б) законодавче гарантування повного і своєчасного фінансування судів; (в) гарантування достатнього рівня

соціального забезпечення суддів. Це положення включає декілька важливих принципів.

По-перше, фінансування судової системи має здійснюватися за рахунок коштів Державного бюджету країни. Указаний Закон закріпив щодо цього низку позитивних гарантій: а) бюджетні призначення на утримання судів належать до захищених статей видатків Держбюджету; б) видатки на утримання судів визначаються в Держбюджеті окремим рядком стосовно кожного суду загальної юрисдикції; в) функції головного розпорядника коштів щодо фінансового забезпечення судів виконують самі суди; г) видатки на утримання судів у Державному бюджеті не можуть бути скорочені в поточному фінансовому році (ст.142).

Порівняно із діючим до прийняття цього Закону законодавством, позитивної оцінки заслуговує новела про закріплення розміру фінансування для кожного суду окремим рядком у Держбюджеті, а також передача функції головного розпорядника коштів самим судам (досвід виконання цієї функції ДСА – органом центральної виконавчої влади – містить низку зауважень¹). До недоліків слід віднести: а) норми Закону не містять указівки на конкретний орган у структурі суду, який визначатиме його фінансові потреби; б) указівка на те, що видатки на утримання судів у Державному бюджеті не можуть бути скорочені в поточному фінансовому році, передбачає можливість скорочення фінансування судів у наступному фінансовому році. З нашого погляду, таке формулювання створює для законодавчої й виконавчої гілок влади, що опрацьовують проект і затверджують Державний бюджет країни на рік, умови для можливого неправомірного впливу на судову владу, так би мовити, примушування останньої до слухняності. Вважаємо, що зазначену норму необхідно викласти в більш

¹ Наприклад: станом на 01.01.2011 року за програмою «Здійснення правосуддя місцевими судами» залишок невикористаних асигнувань територіальними управліннями за загальним фондом державного бюджету (не з вина казначейства) склав 1331,6 тис. грн., що свідчить про неефективне використання чи несвоєчасний перерозподіл коштів державного бюджету. 28% невикористаних асигнувань – це кошти захищених статей державного бюджету (8% - заробітна плата та нарахування податків на заробітну плату, 18% - оплата комунальних платежів, 1% - довічне утримання та санаторно-курортне оздоровлення суддів).

категоричній редакції: «Фінансування судів не може зменшуватись». Або як альтернатива може бути запозичений досвід Росії, яка у Федеральному Законі «Про фінансування судів Російської Федерації» у ст. 2 закріпила, що зменшення розміру бюджетних коштів, що виділені на фінансування судів в поточному фінансовому році не більше ніж на 5% може здійснюватись лише зі згоди Ради суддів РФ. У випадку неперерахування сум, що передбачені на щомісячне утримання судів, до 10 числа поточного місяця, їх списання з рахунків Головного управління федерального казначейства РФ здійснюється в безакцептному (безспірному) порядку інкасовим дорученням Конституційного Суду РФ, Верховного Суду РФ, Вищого Арбітражного Суду РФ, Судового департаменту при Верховному Суді РФ (ст. 3). Такі високі гарантії фінансового забезпечення судової системи, закріплені до того ж на законодавчому рівні заслуговують схвалення і повинні бути оцінені щодо можливості подібного відтворення і в національному законодавстві.

По-друге, фінансування судової системи належить здійснювати на достатньому рівні, який визначається можливістю *повного й незалежного відправлення правосуддя*. Це положення передбачає: (а) підготовку нормативів формування кошторису на утримання кожного суду; (б) розробку системи контролю за додержанням цих кошторисів; (в) опрацювання механізму відповідальності за порушення вимог закону щодо належного фінансування цих установ. Зазначене актуалізує підвищення ролі судів у вирішенні питань фінансового забезпечення системи.

Потребує подальшого нормативного урегулювання механізму самого розрахунку потреб на «повне і незалежне відправлення правосуддя». Суди та Державна судова адміністрація відповідають лише за розподіл коштів у межах уже прийнятого державного бюджету. Бюджет же готується Кабінетом Міністрів України та затверджується Верховною Радою України. Судова влада не повинна залишатися поза межами безпосередньої стадії прийняття держбюджету, повинна мати представників своїх інтересів і на цій стадії. Закон «Про судоустрій і статус суддів» закріпив за ДСА повноваження представляти суди у відносинах із КМУ та ВРУ під час підготовки проекту закону про Державний бюджет України на

відповідний рік (п. 1 ч. 1 ст. 146). Однак ДСА є головним розпорядником коштів держбюджету щодо фінансового забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, органів суддівського самоврядування, Національної школи суддів України. Вочевидь, інтереси судової системи в уряді та парламенті повинен представляти інший орган. Саме цією логікою керуються і інші держави. Зокрема, у Швейцарії Федеральний Верховний Суд має право представляти проект власного бюджету Федеральному парламенту та відстоювати перед цим органом розмір бюджету суду. В Республіці Беларусь керівники Конституційного Суду, Верховного Суду та Вищого господарського суду мають право виступати зі своїми пропозиціями на пленарних засіданнях при обговоренні проекту бюджету. В Росії також передбачено, що при розробці держбюджету в частині фінансування судової системи активну участь у роботі уряду приймають голови Конституційного Суду РФ, Верховного Суду РФ, Вищого Арбітражного Суду РФ, керівник Судового департаменту при Верховному Суді та Рада суддів РФ, а також представники цих органів мають право брати участь в обговоренні федерального бюджету на Федеральних Зборах РФ.¹ Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. хоча і містить положення, що протирічить ч.2 ст. 142 Закону «Про судоустрій і статус суддів», визнаючи головними розпорядниками бюджетних коштів лише Конституційний Суд України, Верховний Суд України та вищі спеціалізовані суди (пп. 1 п. 2 ст. 22), однак закріплює за цими органами повноваження щодо участі у проектуванні Держбюджету України. Однак цього замало. Необхідно безпосередньо в Законі «Про судоустрій і статус суддів» визначити коло суб'єктів і їх повноваження щодо представництва інтересів судів при формуванні держбюджету урядом та прийнятті його парламентом.

Як захід удосконалення цього питання пропонуємо передбачити також коефіцієнт співвідношення рівня фінансування судів і органів виконавчої й законодавчої гілок влади відповідного рівня, коефіцієнт співвідношення рівня соціального забезпечення суддів

¹ Див.: О судебной системе Российской Федерации: Федеральный конституционный закон от 15.12.1996 г. // Собрание законодательства РФ. – 1997. – № 1. – Ст. 1.

і посадовців органів інших гілок влади.¹ Це сприятиме встановленню паритетності цих установ, а також прозорості і справедливості механізму розподілу державних коштів.

Інформаційні ресурси. За радянських часів до суб'єктів організаційного забезпечення інформаційними ресурсами судової системи належали вищі законодавчі й виконавчі органи, місцеві Ради, Міністерство юстиції СРСР та його підрозділи на місцях.² Як бачимо, на той період адміністративне регулювання організації судової діяльності здійснювало виключно зазначене Міністерство та його територіальні установи на засадах адміністративно підпорядкування ним судів. У перебігу судово-правової реформи відносини судових органів та органів виконавчої влади набули координаційного характеру і взаємного узгодження дій. Разом із тим сьогодні в Україні бракує однастайності й системності щодо регламентації інформаційного забезпечення функціонування даної системи. Так, у ст. 92 Конституції проголошено, що всі питання у сфері функціонування органів судової влади повинні бути врегульовані законами України. Аналіз та узагальнення практики функціонування судових установ показує, що система нормативних актів щодо здійснення їх діяльності є значно ширшою. Зокрема, правове регламентування організації й функціонування судової системи є завданням як органів (їх посадовців), що знаходяться поза судовою системою (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Вища рада юстиції України), так і органів (посадовців), що входять до системи судоустрою (Верховний Суд України, Вищі спеціалізовані суди, З'їзд суддів України, Рада суддів України, Вища кваліфікаційна комісія України, Державна судова адміністрація України).

¹ Наприклад, відповідно до законодавства Ісландії заробітна плата суддів Верховного суду повинна дорівнювати заробітній платі Прокурора, в Латвії зарплата суддів вищих судів дорівнює винагороді за роботу членів Парламенту, а в Словаччині розміру заробітної плати члена Парламенту дорівнює зарплата звичайного судді, а вже винагорода судді Верховного Суду складає 130 % від зарплати парламентарія тощо.

² Див.: Организация судебной деятельности / [колл. авт.: В.Б. Алексеев, А.А. Гравина, В.П. Кашепов и др.]; отв. ред. Г.П. Батуров; Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства. – М.: Юрид. лит., 1977. – С.42.

Між судовою й законодавчою владою існує прямий зв'язок щодо організаційного забезпечення інформаційними ресурсами: формування законодавчого поля, що забезпечує функціонування судової системи. Законодавча влада приймає закони, що визначають структуру судової системи, і закріплює процедуру, за якою вона функціонує. З метою удосконалення забезпечення судової системи інформаційними ресурсами особливе значення має встановлення зворотного зв'язку між судовою й законодавчою гілками влади. Процес становлення нового ціннісно-нормативного порядку в суспільстві передбачає їх взаємодію для узгодження правових і законодавчих норм. Суди – це ті органи, які якнайперші відстежують потреби суспільства в урегулюванні певних відносин, відчувають недосконалість процесуального законодавства. При відправленні правосуддя судді аналізують відповідність законодавства суспільним відносинам, а тому вони повинні мати можливість його корекції. Цілком справедливим, вважаємо, надати їм правову можливість впливати на процес оптимізації й гармонізації законодавства, усувати прогалини й колізії права. Мається на увазі надання права законодавчої ініціативи Верховному Суду України.

Що ж стосуються взаємовідносин між судовою і виконавчою владами, то з прийняттям нового законодавства про судоустрій та статус суддів (Закон 2010 р.), вони отримали більшу визначеність і збалансованість. Зокрема, із зміною статусу ДСА України (із органа виконавчої влади на орган судової влади), значно змінилась роль виконавчої влади у інформаційному забезпеченні судової системи. Наразі на цю владу покладається суто забезпечення виконання рішень, винесених судом. Оскільки від якості (повноти і своєчасності) виконання останніх певною мірою залежить показник ефективності судової системи, з метою оптимізації даного процесу пропонуємо розглянути можливість опрацювання механізму контролю судової влади за ефективністю роботи виконавчої служби. Доречи такий механізм задіяно у більшості західних країн, а Європейський суд взагалі вважає, що саме виконання судового рішення є моментом здійснення правосуддя.

Із прийняттям закону «Про судоустрій і статус суддів», в якому нормативно закріплено принципи верховенства права і при-

юдиційності судових рішень вищих судів, змінилась роль судової влади в механізмі інформаційного забезпечення своєї діяльності. Вважаємо, через дане положення офіційно закріплено правотворчу функцію судової влади, яка є іманентно їй притаманною як будь-якій іншій владі. Відтепер джерелами права, крім інших, слід вважати і прецедентні рішення Європейського суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України, а також рішення Верховного Суду України, прийняті за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону щодо подібних правовідносин.

Наприкінці відмітимо, підвищення рівня поінформованості учасників судового процесу та громадян про організацію та діяльність судів є одним із основних пріоритетів діяльності Державної судової адміністрації України. Розвиток і впровадження процесів інформатизації, створення Єдиної судової інформаційної системи України є передумовою для досягнення цієї мети. ДСА України, відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», постійно здійснює заходи, спрямовані на запровадження в судах загальної юрисдикції програмного забезпечення, що автоматизує документообіг. Слід відмітити, що на сьогодні відповідне програмне забезпечення встановлене та функціонує в усіх судах загальної юрисдикції. Однак, для належного функціонування автоматизованої системи документообігу в судах необхідно здійснити комплекс заходів, у тому числі забезпечити суди відповідними матеріально-технічними ресурсами.

Кадрові ресурси. Кадрові ресурси досліджуваної нами системи складаються із суб'єктів постійних (судді, службовці апарату суду) і тимчасових (народні засідателі й присяжні). У забезпеченні судів кадровими ресурсами беруть участь найрізноманітніші органи: Президент, Верховна Рада України, Вища рада юстиції, Вища кваліфікаційна комісія суддів, Державна судова адміністрація та ін. Важливе значення має опрацювання високих стандартів щодо кваліфікаційного рівня судових кадрів, єдиної судової політики в цій царині організаційного забезпечення. Гадаємо, державі належить передбачити заходи, що сприятимуть залученню до судових органів фахівців найвищої кваліфікації. З одного боку, повинно

йтися про заходи підвищення соціально-матеріального забезпечення суддів, ідеологічної роботи з підвищення іміджу професії судді, а з другого – про опрацювання ефективних методів добору кадрів, визначення вимог до претендентів і методики оцінювання їх профпридатності. Потребує всілякої уваги розробка ефективного механізму контролю за рівнем відповідності працівника (судді, службовця апарату суду) займаній посаді – систематичні заходи підвищення кваліфікації, атестація, притягнення до відповідальності за неналежне виконання професійних функцій.

Водночас перелічених вищих заходів, вважаємо, недостатньо для ефективного організаційного забезпечення діяльності судів. За теорією менеджменту доцільно, щоб усі функції контролю за достатністю стратегічних ресурсів судів (як виду організації) виконувалися самою системою (системою менеджменту даної організації). У цілому цей принцип в новому Законі додержано, оскільки зазначені повноваження надано ДСА як органу судової влади. Для подальшого утвердження стійкості функціонування судів як виду організації необхідно подовжувати цей напрямок, та підсилити повноваження в сфері управління судів та органів суддівського самоврядування.

Споживаючи необхідні ресурси, судова система продукує соціальні блага – послуги з розв'язання правових конфліктів. За теорією систем, для забезпечення стабільного функціонування загальної метасистеми потрібен контроль не лише за наданням ресурсів, а й за якістю наданих послуг. За висновками цієї теорії, ці показники знаходяться в прямій залежності: достатність ресурсів → високий рівень судових послуг.

Як показують дані соціологічних досліджень рівень в Україні якостей послуг суду є задовільним, що в середньому відповідає рівню уявлень користувачів про судову систему і про якість її роботи. За 5-бальною шкалою користувачі судових послуг оцінюють їх рівень у 2,9 балів. Серед опитаних 36,7 % респондентів указали на незадоволеність якістью цих послуг. Аналіз результатів анкетування свідчить про зворотну пропорційність поширеності корупції в конкретному суді строкам судового розгляду й судовим витратам. Це говорить про те, що суспільство очікує від цих правових установ більшої прозорості, законності, скороченого (за

часовими рамками) судового розгляду і зменшення судових витрат. Цікаво, що за даними того ж соціологічного дослідження, зі зростанням добробуту населення зростає й задоволеність від отриманих судових послуг. І чим менший населений пункт, тим більша така задоволеність. У західному регіоні громадяни вище оцінюють діяльність суду порівняно з іншими регіонами.¹

Наведені дані показують, що робота судів не відповідає повністю очікуванням населення, що свідчить про низьку соціальну ефективність судової системи. Таке становище загрожує стабільності останньої. Тому існує нагальна потреба в запровадженні заходів зі зниження корумпованості судів, налагодження ідеологічної роботи серед суддівських кадрів, мотивації їх щодо сумлінного і професійного виконання покладених на них функцій.

Взяття до уваги вищенаведених міркувань дозволить узгодити функціонування судової системи з діяльністю інших державних органів і суспільством, що в цілому створить передумови стабільності метасистеми.

2. Удосконалення організаційних умов для належного виконання основного призначення суду (внутрішній аспект). Сьогодні в Україні відбуваються активні пошуки оптимальної структури судової системи, про що говорить внесення численних змін до законодавства в досить короткі часові межі. Основне в реформуванні судоустрою стосується питань централізації-децентралізації судової системи, а також запровадження принципу спеціалізації. Так, у 1996 р. було створено Конституційний Суд України; в 2001 р. відбулося підпорядкування всіх судів загальної юрисдикції єдиному найвищому суду – Верховному Суду України; у 2002 р. створено окрему гілку судової системи – суди адміністративної юрисдикції; в 2010 р. – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, ліквідовано підсистему військових судів. Очевидно, пошуки оптимальної для України моделі судоустрою ще не завершені. Основні напрямки оптимізації судоустрою держави визначені в Концепції удосконалення судів-

¹ Див.: Аналітичний звіт за результатами дослідження «Корупція та надання послуг у судовій системі України». – К.: Київський міжнародний інститут соціології, 2006. – С. 17-30.

ництва і забезпечення справедливого судочинства в Україні, опрацьованою Національною комісією зі зміцнення демократії й утвердження верховенства права, затвердженою Указом Президента України.¹

На даний час в Україні діючим законодавством запропоновано нижченаведений варіант організації судової системи.

1. Судова система будується відповідно до принципів територіальності, спеціалізації й інстанційності.

2. Територіальна юрисдикція суду визначається статусом суду відповідно до адміністративно-територіального поділу, прийнятого в країні.

3. Принципом зовнішньої спеціалізації закріплено, що спеціалізованими судами є гілка не лише адміністративних і господарських судів, а й підсистема загальних судів, що спеціалізується на розгляді кримінальних і цивільних справ. Отже, спеціалізація судів здійснюється за предметною юрисдикцією.

4. Судова система є чотирьохрівнева: перший рівень – місцеві суди, другий – апеляційні, третій – Вищі спеціалізовані, четвертий – Верховний Суд України.

5. Запроваджено 3 інстанції: до судів першої інстанції (розгляд справ по суті) належать усі місцеві суди, а також, у визначених процесуальним законом випадках – апеляційні й Вищі спеціалізовані; до судів другої інстанції (перегляд судових рішень в апеляційному порядку) відносяться усі апеляційні суди, а також, у визначених процесуальним законом випадках – Вищі спеціалізовані суди; до судів третьої інстанції (перегляд судових рішень у касаційному порядку) належать Вищі спеціалізовані суди.

6. Верховний Суд України є найвищим в системі судів загальної юрисдикції, який: (а) переглядає справи з підстав неоднакового застосування судами (судом) касаційної інстанції однієї й тієї ж норми матеріального права в подібних правовідносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом; (б) переглядає справи в разі встановлення міжнародною судовою установою,

¹ Див.: Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 року №361/2006). [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents>.

юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом; (в) надає висновки про наявність (чи відсутність) у діяннях, у яких обвинувачується Президент, ознак державної зради чи іншого злочину; (г) вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я; (д) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції й законів України.

7. Суди (окрім Верховного Суду України й Конституційного Суду України) утворюються (чи ліквідуються) Президентом України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду.

8. На адміністративні посади – голови суду чи його заступника в судах (окрім Верховного Суду України й Конституційного Суду України) призначаються судді, які входять до штату конкретного суду на підставі подання відповідної ради суддів Вищою радою юстиції України.

9. У судах загальної юрисдикції запроваджено автоматизовану систему документообігу, яка визначає персональний склад суду для розгляду конкретної справи за принципом вірогідності розподілу справ під час реєстрації в суді позовних заяв, клопотань і скарг.

10. Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування.

В цілому ми позитивно оцінюємо останні реформування судової системи, і вважаємо, що запроваджені заходи сприятимуть зміцненню її незалежності, стійкості й самодостатності, а значить, і підвищенню її ефективності. Але й є певні зауваження.

Новим Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (2010 р.) взято курс на поглиблення *спеціалізації* судової системи й одночасно на її *децентралізацію*.

Що стосується першого напрямку, то ми підтримуємо точку зору О.М. Авер'янова, що диференціація є одним із показників розвитку. Чим більша кількість внутрішнього розмаїття містить система, тим на більш високому рівні розвитку вона знаходиться

відносно власних стадій розвитку.¹ Слід зазначити, що полісистемність як спосіб організації судової влади є однією зі світових тенденцій розвитку сучасних судових систем.² Вона дозволяє підсилити спеціалізацію суддів і, відповідно, покращити якість судових рішень, що є додатковою гарантією ефективності судової системи. В даному аспекті постає питання чіткішого законодавчого розмежування компетенції між судовими підсистемами, опрацювання способів взаємодії і координації між ними, запропонування механізму вирішення можливих суперечок. Зокрема, пропонуємо надати повноваження щодо розв'язання колізій підсудності та інших спірних питань Верховному Суду України, що дозволить зберегти єдність судової системи України.

Особливу увагу вважаємо за потрібне приділити оцінці другого напрямку – взятого курсу на *децентралізацію* розглядуваної системи.

Загальною теорією систем доведено, що підсистема не може мати ті ж властивості, які вона має в цілісній системі. Дана властивість має прояв лише у взаємозв'язку підсистеми з іншими частинами судової системи. Поза цілим частина втрачає і ті властивості, які вона набуває в загальному взаємозв'язку частин цілого. Це пояснюється тим, що функції частини є похідними від цілого. Разом із тим, для унітарних держав (якою є і Україна) саме централізована судова система є їх характерною рисою, що ґрунтується на загальновизнаному принципі єдності судової системи. Централізація в унітарній державі це загальновизнаний всіма країнами спосіб існування судової системи, що походить від принципів єдності державної влади і самостійності судових органів. Іншими словами, децентралізація не повинна бути антиподом єдності судової влади. Принцип же самостійності судових органів повинен кореспондуватися з принципами координації та

¹ Див.: Комментарий к законодательству о судебной системе Российской Федерации / Под ред. Т.Г. Морщаковой. – М.: Юрист, 2003. – С. 38.

² Див.: Козак Д. Суд в современном мире: проблемы и перспективы // Российская юстиция. – 2001. – № 9. – С. 5-6; Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. – М.: Наука, 1991. – С. 17; Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Ин-т права и публ. полит., 2002. – С. 27 та ін.

узгодженості судової політики між гілками судової системи, єдністю судової практики.

Виходячи зі змістовного аналізу Закону найвищою судовою інстанцією є касаційна, яка поділена за предметною юрисдикцією між 3-ма судами – Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищим господарським судом України і Вищим адміністративним судом України. У Вищих спеціалізованих судах діють Пленуми цих судів, яким надано повноваження давати роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування ними законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції. У Верховного Суду України (далі – ВСУ) є лише повноваження забезпечення однакового застосування судами касаційної інстанції норм матеріального права, тобто він вправі переглядати виключно справи з підстав різного оперування Вищими спеціалізованими судами однією й тією ж нормою матеріального права у подібних правовідносинах. Права ж щодо надання роз'яснень судам питання застосування законодавства Пленум ВСУ не має. Виникає низка запитань:

– Якщо роз'яснення законодавства Пленумів Вищих спеціалізованих судів будуть ґрунтуватися на принципово різній концепції праворозуміння, то чи буде в даному випадку додержано такий міжнародний стандарт судочинства, як передбачуваність судової практики?

– Чи стосується міжнародний стандарт судочинства – єдності судової практики – виключно судових рішень вищих судів, а практика апеляційних і судів першої інстанції може не відповідати цьому стандарту? Адже якщо ВСУ має повноваження перегляду рішень лише судів касаційної інстанції, практика апеляційних і місцевих судів у подібних правовідносинах (за умови відсутності наглядових повноважень у вищого суду) може дуже різнитися.

– Чому предметом перегляду ВСУ рішень вищих спеціалізованих судів є неоднакове застосування норм лише матеріального права, а застосування норм права процесуального знаходиться поза межами юрисдикції найвищого суду?

– Право переглядати рішення Вищих спеціалізованих судів у ВСУ виникає лише за наявності практики «неоднакового застосування закону», тобто повинно бути хоча б два рішення щодо од-

накових питань, але за різного підходу. А що робити, якщо такої практики немає, тобто порушення закону існує в діяльності всієї підсистеми спеціалізованих судів? Можливості вплинути на процес правильного розуміння закону нижчестоящими судами у найвищого судового органу за таких умов не передбачено. Гадаємо, що таке становище містить певну загрозу єдності (організаційної і функціональної) судової системи України.

Отже, за передбаченою Законом моделлю судоустрою Верховний Суд України втрачає передбачену Конституцією ознаку «найвищого судового органу» (*курсив авторки – Л.М.*), що може призвести до втрати організаційної й процесуальної єдності судової системи. Ґрунтуючись на наукових висновках теорії менеджменту, можна прогнозувати негативні наслідки для функціонування всієї судової системи: а) порушення принципу єдності судової системи і стабільності судової практики, б) відсутність єдиної стратегії, тактики і стандартів її розвитку як цілісного інституту (системного утворення), в) виникнення конкуренції між гілками судової системи щодо ресурсів, впливу на систему суспільно-політичних відносин та ін.

Наведені міркування свідчать про явну децентралізацію судової системи на вищому рівні, а мінімізація судових повноважень Верховного Суду України лише доповнює цю тезу. Запропонована модель містить загрозу, так би мовити, політичної приватизації тієї чи іншої спеціалізованої гілки судової системи і як наслідок – порушення принципу її незалежності. За таких обставин постає проблема пошуку шляхів оптимальної моделі управління цієї системою як сукупності організацій (судів), що виконують означені функції, а також необхідності вжиття заходів забезпечення організаційної й процесуальної єдності судової системи.

За законами, сформульованими загальною теорією систем, основним принципом відкритих соціальних систем (якою є й судова система) є саме умова концентрації влади управління в єдиному центрі. Тому, на наш погляд, вихід із ситуації, що склалася в судоустрої України, може бути в підсиленні повноважень Верховного Суду України в царині забезпечення єдності судової практики. Пропонуємо законодавчо встановити виключні повноваження Пленуму цього суду щодо рекомендаційних роз'яснень законодавства,

одночасно позбавивши аналогічного права Пленуми Вищих спеціалізованих судів. Для забезпечення можливості виконання зазначеного повноваження, пропонуємо, за аналогією із практикою функціонування Касаційного Суду Франції, надати ВСУ повноваження розглядати скарги на судові рішення Вищих спеціалізованих судів лише з питань права (матеріального й процесуального), але не з питань факту. Класична французька модель касації передбачала, що наслідки для учасників процесу перегляду судового рішення взагалі не наступають: суд може визнати наявність помилок у кваліфікації, призначення міри покарання тощо, але його рішення мають бути обов'язковими для *наступних* процесів; тим самим він виступає для останніх певним орієнтиром правильності застосування норми права. Подібна модель використовується й у Німеччині при розгляді справ у порядку ревізії.¹ Гадаємо, що певні елементи французької моделі касаційного суду можуть бути імплементовані й практикою організації й функціонування Верховного Суду України, оскільки, це надасть цьому судовому органу реальні повноваження з виконання функції по забезпеченню єдності судової практики, й усуне передумови дублювання повноважень Вищих спеціалізованих судів.

Ще одним проблемним питанням організації судоустрою України вважаємо надання повноважень судам одного рівня одночасно виступати судами декількох інстанцій: зокрема, апеляційні суди мають повноваження крім апеляційної ще й першої інстанції, а Вищі спеціалізовані суди, крім касаційних, мають також повноваження апеляційної й першої інстанцій (п. 2 ч. 1 ст. 27; п.2 ч. 1 ст.32 Закону). Такий підхід, як видиться, децю «розмиває» принципи інстанційності правосуддя і ступінчастості судової системи. За таких умов порушується рівність правових можливостей з оскарження рішень, прийнятих судами другого і третього рівнів, винесених ними за результатами розгляду справи по суті. Виправити ситуацію, з нашого погляду, можна шляхом (а) внесення змін до процесуального законодавства, передбачивши, що розглядом справ по суті здійснюється виключно місцеві суди, й (б) одночасного вдосконалення заходів щодо кадрового забезпечення судо-

¹ Див.: Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Ин-т права и публ. полит., 2002. – С. 24.

вої системи, з тим, щоб навіть у місцевих судах працювали судді, здатні об'єктивно, неупереджено і кваліфіковано розглянути найскладніший правовий конфлікт.

Доречним буде також передбачення так званих “касаційних фільтрів”, що створить умови для визначення касаційної інстанції екстраординарною формою контролю, яка можлива лише у виняткових випадках, визначених у відповідних процесуальних кодексах. Це можна реалізувати шляхом закріплення значних обмежень у зверненні до суду касаційної інстанції як за характером спору, так і за сумою позовних вимог і за суб'єктом звернення. На наше переконання, запровадження такого підходу значно розвантажить касаційну інстанцію, усуне можливості для зловживання правом і затягування судового процесу, прискорить виконання судового рішення, яке часто містить вимогу припинення порушення права, відновлення прав тощо, що в цілому вплине на ефективність судового регулювання суспільно-правових відносин.

Таким чином, запровадження заходів з удосконалення судового устрою повинно сприяти:

- збереженню цілісності судової системи через підсилення повноважень Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції щодо забезпечення організаційної й процесуальної єдності;

- становленню судової системи як самостійного й незалежного соціального інституту, що передбачає мінімізацію втручання виконавчої влади в її організаційне (матеріальне, інформаційне й кадрове) забезпечення й підсилення зворотного зв'язку судової й законодавчої гілок влад шляхом надання ВСУ права законодавчої ініціативи;

- становленню судової системи як стабільної й самодостатньої установи, що передбачає підсилення її внутрішньої самоорганізації, шляхом надання ширших повноважень з контролю за достатністю забезпечення судової системи необхідними ресурсами, якістю наданих судових послуг органам суддівського самоврядування і, власне, судам;

- підсиленню статусу суду в системі політико-правових і суспільно-правових відносин, що можливе за умови підвищення якості судових послуг, стимулювання прийняття суддями об'єктивного, неупередженого й законного судового рішення.

5.3.2. Заходи з оптимізації судової процедури. Як свідчать дослідження вчених різних країн, серед пріоритетних заходів з удосконалення судових процедур на перший план виходять 2 основні проблеми – дорожнеча судового процесу і тривалі строки.¹ Як показали дані соціологічних опитувань, серед недоліків функціонування національної судової системи українці теж відмічають тривалість строків судового розгляду й розміри судових витрат.² Спробуємо дослідити причини такого становища й накреслити шляхи розв'язання зазначених проблем.

Строки судового розгляду. Тривалість судового розгляду справи, яка виходить за межі розумного строку, Європейським судом з прав людини вважається порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а багато європейських країн, як-от: Бельгія, Велика Британія, Австрія, Чехія, Данія, Італія, Словаччина, Швейцарія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Франція, Люксембург, Норвегія, Іспанія, Швеція та ін. взагалі передбачили необґрунтоване затягування судового процесу як підставу для ініціювання зацікавленими особами процедури виплати державою матеріальної компенсації.³

Україна поряд із незначною кількістю європейських країн (зокрема, Ісландією, Ірландією) не встановлює строків судового розгляду, а тому актуальним в цьому аспекті є постановка питання про визначення *розумності строків судового провадження*. Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, при визначенні розумності строку підлягають оцінці такі обставини: (а) *загальна тривалість розгляду справи в суді*; (б) *її складність*; (в) *особиста поведінка обвинуваченого*; (г) *оперативність роботи правоохоронних органів*. Згідно з ч. 1 ст. 6 Конвенції важливим є тільки те зволікання, яке так чи інакше залежить від державно-

¹ Див.: Zuckerman A. Civil Justice in Crisis. // Comparative Perspectives of Civil Procedure. – Oxford University Press, 1999. – P. 105-171.

² Див.: Аналітичний звіт за результатами дослідження «Корупція та надання послуг у судовій системі України». – К.: Київський міжнародний інститут соціології, 2006. – С. 15.

³ Див.: п.4.5 Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) - Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрану.

го органу (наприклад, при отриманні доказів). Якщо затримки відбуваються з вини приватної сторони, держава не несе за це прямої відповідальності. Проте можуть виникнути запитання: чи живий суд належних заходів стосовно забезпечення швидкості розгляду, чи, приміром, він затягував строки без належних на те підстав і сприяв у такий спосіб перевищенню строку розумного. Більшість західних країн передбачили системи оцінки перевищення розумності строків судового розгляду з різних категорій справ – кримінальних, цивільних, адміністративних. Деякі країни (Греція, Словенія, Росія) навіть законодавчо закріпили строки судового провадження.

Члени робочої групи Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) у своїй доповіді зазначили, що тривалість судового розгляду справи є одним з головних індикаторів ефективності роботи судів. Розгляд справи в короткі строки свідчить про оптимальність використання судами ресурсів і досконалість судових процедур. І навпаки, тривалі судові слухання може стати індикатором наявних у судовій системі проблем, показником неефективності їх діяльності.¹ У 2010 р. в рамках проекту *Doing Business* за ініціативою Світового банку було проведено порівняльний аналіз ефективності судового способу розв'язання правових конфліктів у в 183 країнах. Одним з індикаторів було обрано кількість днів, протягом яких можливе вирішення суперечки – від подання звернення до суду й до виконання судового рішення. Були отримані досить різні результати – від понад 1000 днів (Італія, Індія, Шрі-Ланка, Гватемала, Єгипет, Колумбія, Ангола та ін.) до менш ніж 300 днів (США, Росія, Норвегія, Корея, Китай, В'єтнам та ін.). Найнижчий показник у Сінгапурі – 150 днів і Узбекистану – 195 днів. Показник України за результатами даного дослідження дорівнює 345 днів, з яких: 35 днів – подання заяви до суду й підготовка справи до слухання; 130 – судові слухання і винесення судового рішення; 180 – виконання судового рішення. Показник України є меншим за середній показник для країн Східної Європи й Центральної Азії (402,2), що за оцінками

¹ Див.: *European judicial systems (Edition 2006 (2004 data))*// European Commission for the Efficiency of Justice (СЕРЕЈ) – Council of Europe, 2006 (Printed in Belgium). – P.93

експертів свідчить про доволі невеликий строк розгляду справ у судах.¹ Однак це не означає, що тривалість судового розгляду в Україні є оптимальним і не потребує вдосконалення. Оскільки, як зазначалося, суспільство заінтересоване у скороченні зазначених строків, пошуки можливостей їх скорочення повинні продовжуватись: адже стабільною й ефективною є та судова система, яка відповідає суспільним очікуванням.

У теорії менеджменту загальними чинниками, що впливають на збільшення строку здійснення будь-якої діяльності є: (а) невиправдане ускладнення роботи, (б) зайва робота і (в) нераціональні методи її виконання. Вважаємо, що ця схема може буде використана й при дослідженні судової діяльності.

1. *Невиправдане ускладнення роботи в судовій діяльності* полягає в застосуванні складної процедури для вирішення відносно простих питань. Зокрема, за даними вищезгаданого дослідження Doing Business середній показник кількості процедур, необхідних для вирішення справи судом і виконання судового рішення коливається від 20 (Ірландія – 20, Сінгапур – 21, Австрія – 25, Голландія – 26, Бельгія – 26, Чехія – 27, Великобританія – 28, Австралія – 28, Білорусь – 28) до 58 (Бруней-Даруссалам – 58, Сирія – 55, Косове – 53, Кувейт – 53, Судан – 53, Гвінея – 50). В Україні цей показник дорівнює 30 процедурам.² Як бачимо, оцінка складності судової процедури в Україні є середньою, отже, актуальним є розгляд питання про її оптимізацію, а саме – пошуки шляхів скорочення кількості необхідних судових процедур.

Серед найпопулярніших методів, до яких звертаються сьогодні різні держави для підвищення ефективності власних судових процедур, належать: (а) використання спрощених і/або прискорених процедур розгляду незначних або безспірних справ (Норвегія, Литва, Фінляндія, Ізраїль та ін.); (б) установлення граничних строків виконання процесуальних дій судом і учасниками судового процесу (Словаччина, Литва, Фінляндія, Норвегія); (в) виключення безспірних справ із судової компетенції (Німеччина, Словаччина,

¹ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/data/exploretopics/enforcing-contracts>

² Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/data/exploretopics/enforcing-contracts>

Сербія); (г) створення судів для незначних справ (Ізраїль, Лаос, Норвегія) та ін.¹

В Україні з прийняттям нового Цивільного процесуального кодексу теж запроваджено можливість розгляду справ по спрощеній процедурі, що сприяло скороченню строків судового розгляду з певних категорій справ. Разом із тим вітчизняна судова процедура характеризується певним консерватизмом і в силу власної природи не здатна на достатньому рівні відповідати очікуванням суспільства щодо оперативного розгляду справи. Тому завданням науки в першу чергу повинно стати обрання найбільш відповідного й раціонального процесуального інструментарію, який адекватно відбивав би існуючі реалії. Кожного разу зі змінами в суспільно-економічній сфері підвищується кількість звернень до суду; останній ж повинен бути придатним до адекватного їх розв'язання. Тому одним із завдань реформування процесуального законодавства має стати подальше вдосконалення й розвиток спрощених процедур розгляду певних стандартизованих видів правових конфліктів.

Однак можливості оптимізації судового процесу вищенаведеним не вичерпуються. Конституція України, міжнародні стандарти в царині прав людини вимагають гарантування особі права на оскарження (перегляд) судового рішення, не акцентуючи увагу на тому, що особі треба надавати таке право двічі – в апеляційному й касаційному порядку. Існування системи перегляду судових актів – одна з умов загальної ефективності й доступності судового захисту. У цілому ж можливість оскарження винесених судових актів – необхідна умова справедливого правосуддя, що визнається абсолютною більшістю держав. Але вважаємо, що існування процедури касаційного перегляду справи як загальнодоступної можливості оскарження судового акта, а не як виняткової процедури, викликає невиправдане збільшення часу, матеріальних затрат і людських зусиль як у судової системи, так і в інших учасників процесу. Недосконалість норм законів, які в багатьох випадках штучно викликають спірні ситуації щодо ініціювання подання позовів, або, навпаки, не створюють правових бар'єрів для подання необґрунтованих позовів, робить касаційну інстанцію загальнодоступною,

¹ Див.: *Doing Business in 2005: Removing Obstacles to Growth*. – Washington: The World Bank, 2005. – P.61

перевантажує її й призводить до невинновданого затягування дійсної реалізації права на судовий захист. На нашу думку, введення відповідних «фільтрів» сприятиме скороченню строків судової тяганини й підвищить якість здійснення зазначеного права.

За статистичними даними, однією з причин затягування строків судового вирішення справи є великий відсоток відкладених судових слухань через неявку учасників процесу – адвокатів, свідків або експертів, що пояснюється в основному неефективною практикою вручення повісток. На жаль, судді не мають дійової можливості притягати до відповідальності осіб, які не з'явилися в судове засідання, за неповагу до суду. Українським законодавством не передбачено системи відповідних дисциплінарних заходів і стосовно адвокатів. Підвищенню ефективності судового провадження може сприяти встановлення більш серйозних санкцій до сторони, з вини якої не відбулося судове засідання, зокрема: (а) позбавлення права на певні процесуальні дії, (б) рішення про відшкодування збитків і компенсацію витрат, (в) накладення штрафу, (г) відмови в подальшому розгляді справи тощо.

Ще однією причиною затягування процесу є *надмірне навантаження* на суди. До способів його зменшення можна віднести наступні:

По-перше, поглиблення спеціалізації судової системи, що дозволить прискорити проходження справ у суді. На даний час у країні запроваджена предметна спеціалізація з розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних, господарських справ і справ про адміністративні правопорушення. В умовах економічної кризи, продовжувати так звану зовнішню спеціалізацію судової системи шляхом створення, наприклад, податкових, земельних, ювенальних, пенітенціарних та інших судів, вважаємо, не доцільним. Ми підтримуємо пропозиції щодо поглиблення внутрішньої спеціалізації суддів з розгляду конкретних категорій справ в межах певної юрисдикції, що сприятиме підвищенню професіоналізму суддів, удосконаленню досвіду з розгляду конкретних категорій справ, а значить, і більшій оперативності судового слухання.

По-друге, розвиток механізмів досудового врегулювання судових спорів. За умови меншої процедурної складності, націленості на вирішення конфліктів і досягнення примирення, залучення

посередниками осіб, які користуються довірою сторін, механізми досудового врегулювання суперечок можуть стати досить ефективними й суспільно витребуваними. До того ж поширення позасудового порядку розв'язання конфліктів, розвиток інституту посередництва й медіації (тобто примирення сторін) суттєво розвантажило б судову систему.

По-третє, розвиток альтернативної юстиції. На наше переконання, значну кількість спорів адміністративно-правового характеру досить ефективно могли б вирішувати, приміром, органи з розв'язання конфліктів, що функціонують у системі виконавчої влади. До того ж існує низка безспірних позовів, для вирішення яких теж можуть застосовуватися несудові механізми. Наприклад, такі країни, як Німеччина, Гондурас, Словаччина, Сербія, обрали шлях удосконалення роботи судової системи через виключення безспірних справ із судової компетенції. Позитивними моментами слід також визнати популяризацію інституту третейської юстиції й розвиток інституту медіації на досудовій або судовій стадії.

Також до факторів, що необґрунтовано ускладнюють судову процедуру, можна віднести практику залучення народних засідателів у судовий процес. Як вбачається, інститут народних засідателів можна віднести до анахронізмів, що тягнеться ще з радянських часів: адже їх склад становлять здебільшого пенсіонери й безробітні, які, не маючи фахової юридичної освіти, часто майже не орієнтуються у складних правових питаннях. Між тим проблеми формування складу колегії суду, відволікання від судових повноважень для вирішення питань із забезпечення участі народних засідателів, не відповідає значимості (результативності) їх участі у процесі. Тому відмова від цього інституту сприятиме спрощенню судової процедури.

На тяганину в судових інстанціях впливає також і відсутність чітких, однозначних формулювань у процесуальних кодексах, що породжує практику різного тлумачення норм законів суддями судів першої й апеляційної інстанцій, сторонами по справі, і, в результаті чого затягується набуття судовими рішеннями сили через перегляд справи чи повернення її на додаткове розслідування. В цьому аспекті актуалізуються питання добору високопрофесійних суддівських кадрів і процедури підвищення їх кваліфікації.

На жаль, останньому питанню в Україні не приділяється належної уваги, не існує ані загальнодержавної, ані навіть регіональної програми підвищення кваліфікації суддів. Особливо це повинно стосуватися суддів судів першої інстанції, оскільки від їх кваліфікації й рівня професіоналізму значною мірою залежатиме, буде виконуватися судові рішення чи справу чекатиме все новий і новий розгляд. Вважаємо, що професійна програма підвищення кваліфікації суддів має бути спрямована на: (а) вдосконалення й відновлення загальнотеоретичних знань, умінь і практичних навичок, необхідних у професійній діяльності; (б) отримання додаткових знань та умінь відповідно до певного рівня професійної атестації; (в) отримання спеціальних знань і навичок, що сприяють успішному виконанню професійних функцій.

2. *Виконання зайвих, не притаманних судді, повноважень* відволікає його від основних обов'язків. Звідси робимо логічний висновок, що позбавлення судді від таких повноважень сприятиме прискоренню судового розгляду. Як зазначено у п.6.1 Бангалорських принципів поведінки суддів, «судові функції судді мають пріоритет над усіма іншими видами діяльності».¹ Тому в п. II Рекомендації № R (86) 12 щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах Комітет Міністрів Ради Європи рекомендував державам-членам не збільшувати, а поступово зменшувати кількість покладених на суддів завдань, які не стосуються судівництва, доручаючи такі завдання іншим особам або органам. У Додатку до цього документа наведено приклади завдань, які не повинен вирішувати суд і від яких треба звільнити суддів у деяких країнах з урахуванням конкретних особливостей кожної держави.²

Положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює, що на суддю покладаються обов'язки зі здійснення су-

¹ Див.: Бангалорські принципів поведінки суддів. Схвалені резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27.07.2006 р. / В кн.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 35-40.

² Див.: Рекомендації № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах від 16.09.1986 р. / В кн.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 142-143.

дочинства, а також інші повноваження. Системний аналіз чинного законодавства та практики діяльності судів дозволяє виокремити такі «зайві» для судді повноваження, як підготовка узагальнень, довідок, статистичної звітності, контроль за надсиланням повісток, виконанням судових рішень та ін. Із введенням в судах України автоматизованої системи документообігу очікується значне розвантаження суддів, оскільки передбачено, що поруч з іншими функціями ця система забезпечує підготовку статистичних даних, передачу справ до електронного архіву, надання інформації учасникам судового процесу про стан розгляду справ (ст. 16-2 КПК України). Її запровадження, безумовно, лише розпочинається в Україні, тому можливі якісь недоліки в роботі, але в цілому дане нововведення значно розвантажить суддів і створить передумови для приділення більше часу судовим розглядам. Зокрема, у Фінляндії, Литві, Норвегії і Словаччині за допомогою подібної автоматизованої системи відбувається електронний контроль за додержанням строків судового розгляду. В Аргентині, Болгарії, Фінляндії, Германії, Мексиці і Словаччині запроваджено також автоматичне ведіння судової статистики, а в Колумбії функцію оповіщення учасників процесу передано спеціалізованій організації. Також гадаємо, що за умови нормативного визначення статусу помічника судді частину несудових повноважень можна буде передати йому.

Актуальними у зазначеному аспекті є Рекомендації КРЕС щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах, зокрема, стосовно визначення певної системи органів позасудовою, до якої сторони зможуть звернутися для розв'язання позовних спорів на невеликі суми і в питаннях деяких конкретних галузей права, запровадити практику альтернативних методів розв'язання спорів і розгляду справ по першій інстанції суддею одноосібно.¹

3. Оперативність судової процедури залежить також від *раціональної організації діяльності судді та суду в цілому*. Слід під-

¹ Див.: Рекомендації № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах від 16.09.1986 р. / В кн.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 142-143.

креслити, що навіть методика вивчення матеріалів справи може вплинути на строки судового розгляду. Підготовка судді до слухання кожної судової справи є одним із засобів підвищення оперативності судочинства. Ретельно сплановані ним дії сприяють додержанню передбачених законом строків розгляду справи, забезпечують судді можливість провести процес грамотно й оперативно, формують необхідні умови для прийняття справедливого рішення по справі. Неналежна підготовка судді до судового розгляду справи спричиняє необґрунтоване затягування процесу, хаотичність дій учасників процесу, втрату авторитету судді й навіть може викликати ймовірність винесення несправедливого рішення. Тому кожен суддя повинен намагатися належним чином підготуватися до судового слухання справи, щоб забезпечити винесення законного й обґрунтованого судового рішення з найменшими затратами часу.

Особливу роль для раціонального використання робочого часу суддею відіграє *планування* судового процесу. Залежно від складності справи й досвіду судді план судового розгляду може мати обсяг, необхідний і достатній для конкретного судді і зручну для нього форму. Він може бути частиною робочих записів по справі, складатися з 2-х основних частин: (а) планування послідовності процесуальних дій (відповідно до закону) і (б) планування дослідження обставин, які необхідно з'ясувати по справі.

Складання першої частини плану особливо актуально для суддів з небагатим досвідом роботи. За своїм змістом ця його частина є стислим викладенням норм процесуального законодавства щодо послідовності дій судді, допиту учасників процесу тощо. Фактично це схематичне викладення порядку й послідовності здійснення процесуальних дій від початку й до закінчення судового засідання. Якщо суддя спеціалізується на розгляді конкретної категорії справ, можливо складання одного універсального плану, в якому можуть бути передбачені різні процесуальні ситуації (заявлення відводів, клопотань, призначення експертизи тощо). Наявність під рукою такого плану-конспекту значно полегшить ведіння процесу, дозволить максимально ефективно використати час судового слухання для з'ясування всіх обставин, важливих для винесення судового рішення.

Друга частина плану може містити записи, які дозволяють забезпечити повноту дослідження обставин, що мають значення для правильного вирішення конкретної справи. Він може фіксувати, які питання, обставини й у якій послідовності необхідно з'ясувати в судовому засіданні виходячи з предмета доказування по даній справі й позицій сторін. У цьому плані суддя може: (а) фіксувати положення, які обов'язково належить дослідити безпосередньо судом, а також існуючі протиріччя і шляхи їх подолання; (б) формулювати питання для учасників процесу; (в) розподіляти в часі черговість виклику до залу судового засідання й допиту свідків, експертів та інших учасників процесу.

Що ж до написання проекту рішення по справі, то будь-якому судді незалежно від досвіду його роботи добре відомо, що при написанні тексту судового рішення обов'язково виникають питання, що потребують звернення до матеріалів справи й тексту закону. Вони можуть бути пов'язані з обставинами, що не стосуються суті справи (технічні питання), а можуть бути прямо пов'язаними зі змістом судового рішення. Наприклад, до першої категорії належать питання про: (а) правильну назву, адресу й реквізити юридичних осіб; (б) анкетні й біографічні дані фізичних осіб; (в) різні документи, дати, цифри тощо, які необхідно відобразити в судовому рішенні. До другої категорії відносять ті, що стосуються: (а) доведеності тієї чи іншої обставини; (б) правильності застосування норм матеріального закону й термінології, що використовується в судовому рішенні. Іноді матеріали справи не містять однозначних відповідей на деякі із цих питань. Приміром, у цивільних справах достатньо часто в копіях бухгалтерських і фінансових документів немає текстового пояснення, про які суми в них ідеться. Попередити виникнення цих питань у нарадчій кімнаті при написанні судового рішення по справі дозволяє завчасна підготовка його проекту або основних положень. Складання проекту судового рішення зовсім не свідчить про вирішення суддею справи заздалегідь. Він є лише робочим матеріалом, при роботі над яким суддя наочно бачить ще не враховані ним питання, протиріччя, сильні і слабкі позиції сторін, правові проблеми, що виникли при судовому розгляді справи.

Резерви підвищення оперативності прийняття рішення і складання судового акта закладені в Законі України «Про доступ до судових рішень»¹, який передбачив створення Єдиного державного реєстру судових рішень – автоматизованої системи збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку й надання їх електронних копій. Не зупиняючись на недоліках роботи цього Реєстру, відмітимо, що це є кроком у напрямку підвищення оперативності вирішення суддею певних правових проблем, значно підвищує його особисту відповідальність за прийняте рішення, дисциплінує його, сприяє єдності судової практики, а все це вкупі означає вдосконалення судочинства. Адже у випадку виникнення у судді труднощів з прийняття рішення він може ознайомитися із судовими рішеннями по аналогічних справах, винесених іншими суддями. Відповідно до рішення Ради суддів України від 20 квітня 2007 року № 32 «Щодо стану формування Єдиного державного реєстру судових рішень» ДСА України здійснено заходи із впровадження з 1 жовтня 2007 р. в місцевих та апеляційних загальних судах, за рахунок коштів спеціального фонду Державного бюджету України, відповідного програмного забезпечення та електронного цифрового підпису (далі - ЕЦП), основною метою яких є перехід на електронний документообіг у частині наповнення Реєстру судовими рішеннями, зменшення навантаження на суддів, працівників апарату суду, зниження поточних витрат суду. Так, кількість електронних копій судових рішень, підписаних ЕЦП та надісланих за допомогою засобів електронного документообігу, постійно збільшується: від 2 250 380 надісланих у 2009 році до 4 825 222 у 2010 році, майже удвічі. Якщо на початку 2010 року доступними для перегляду в Реєстрі були 7 210 838 судових рішень, то вже станом на 31.12.2010 року кількість усіх внесених до Реєстру судових рішень становила 13 081 453. Разом із тим, неналежне технічне забезпечення судів, майже повна відсутність можливості вільного доступу до Реєстру значно уповільнює процес модернізації роботи судді.² Адже судовий акт тієї ж

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128.

² Так, на кінець 2010 року видано в експлуатацію 10 026 ЕЦП, з яких протягом останніх трьох місяців року використовувалось лише 6927, і з яких щонайменш 700 - це ЕЦП відповідальних осіб, що може свідчить про незадовільний

апеляційної або касаційної інстанції може значно повторювати текст рішення суду першої інстанції хоча б у частині викладення обставин справи.

Також значно скоротило б час на підготовку справи до слухання запровадження єдиної форми звернень до суду. Норми права, що встановлюють зміст цих звернень, по суті, пропонують їх структуру, а от вимог до додержання єдиної форми викладення обов'язкових елементів структури звернення в законодавстві не міститься. Як вбачається, мотивувальна частина позовної заяви повинна містити: (а) норму права, на якій ґрунтується вимога позивача; (б) обставини, перелічені в нормі права і наявність яких необхідно встановити для застосування цієї норми; (в) відповідні фактичні обставини справи; (г) докази кожної з обставин.

Чіткому структуруванню позову сприяло б оформлення таблиці, в якій у першій колонці викладалися б обставини, перелічені в нормі права, у другій – відповідні фактичні обставини справи, у третій – перелік доказів. Відсутність записів у другій і третій колонці означало б, що норма, на яку посилається позивач, не може бути підставою для задоволення позову.

Отже, досягти більшої ефективності судової процедури стосовно підвищення її оперативності можна комплексними заходами за декількома напрямками, як-то:

- організаційне вдосконалення роботи судового механізму;
- розвиток інститутів несудового й досудового вирішення конфліктів;
- подальший розвиток інститутів третейських судів та аналогічних інститутів з інших категорій справ (так званих органів альтернативної юстиції);
- встановлення «фільтрів» перегляду судових справ з метою усунення зловживання правом і навмисного затягування виконання судового рішення;
- ліквідація або реорганізація інституту народних засідателів, оскільки ефективність їх роботи в силу об'єктивних причин є достатньо низькою;

рівень використання суддями ЕЦП та можливостей електронного документообігу для наповнення Реєстру. Отримані ЕЦП в багатьох випадках не використовуються, а судові рішення до Реєстру, відповідно, не надаються.

– розробка механізмів наукової організації праці судді, процедури підвищення їх кваліфікації;

– запровадження єдиної форми подання заяви до суду та ін.

Дорожнеча судових послуг. Відповідно до даних, наведених Світовим банком у рамках дослідження Doing Business 2010 р.¹, Україна має досить високі показники сплати офіційних платежів за надання судових послуг. Зокрема, експерти зробили заміри судових витрат щодо сум позовів. Цей показник склав 41,5 %, при тому, що середній показник для країн Східної Європи й Центральної Азії становить 26,7 %. До кошторису судових витрат експерти включили: (а) плату за адвокатські послуги (22,7 % від загальної суми витрат), (б) власне судові витрати (7,4 %), (в) витрати, пов'язані з виконанням судових рішень (11,4 %). Наведені дані свідчать про загальну дорожнечу судових послуг в Україні.² Але якщо проаналізувати наведені дані, значна частина коштів витрачається на послуги професійної юридичної допомоги (адвокатів) і витрати, пов'язані з виконанням судових рішень (загалом за цими напрямками спрямовуються 82,2% коштів від загальної суми витрат). Вочевидь, пошуки шляхів зменшення судових витрат належить спрямувати в напрямку здешевлення саме цих складників. Одночасно спостерігаємо досить низькі витрати власне на судові послуги, що також не сприяє оптимізації судової процедури. Проаналізуємо наведену ситуацію і спробуємо сформулювати пропозиції з удосконалення цієї сфери функціонування суду.

Судові витрати. Як показують висновки експертів Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ), в абсолютній більшості країн – членів Ради Європи для ініціювання судового процесу із цивільного, господарського чи адміністративного судо-

¹ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/data/exploretopics/enforcing-contracts>

² Для порівняння: в Ісландії показник вартості витрат на судові послуги відносно ціни позову становить 8,2%, Люксембурзі – 9,7%, Норвегії – 9,9%, Китаї – 11,1%, Польщі – 12%, Португалії – 13%, Хорватії – 13,8%, Греції – 14,4%. Самі високі витрати на судові послуги, за висновками експертів Світового Банку 2010 р., що навіть перевищують ціну позову існують в Конго (151,8 %), Сьєрра-Леоне (149,5 %), Мозамбіку (142 %), Індонезії (122,7 %) та Камбоджі (102,7 %). – див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/data/exploretopics/enforcing-contracts>

чинства необхідно сплатити держмитом за судові послуги. Лише у 5-х країнах цього не передбачено – у Франції, Люксембургу, Іспанії, Монако, Ісландії. У більшості держав за ініціювання процедури кримінального судочинства плати теж не передбачено. Лише в 10-ти країнах існує така практика, але вона має переважно винятковий характер. Наприклад, у Монако сторона повинна сплатити судові послуги за розгляд кримінальної справи, якщо вона вимагає матеріальної компенсації від підсудного, в Німеччині – якщо вимагає судового розгляду за незначними кримінальними деліктами.

Крім того, багато держав передбачили випадки звільнення від сплати судових витрат. Так, у Боснії й Герцеговині, Угорщині, Сербії і Словенії особи, які належать до категорії матеріально не забезпечених, звільняються від сплати за послуги суду. В Італії, Хорватії, Угорщині, Боснії й Герцеговині, Росії визначено категорії справ, позови по яких не обтяжуються держмитом. Деякі країни запровадили звільнення від сплати за судові послуги відповідну категорію суб'єктів. Приміром, у Боснії й Герцеговині суспільні організації й держава держмита не сплачують.¹

У Україні за ініціювання кримінального судочинства плата не передбачається, а щодо інших його видів встановлено обов'язок сплати держмита. Основними нормативно-правовими актами з питань сплати, порядку обчислення й нарахування державного мита є Декрет Кабінету Міністрів України «Про державне мито» від 21 січня 1993 р. й видана на його виконання Інструкція.² Статтею 4 зазначеного Декрету передбачено умови звільнення від сплати держмита як за суб'єктом складом позивачів, так і за категорією справ. Разом із тим аналіз судової практики переконує, що діючі в країні ставки держмита не відбивають реального співвідношення між розмірами заявлених позовних вимог і затратами на розгляд

¹ Див.: European judicial systems (Edition 2006 (2004 data))// European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Council of Europe, 2006 (Printed in Belgium). – P.49-53.

² Див.: Декрет Кабінету Міністрів «Про державне мито»: за станом на 19 бер. 2009 р. / Кабінет Міністрів України. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 113.; Наказ Головної державної податкової інспекції України від 22 квітня 1993 р. «Про затвердження Інструкції про порядок обчислення та справляння державного мита»/ Головна державна податкова інспекція України. – Офіц. вид. – 18 с.

справи.¹ Причиною такого становища є імперативне визначення законодавцем у пп. «а» п. 2 Декрету верхньої межі сплати суми державного мита, що для держави є економічно не вигідним. Підлягає коригуванню в бік збільшення й нижча межа сплати суми державного мита, що, сподіваємося, дисциплінуватиме учасників процесу і примусить їх сумлінніше користуватися своїми процесуальними правами. Такі заходи, *по-перше*, сприятимуть наповненню держбюджету країни, з якого власне і фінансується судова система, *по-друге*, значно розвантажить суди від необгрунтованих позовів. Вважаємо, що вони також не перешкоджатимуть вільному доступу до суду, оскільки, якщо звернутися до емпіричних даних, то Україна серед країн Європи має майже найнижчу долю держмита за судові послуги у загальному бюджеті судової системи – лише 1%² (за виключенням Швеції –0,9% і Франції, Люксембургу, Іспанії, Монако, Ісландії – які взагалі не передбачають плату за судові послуги). При тому, що середній показник долі держмита за судові послуги в загальному бюджеті на утримання судів в європейських країнах складає 25,9%, а в деяких країнах ці суми взагалі залишаються на рахунках судів і їм дозволяється їх використовувати для покриття експлуатаційних витрат.³

Цікавою вважаємо практику європейських країн щодо запровадження інституту судового страхування, який окрім послуг професійного адвоката може передбачати і компенсацію судових

¹ Наприклад, див.: Архів Верховного Суду України: постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України. – № 3-1082к05. – 1 бер. 2005 р.

² Для порівняння: доля судових зборів в загальному бюджеті на утримання судової системи в Австрії складає 110,9 %, тобто загальна сума держмита за судові послуги, яка отримується за рік перевищує бюджет судової системи на 10,9 % – судова система не лише компенсує витрати держбюджету країни на її утримання, але і сприяє його наповненню. Досить значна доля судових зборів у загальному бюджеті судової системи також в Мальті – 92,4 %, Туреччині – 55,5 % та близько 30 % – у Великій Британії, Данії, Польщі, Черногорії, Сербії, Словаччині, Молдови, Боснії й Герцоговині тощо.

³ Див.: п. 3.5 Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) - Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрану.

витрат, а також механізми надання пільг зі сплати судових витрат, залежно від суб'єкта звернення до суду чи категорії справи (сфери порушених питань). Якщо останній має певне застосування в Україні, то інститут судового страхування зовсім не розвинутий.

Витрати на правову допомогу в судах. Як впливає з аналітичного звіту Doing Business 2010 р., значну частину витрат на вирішення справ у суді (22,7 %) в Україні складають витрати на професійну юридичну допомогу. Між тим її дорожнеча визнається економічною перешкодою вільного доступу до правосуддя, особливо щодо осіб, які перебувають в економічно несприятливому становищі.

Професійна юридична допомога є однією з фундаментальних засад, що забезпечують стандарт рівності всіх перед законом і судом, доступності правосуддя. Відповідно до даних, наведених експертами Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) 44 з 46 країн-членів Ради Європи передбачають умови фінансування правової допомоги в кримінальному судочинстві і 38 – в інших (окрім кримінального) видах судочинства. Ця процедура на досудових стадіях передбачена в кримінальних справах у 37 країнах, в інших видах – у 34. Не завжди передбачається надання безоплатної правової допомоги в кримінальному судочинстві в Данії й Ісландії. Зокрема, в Ісландії держава сплачує послуги адвоката, лише якщо підсудного буде виправдано, в іншому випадку судові витрати покладаються на засудженого. У виняткових випадках, якщо він не може здійснити сплату судових витрат, держава сплачує їх з держбюджету.

У всіх державах, де передбачено обов'язкове надання правової допомоги, судові витрати сплачується з держбюджету. Лише Чехія є винятком: випадки обов'язкової правової допомоги фінансуються через бюджет Асоціації юристів.¹

Юридична допомога може здійснюватися на досудових стадіях (консультування, надання роз'яснень, складання позовної заяви та інших документів, послуги з примирення сторін тощо) і в судову процесі (представництво інтересів перед судом). Особливе значен-

¹ Див.: European judicial systems (Edition 2006 (2004 data))// European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Council of Europe, 2006 (Printed in Belgium). – P.45.

ня має питання опрацювання заходів звільнення від сплати послуг з професійної допомоги (або застосування пільгового режиму) щодо осіб, які належать до категорії матеріально малозабезпечених. Міжнародною спільнотою визнано важливість опрацювання заходів надання юридичної допомоги особам, які потребують особливого правового захисту або які з матеріальних чи інших підстав не в змозі скористатися професійною юридичною допомогою при вирішенні правового конфлікту. Так, Комітетом Міністрів Ради Європи було прийнято Резолюцію (76) 5 про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських та адміністративних справах; Резолюцію (78) 8 – про безоплатну правову допомогу та юридичні консультації; Рекомендацію державам–членам № R (93) 1 – про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення; Рекомендацію Rec (2005) 12, що містить форму заяви на отримання правової допомоги за кордоном для використання відповідно до Європейської угоди, – про передачу заяв про надання правової допомоги (CETS № 092), а також Додаткового протоколу до неї (CETS № 179).

Майже всі країни передбачили обов'язковість надання безоплатної правової допомоги у кримінальних справах особам, які віднесені до категорії малозабезпечених. Лише деякі держави взяли зобов'язання надання безоплатної правової допомоги лише по тяжких злочинах (наприклад, Німеччина). Більшість країн передбачили механізм оцінки рівня забезпеченості громадянина (рівень доходу з розрахунку на кожного члена сім'ї), що дозволяє об'єктивно вирішити питання про надання або відмову в наданні безоплатної юридичної допомоги. Рішення про надання або відмову в наданні безоплатної юридичної допомоги приймається судом (20 країн – членів Ради Європи), іншим органом (наприклад, у Нідерландах утворені регіональні ради правової допомоги, які відповідають за перевірку підстав для надання безоплатної правової допомоги) або колегіально декількома органами.¹

У ст. 59 Конституції України закріплено, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога

¹ Див.: European judicial systems (Edition 2006 (2004 data))// European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Council of Europe, 2006 (Printed in Belgium). – P.47-49.

надається безоплатно. Законом ж передбачено можливість надання безоплатної правової допомоги виключно в кримінальних справах. Але порядок компенсації витрат на безоплатну допомогу адвокатів, розмір такої компенсації, не стимулює їх активності щодо участі в такому судовому процесі. У результаті Україна має досить високі показники щодо дорожнечі судових послуг, оскільки левову їх частину складають сплата послуг професійної юридичної допомоги.

До того ж можна констатувати, що в Україні сьогодні право на юридичну допомогу в суді малозабезпеченим особам практично не забезпечено. Причиною тому є низький рівень соціально-економічного розвитку держави. Певною мірою компенсована ця прогалина за рахунок покладання на органи прокуратури функції представництва інтересів громадян або держави в суді у випадках, визначених законом. Законом «Про прокуратуру України» встановлено, що прокурор приймає рішення про представництво інтересів громадянина у суді на підставі його матеріальної, фізичної або іншої неспроможності. Не зупиняючись на недоліках такого механізму, сподіваємось, що зі зміцненням економічного стану України буде створено окрему систему органів, на які буде покладено обов'язок надання безоплатної правової допомоги з усіх категорій справ незабезпеченим і малозабезпеченим членам суспільства як на досудових, так і на судових стадіях. До такого майбутнього доцільно опрацювати заходи заохочення представництва малозабезпечених громадян громадськими і професійними об'єднаннями. Належить також опрацювати механізми фінансування цих органів, форми матеріальної компенсації (державне фінансування, стягнення зі програвших сторін, страхування судових витрат та ін.), залучення до роботи в них кваліфікованих юристів, а також процедуру перевірки майнового становища осіб для визначення підстав віднесення їх до категорії малозабезпечених та ін.

Реалізація зазначених пропозицій, з нашого погляду, забезпечить оптимізацію розміру витрат на судові послуги, що в цілому сприятиме удосконаленню судової процедури.

5.3.3. Система заходів з удосконалення статусу суддів. Аналіз наукової літератури свідчить, що основну увагу щодо опрацювання заходів удосконалення судової системи приділено організацій-

ним (судоустрійним) або процесуальним (процедурним) аспектам. Вони, безперечно, вельми актуальні, але все ж таки треба зважити на те, наскільки б ідеальною не була обрана модель судоустрою, наскільки б уніфіковані й гармонійні не були процесуальні норми, що встановлюють процедуру відправлення судочинства, досягнення бажаного ефекту судової реформи залежатиме від професійності осіб, які безпосередньо застосовуватимуть норми й вирішуватимуть судові справи, тобто суддів. Ще знаний юрист минулого А.Ф. Коні зауважував: «які хороші не були б правила діяльності, вони можуть втратити свою силу і значення в недосвідчених, грубих і недобросовісних руках».¹

Саме судді – конкретні люди з певним життєвим досвідом, рівнем соціалізації й правосвідомості, а не суд взагалі акумулюють у собі цілі, засоби, культурні цінності суспільства й виступають від імені суду як соціально-правового інституту, встановлюють об'єктивну істину в конкретній судовій справі, яку розглядають у судовому засіданні, застосовують покарання і звільняють від нього, роблять помилки й виправляють їх. Вважаємо дослідження проблем удосконалення статусу суддів ключовим елементом при опрацюванні заходів підвищення ефективності судової системи. Гадаємо, що основним напрямком для цього є створення умов, які (а) зробили б посаду судді привабливою для фахівців найвищої кваліфікації і (б) гарантували б високий рівень професіоналізму суддівського корпусу. Розглянемо зазначені напрямки докладніше.

1. Створення посади судді привабливою для фахівців найвищої кваліфікації. Це є одним з першочергових завдань судової реформи. Професійна діяльність судді завжди вважалася і складною, й соціально значущою. Видатний теоретик права ХХ ст. П.Г. Виноградов писав: «Проголошувати, застосовувати й виконувати право, можливо, є більш складним і великим мистецтвом, а ніж організувати армію, будувати, вигравати битву».² Тому виконувати цю функцію повинні кращі з кращих. Це актуалізує про-

¹ Див.: Коні А.Ф. Избранные произведения. [Сост., вступ. ст. и примеч. Г.М. Миронова и Л.Г. Миронова] – М.: Юрид. лит., 1956. – С.20.

² Див.: Виноградов П.Г. Очерки по теории права. Римское право в средневековой Европе. – М.: Зерцало, 2010. – С. 18.

блему створення умов, за яких успішні фахівці виявлять бажання змінити професійну кар'єру на посаду судді.

Якщо здійснити аналіз аспектів, які спонукають людину обрати професію судді, можна виділити 3 ключові орієнтації: (а) на роботу як діяльність, (б) на самореалізацію і (в) на винагороду за роботу. Отже, фахівець, який розмірковує над тим, чи слід йому обрати кар'єру судді, оцінює такі перспективи, як кар'єрний зріст; особиста самореалізація і матеріальна винагорода. Розглянемо ці складники докладніше.

А. Перспектива кар'єрного зросту. Вона зумовлює підхід до професії судді в певному розумінні як до самоцілі. В учбовій літературі під терміном «кар'єра» розуміється просування працівника по службових сходинках чи послідовна зміна занять як у рамках окремої організації, так і протягом усього життя¹. Вона віддзеркалює роботу, просування й належність до стійкої, ієрархічно організованої системи посад, що визначає стаж, пільги, умови просування по службі, однакові вимоги до неї стосовно специфіки юридичної діяльності, зумовленої метою й колом службових обов'язків². В.Р. Веснін виділяє 7 підстав, якими керується людина, яка прагне посісти певну посаду, щоб забезпечити собі службу кар'єру³. Спробуємо дослідити можливість їх адаптування щодо кар'єри судді.

а) автономія – людиною керує прагнення домогтися незалежності. Найбільш повно цей мотив може проявитись у судді, який призначений на посаду на певний строк. Хоча законодавством і закріплено його право на незалежність і самостійне прийняття рішень, але підконтрольність вищій судовій інстанції, голові суду все ж є присутньою в підсвідомості. Тому в цьому разі ця підстава стосується не тільки професійної придатності судді, а й питання психологічної, особистісної його відповідності посаді;

б) техніко-функціональна компетентність – особа прагне ста-

¹ Див.: Веснін В. Р. Основы менеджмента: Учебник: 2-е изд. – М.: Триада, 1997. – С. 351.

² Див.: Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность прокурора. Введение в специальность. – М.: БЕК, 1997. – С. 224.

³ Див.: Веснін В. Р. Основы менеджмента: Учебник: 2-е изд. – М.: Триада, 1997. – С. 352.

ти кращим фахівцем у своїй справі й вирішувати складні проблеми. Суддям судів вищої інстанції доводиться розглядати вельми складні правові спори, вирішувати непрості правові питання. Тому заняття цієї посади вимагає й більш високої кваліфікації судді. Досягнення поставленої мети є можливим у єдності трьох складників – досвіду роботи, особистих здібностей і рівня професійної підготовки;

в) безпека і стабільність – людиною керує бажання зберегти й закріпити своє положення, тому вона прагне зайняти місце, яке створювало б ці гарантії. Статус судді передбачає не тільки надання певних гарантій (як, наприклад, незмінюваність судді, особиста й майнова недоторканність), а й підвищену відповідальність особи, яка виконує функції судді. Характер цієї відповідальності не тільки правовий, а й моральний. Тому особа, яка прагне обійняти цю посаду, повинна з усією відповідальністю оцінити свої здібності й компетентність для здійснення повноважень судді, бути здатною вирішувати долі інших людей;

г) управлінська компетентність – особа прагне до влади, лідерства, успіху, що асоціюються з високою посадою, рангом, статусом, званням тощо. Суддя, який керується цим положенням, повинен чітко уявляти собі, що владними повноваженнями щодо інших громадян він наділений лише при безпосередньому виконанні покладених на нього професійних функцій. У приватному ж житті він є рівноправним громадянином і не має ніяких владних повноважень щодо інших фізичних або юридичних осіб.

д) підприємницька креативність – людина бажає створювати чи організовувати щось нове, займатися творчістю. Таку можливість забезпечує відповідна посада. Професія судді в цілому є творчою діяльністю. Однак у судовій системі існують посади, які найбільшим чином сприяють реалізації організаторських здібностей особистості. Вважаємо, до них можна віднести посади голови й заступників голови суду, голови судової палати, судді Верховного Суду України та ін.

е) потреба в першості – особа прагне здійснити кар'єру заради того, щоб бути завжди і скрізь першою. Суддя, який керується цю установку, бажає підвищувати свої знання, вдосконалює професійну майстерність, свідомо прагне до образу ідеального судді.

Такий суддя характеризується досить високим рівнем самоконтролю, відповідальністю, дисциплінованістю, комунікабельністю. Негативним моментом цієї орієнтації можуть стати зациклення особистості на собі, переоцінка своїх здібностей. Разом із тим професія судді вимагає передусім повної самовіддачі, підпорядкування інтересів особистих установленню справедливості, служіння захисту прав громадян;

є) стиль життя. У більшості держав судді – це еліта суспільства, найбільш професійно грамотні юристи, шановані суспільством люди. Їм гарантується досить високе матеріально-побутове й соціальне забезпечення. Однак особа, яка керується цією підставою, не повинна забувати, які вимоги ставить посада судді до рівня його професіоналізму, особистісних якостей, здібностей, морального вигляду в цілому.

Питання кар'єри судді є дуже складним. У науковому середовищі бракує єдності думок щодо доцільності його застосування щодо професії судді, що, напевне, пов'язано з більш загальною проблемою — становленням і розвитком уявлень про державну або громадянську службу взагалі.

Міжнародна практика теж не має однаковості стосовно кар'єри судді. Так, деякі країни вирішили це питання в радикальний спосіб: вони просто усунули інститути ієрархії посад чи чинів, яких може досягти суддя. Проте все ж таки в більшості держав поняття «професійна кар'єра судді» існує. У цих країнах кар'єрний зріст суддів залежить від професійного стажу. Приміром, Законом про проходження служби в судах (статті 24 – 26) Республіки Словенія прямо передбачено, що зі вступом на суддівську службу суддя здобуває право на кар'єру, яке може бути реалізовано шляхом підвищення жалування, призначення на вищу посаду, на посаду судді Верховного суду. Рішення про підвищення судді в посаді приймається після атестації Судовою радою його професійних якостей і результатів судової практики. Кожних 3 роки суддя отримує надбавку до жалування й може бути призначеним на вищу суддівську посаду¹. Ми погоджуємося з думкою, яку висловив у своїй доповіді Даніель Люде: «Такі системи, звичайно, дуже за-

¹ Див.: Судебные системы европейских стран. Справочник / Перевод с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. – М.: Междунар. отнош., 2002. – С. 246.

хищають суддів, але вони припускають, що із самого початку гарантується абсолютна якість ієрархічного просування. А з іншого боку, передбачається призначення на посаду, що повинно проводитися з урахуванням компетентності й відповідності судді конкретній посаді».¹ Саме до таких систем належить і Україна.

Основні принципи щодо незалежності правосуддя наголошують, що просування по службі суддів в умовах будь-якої системи повинно ґрунтуватися на об'єктивних чинниках, зокрема здібностях, порядності та досвіді (п.13).² У національній практиці зміст кар'єри судді полягає в його успішній самореалізації, що виражається у вигляді *заохочень* матеріального або кар'єрного характеру, ґрунтується переважно на принципах *стажу* (вислуги років). *Матеріальні заохочення* передбачають підвищення рівня матеріальної винагороди залежно від вислуги років й займаної посади (ст. 129 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). *Заохочення кар'єрного характеру* полягають у можливості зайняти місце судді в суді іншого рівня або спеціалізації або бути обраним на адміністративну посаду. Позитивним моментом, з нашої точки зору, є передбачення Законом, що питання кар'єри судді розглядається з урахуванням його професійних якостей. Зокрема, відбір кандидатів на посаду судді здійснюється за результатами спеціальної підготовки і кваліфікаційного іспиту (ст. 65); проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді (ст. 71); запровадження конкурсних засад при вирішенні питання про переведення судді (ст.ст. 73, 80).

Додамо, що гарантією незалежності суддів при реалізації права на кар'єру має стати надійна демократична процедура щодо вирішення питань про підвищення їх на посаді, збільшення жалувannya тощо. У багатьох країнах розроблено певну процедуру. Так, Конституція Греції в ст. 90 встановлює, що всі рішення щодо адміністративних змін стосовно суддів (просування по службі, призначення, переміщення, переатестація та ін.) належать до компе-

¹ Див.: IV зустріч Голів Верховних Судів держав Центральної та Східної Європи. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 115, 116.

² Див.: Основні принципи щодо незалежності правосуддя. Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної асамблеї ООН від 29.11.1985 р. та 13.12.1985 р./ В кн.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 10-13.

тенції спеціальних рад, що складаються виключно із суддів, тобто без втручання органів законодавчої й виконавчої влади, що, безсумнівно, сприяє зміцненню незалежності суддів¹. В Україні питання матеріального стимулювання кар'єри судді має досить прозорий характер: розмір заробітної плати залежно від рівня суду, доплат за вислугу років та інших чинників має законодавче закріплення. Конкурсний добір кандидатів на посаду судді, кваліфікаційний іспит, розв'язання організаційних питань здійснює Вища кваліфікаційна комісія суддів України, яка є постійно діючим органом у системі судоустрою. Але легітимація переведення судді покладено на орган, який призначив (обрав) суддю на посаду, – на Президента України або на Верховну Раду України. Вважаємо: якщо повноваження щодо санкціонування переведення судді будуть надані Вищій кваліфікаційній комісії суддів України як органу, відповідальному за суб'єктний склад суддівського корпусу та їх професіоналізм, це значно підсилить гарантії незалежності цих носіїв судової влади.

Як вбачається, доцільно розробити й оприлюднити об'єктивні критерії кар'єрного просування, з тим щоб вирішення питання добору кандидатів і вирішення питання про їх переміщення чи призначення на адміністративні посади ґрунтувалися на «професійних якостях з урахуванням кваліфікації, порядності, здібності й ефективності».²

Певною позитивною новелою в українській практиці (відповідно до закону «Про судоустрій і статус суддів») є надання суддям права самим ініціювати питання щодо власної кар'єри, що сприяє зміцненню їх незалежності.

Таким чином, специфіка професії судді зводиться до можливостей (а) робити успішну кар'єру, яка виражається у відповідному збільшенні грошової винагороди за працю, (б) бути обраним

¹ Див.: Судебные системы европейских стран. Справочник / Перевод с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. – М.: Междунар. отнош., 2002. – С. 110-111.

² Див.: Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності судової влади та незмінюваності суддів від 23.11.2001 / В кн.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 22.

на адміністративну посаду в суді, в якому він працює, а також (в) випробувати власні здібності на посаді судді в суді вищого рівня. Фундаментальним чинником кар'єри судді є його прагнення до професійної самореалізації, найефективнішого використання своїх знань, якостей і здібностей. Інститут кар'єри судді є найсильнішим стимулом підвищення професійної майстерності, вдосконалення професійних знань, задоволення особистих інтересів щодо самореалізації. Саме тому необхідно опрацювати *Стандарти відповідності* для кожної суддівської (в тому числі адміністративної) посади, відповідно до яких будуть здійснюватись оцінка й конкурсний добір кандидатів на посади суддів (претендуючих як на посади вперше, так і зайняття її в суді вищого рівня або спеціалізації) й на адміністративні посади в судах.

Б. Перспектива самореалізації полягає в підході до професії судді як до творчої діяльності. У ній особа вбачає найкращий спосіб реалізації своїх здібностей. Ця професія судді передбачає передовсім повну самовіддачу, підпорядкування особистих інтересів установленню справедливості, захисту прав громадян. При цьому не виключено, що суддя теж орієнтований на соціальне визнання, самоповагу і творче самовираження. Це сумлінний, працьовитий, відповідальний трудівник, який прагне довести свою кваліфікацію, потенційні можливості відповідно до свого статусу. Саме в цій професії людина бачить найкращі можливості для самовизначення. У психології термін «самовизначення» обґрунтовано трактується як основа і самореалізації, і самоствердження особистості.¹ Сутність даної орієнтації зумовлено відповідно до бажань, сподівань особистості реальній дійсності. При цьому ці бажання й прагнення можуть бути всілякими: наприклад, певний громадянський авторитет, необхідні умови праці, найкраща реалізація кваліфікації і здібностей особистості в праці, адекватна її оплата тощо. Специфіка професії полягає в тому, що, на відміну від інших мотивів її обрання, можливість самореалізації в неї певною мірою залежить від держави, яка створює умови, що сприяють

¹ Див.: Глоточкин А.Д. К вопросу о динамической и функциональной структуре личности. – М.: Прогресс, 1987. – С. 18-23; Глоточкин А.Д. Психологические вопросы профессионального отбора личного состава // Военная мысль. – 1980. – № 3. – С. 62, 69.

підвищенню громадського авторитету суддів та їх незалежності, належні умови праці та ін.

Дані, отримані різними незалежними соціологічними дослідженнями, на жаль, підтверджують низький авторитет суддів в очах громадян. Якщо судити за підсумками відповідних КСД, громадській свідомості наших громадян притаманні такі стереотипи суддів: (а) «законник, юридичний ідеаліст», неухильно дотримується закону, однак нерідко ідеалізує його силу як догму; (б) «перестраховальник», прагне перекласти особисту відповідальність на керівництво, попереднє розслідування та ін.; (в) «юридичний нігіліст», допускає волюнтаристичні відступи від вимог закону і принципів права; (г) «корупціонер», готовий умисно за хабар чи цінну послугу винести судові рішення, що суперечить закону¹. Наведене свідчить, що в громадській свідомості погляд на авторитет судді пов'язується з професійними якостями і здібностями особи. Це ще раз підкреслює актуальність Стандартів відповідності професії судді, до змісту якого має бути включено перелік професійно важливих якостей судді, розроблених на підставі діяльнісно-особистісного підходу. Саме цей документ повинен стати підґрунтям конкурсного добору суддів.

В. Перспектива матеріальної винагороди. Не слід ставитися до наведеної орієнтації як до негативної, недопустимої для судді. Більшість погодиться, що важко уявити собі людину, яка самовіддано й сумлінно виконує роботу, забуваючи про елементарну матеріальну винагороду за працю. Судді – це ті ж люди, з тими ж потребами, як у всіх. Якщо держава забезпечить їм належні умови праці, достатню для нормального існування їх сімей матеріальну винагороду за працю, зросте й питома вага орієнтації судді на інші сфери – на підвищення своєї кваліфікації, прагнення до самореалізації тощо.

Матеріальне забезпечення судді повинно бути достатнім, узгоджуватися з економічними умовами, що змінюються в країні.²

¹ Див.: Герасина Л.Н. Социальная эффективность судебной власти: возможности социологического измерения / В кн.: Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Мат. наук.-практ. конф., 18 – 19 квітня 2002 р., м. Харків / Гол. ред. Сташис В.В. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 98.

² Див.: Смоленцев Е.А. Слово о суде // Вестник Верховного Суда СССР. – 1991. – № 1. – С. 5.

Заробітна плата судді має бути досить високою, не зменшуваною, яка підлягає індексації, що дозволяє йому впевнено дивитися в майбутнє, щоб кращі юристи країни прагнули посісти місце суддів.¹ Рекомендація СМ / Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки акцентує, що «основні норми системи оплати праці професійних суддів мають бути визначені законом» і «відповідати їх професії та виконуваним обов'язкам, а також бути достатньою, щоб захистити їх від дії стимулів, через які можна впливати на їхні рішення» (п.п.53, 54). У більшості держав світу питання матеріального забезпечення суддів закріплено в нормативно-правовому порядку разом з гарантією стабільності оплати їх праці. Хоча в деяких системах (наприклад, Скандинавських країн) ці питання вирішуються за допомогою традиційних інструментів без законодавчого закріплення відповідних нормативних положень.

У законодавстві України закріплено, що суддівська винагорода регулюється виключно Законами України «Про судоустрій і статус суддів» і «Про Конституційний Суд України» й не може визначатися іншими нормативно-правовими актами. Суддівська винагорода складається з посадового окладу та доплат за вислугу років, перебування на адміністративній посаді в суді, науковий ступінь та роботу, що передбачає доступ до державної таємниці. Розмір посадового окладу судді місцевого суду прив'язується до розміру мінімальної заробітної плати, яка встановлюється законом, отже, оклад судді постійно підвищуватиметься відповідно до зростання вартості життя. Посадові оклади інших суддів розраховуються пропорційно до посадового окладу судді місцевого рівня з відповідним коефіцієнтом, надбавки – за певним відсотком від посадового окладу (ст. 129 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

До недоліків нормативно-правового регулювання матеріального забезпечення суддів належить відсутність положень, які б гарантували захист від зменшення розміру матеріальної винагороди судді.² Як відзначила з цього питання КРЕС, дуже важливо країнам (особ-

¹ Див.: Черемных Г. Суд и судьи // Известия. – 1989. – 11 апр. – С. 4.

² Відповідна гарантія була передбачена ст. 11 Закону України “Про статус суддів”, який втратив чинність у зв'язку з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7.07.2010 р.

ливо для нових демократій) передбачити нормативно-правові положення, які гарантували б захист від зменшення розміру суддівських окладів.¹ Переважна більшість країн передбачили національним законодавством такі гарантії, деякі навіть на рівні Основного Закону.² Гадаємо, що гарантія стабільності матеріальної винагороди обов'язково повинна бути передбачена і в законодавстві України.

Європейська хартія про статус суддів містить важливе прагматичне й реалістичне визначення ролі адекватної винагороди суддів у захисті «від тиску з метою впливу на прийняття суддями рішень і в ширшому сенсі на їх поведінку...», а також важливість гарантованої оплати лікарняних та адекватного пенсійного забезпечення (п. 6).³ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» містить низку соціально-правових гарантій, спрямованих на забезпечення безперешкодної реалізації захисту правового статусу судді (розд. IX). Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 р. правові норми, що містять положення про соціальний захист суддів, не можуть бути скасовані чи змінені в бік зменшення гарантій, що містяться в них, без відповідної компенсації⁴.

¹ Див.: п.62 Висновку № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності судової влади та незмінюваності суддів від 23.11.2001 / В кн.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 29.

² Наприклад, у ст. III Конституції США прямо встановлено, що після призначення на посаду заробітна плата судді «не може бути зменшена протягом усього строку перебування його на посаді». Її розмір встановлюють спеціальні *законодавчі комісії*. Якщо внаслідок інфляції чи інших причин традиційно встановлена винагорода перестає відповідати вимогам підтримання незалежності судової влади, зазначені комісії переглядають її розмір. У цілому судді в США належать до категорії найбільш високооплачуваних службовців. – Докладніше див.: Притика Д. Деякі аспекти організації діяльності та структури судової системи США // Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. – 1995. – № 1. – С. 163.

³ Див.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 135-138.

⁴ Див.: Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 року № 5-рп/ 2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 13. – Ст. 669. – С. 141 – 148.

Наявність розгалуженої системи гарантій соціального захисту суддів є заходом підтримання авторитету судді, суддівської професії в цілому. Їх нормативне закріплення в нормах національного законодавства визначається декількома умовами, а саме:

– ці заходи соціального захисту суддів виконують компенсаційну функцію. Під час здійснення професіональних обов'язків у більшості випадків суддя спілкується із соціально неблагонадійними членами суспільства, вирішує долі людей за результатами розгляду кримінальних справ, розв'язує майнові конфлікти із цивільних та господарських правовідносин. Тому можливі ситуації, коли виконання службових функцій пов'язано з небезпекою для життя і здоров'я судді. Додаткові соціальні пільги для останніх спрямовані на деяку компенсацію такої напруженої праці. Цим також пояснюється встановлення додаткових заходів соціального захисту їх сім'ї судді, гарантій збереження за нею відповідного правового положення в разі його смерті судді або виходу у відставку.

– передбачені заходи соціального захисту суддів виконують функцію одного зі спонукальних засобів залучення в судову систему кваліфікованих юристів. Вони є правовим механізмом, стимулюючим досвідчених фахівців змінити вид трудової діяльності, вийти зі сформованої професіональної групи й увійти до судової системи або, навпаки, уникнути виходу з неї;

– можливо, найважливішим чинником, який обумовлює існування системи заходів соціального захисту суддів та їх сімей, є економічне становище країни. Тому ми підтримує О.Б. Абросимову, яка акцентує увагу на додатковому змісті таких гарантій, які з розвитком держави, стабілізацією її економічної сфери мають припинити своє існування.¹

2. Високий рівень професіоналізму суддівського корпусу. Держава заінтересована, щоб до суддівського корпусу входили висококваліфіковані фахівці. З розвитком суспільно-політичних відносин ускладнюється зміст відносин правових, а значить, судова система повинна бути здатна розв'язати будь-який суспільно-правовий конфлікт. Лише за такої умови вона буде вважатися ефективною. Це актуалізує питання професійної якості суддівського

¹ Див.: Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 94.

корпусу, бо вирішує питання по суті не судова система взагалі, а професійні судді.

Що ж стосується даних про особистість судді, його оцінки зовні, у громадській думці, то в усі часи дискусійним залишалося питання: що саме повинен викликати суддя – любов, страх, повагу? Якщо так ставити питання, то цілком очевидно, що більшість скаже: повагу. Свого часу Ніколо Макіавеллі у своєму посланні правителю Флоренції Медичі розгорнув цю проблему щодо державовладців, відштовхуючись при цьому від більш поширеної формули, що найкраще – це коли їх люблять і бояться одночасно. І при цьому він схилився до висновку, що краще, коли бояться, однак страх при цьому не повинен переходити у ненависть.¹ Видатний учений Б.А. Кистяківський ще на початку ХХ ст. зазначав, що «більшість суддів ставляться до своєї справи, що вимагає постійної роботи думки, без достатньої цікавості, без вдумливості, без усвідомлення важливості й відповідальності свого становища більш складні й заплутані юридичні справи вирішуються не на підставі права, а в силу тієї чи іншої випадковості».² Цей вислів зберігає свою актуальність і сьогодні.

Основними напрямками вдосконалення професійної якості суддівського корпусу, на наше переконання, є: (а) вироблення Стандартів відповідності суддівській професії, (б) оптимізація процедури добору кандидатів на посади суддів і (в) налагодження ефективного механізму контролю за їх профпридатністю. Розглянемо кожен напрямок і сформулюємо конкретні заходи з удосконалення діючої системи.

А. Стандарти відповідності суддівській професії. Сьогодні в системі сучасної теорії судоустрою вже виокремлюється науковий напрямок з умовною назвою «судова антропологія». Це система уявлень про «суддю-людину» – суб'єкта судового правозастосування, про специфіку його впливу на соціальне середовище, про його духовну сферу та про формування правової системи. Хоча процедура судочинства має дуже великий ступінь формалізації,

¹ Див.: Макиавелли Н. Сочинения (Государь). – СПб.: Кристалл, 1998. – С. 92, 93.

² Див.: Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1916. – С. 642

однак оперує правовими нормами людина, тобто особа, наділена свідомістю й волею. Це дозволяє вести мову про пряму залежність між особистісними якостями судді й ефективністю судової системи, оскільки весь процес застосування норми закону до спірних правовідносин є свідомим і цілеспрямованим. Інакше кажучи, слід визнати, що саме по собі процесуальне законодавство не може гарантувати суспільству якісне правосуддя, оскільки воно може коригуватися особистісними якостями судді. На користь такого висновку свідчить практика скасування (зміни) судового рішення іншим компетентним суддею (в порядку перегляду справи відповідно до закону). Якби особистісні якості судді не впливали на процес оцінки доказів, обрання необхідної норми й застосування її до конкретного випадку, навряд чи судові рішення першої інстанції змінювалися б вищою інстанцією. Як справедливо зазначив щодо цього Ю.М. Грошовий, особа судді організується й розвивається в судовій діяльності під цілеспрямованим впливом як суспільства й держави, які визначають мету, завдання й методи відправлення правосуддя й гарантують нормальні умови для успішного виконання суддівських функцій, так і вищих судових інстанцій, що забезпечують однакове застосування закону в судовій практиці. Тому завдання вивчення особи судді й визначення впливу її властивостей на виконання професійних обов'язків полягає в тому, щоб, базуючись на соціологічному понятті особистості, накреслити ті властивості останньої, які є професійно корисними й актуалізують її службову діяльність.¹

Вищевикладеним підкреслюється актуальність забезпечення судової системи фахівцями, які якнайкраще відповідали б вимогам професії судді. Дослідження особистісних характеристик останнього має значну практичну цінність, оскільки забезпечує теоретичний фундамент законотворчій діяльності, в процесі якої будуть закріплені вимоги, що ставляться як до кандидата на посаду судді, так і для діючого судді. Адже особа, яка вже набула статусу судді, не повинна у своєму професійному розвитку зупинятися, а має діяти в напрямку самовдосконалення, підвищувати свою майстерність, оперативно реагувати на зміни й відповідати вимогам часу.

¹ Див.: Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судебского убеждения в уголовном судопроизводстве. – Харьков: Вища школа, 1975. – С. 35.

У науковій юридичній літературі спроби проаналізувати структуру особистості судді містяться в роботах Г.П. Батурова, В.Л. Васильєва, Ф.В. Глазиріна, Ю.М. Грошевого, Т.Г. Морщакової, І.Л. Петрухіна, Н.В. Радутної, І.М. Сорокотягіна та ін. Запропоновані узагальнення цього аналізу характеризуються великою розмаїтістю як елементів, що входять у структуру особистості, так і чинників, що об'єднують їх у систему. Вважаємо, що досліджувати особистість судді потрібно крізь призму завдань, що ставить перед особою його професійна діяльність. Адже наукою встановлено, що в процесі здійснення трудової діяльності загальна структура особистості відповідним чином переломлюється через діяльність професійну. При цьому не всі сторони особистості мають рівноцінне значення для успішного виконання службових функцій. Одні досить суттєво впливають на кінцевий результат, ефект діяльності (вони йменуються «професійно важливі»), інші ніколи не впливають на нього або ж справляють незначний вплив.¹ Отже, завданням судової антропології повинно стати дослідження особи судді в поєднанні з аналізом змісту його професійної діяльності, з тим щоб виявити ті її властивості, які є професійно корисними з погляду ефективності, успішності виконуваної роботи. Результатом такого аналізу має стати опрацювання Стандартів відповідності суддівській професії, які можуть послужити за об'єктивні критерії оцінки профпридатності кандидатів на посади суддів, на адміністративні посади, діючих суддів при вирішенні питань про їх переведення в суд вищої інстанції тощо.

З нашого погляду, структуру Стандартів відповідності суддівській професії повинні скласти вимоги щодо: (а) рівня інтелектуального розвитку людини, (б) соціально-психологічних якостей і здібностей особистості і (в) рівня її правової культури. Методологічною основою створення таких Стандартів повинен стати діяльнісно-особистісний метод,² змістом – професійно важливі

¹ Див.: Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – С. 210-220.

² Докладніше див.: Москвич Л.М. Діяльнісно-особистісний підхід до формування суддівського корпусу / Москвич Л.М., Іваницький С.О., Русанова І.О. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі,

якості судді. Складовою частиною загальних стандартів мають стати Стандарти відповідності посаді судді апеляційного, Вищого спеціалізованого або Верховного Суду України, а також Стандарти відповідності адміністративній посаді в суді.¹ Безумовно, вказаним документам належить доповнювати базові Стандарти відповідності судді в частині переліку додатково необхідних професійних якостей. Зокрема, Стандарти відповідності адміністративній посаді в суді мають спиратися на базові стандарти, оскільки на посаду голови суду та його заступника призначаються особи зі складу суддів відповідного суду і на означений строк, по закінченні якого суддя повертається до виконання безпосередньо суддівських функцій.

Але особливість адміністративних повноважень вимагає наявності в кандидата на посаду голови суду спеціальних якостей і здібностей. Наприклад, теорією управління запропоновано перелік тих із них, якими має володіти будь-який керівник, а саме: психологічна вибірковість, психологічний такт, вимогливість, практичний розум, громадська енергійність, критичність, схильність до організаторської діяльності, ініціативність, самостійність, загальний рівень розвитку, спостережливість, активність,² наполегливість, цілеспрямованість, оптимізм, гнучкість, самовладання,³ компетентність, відповідальність, інші вольові якості.⁴ Перелічені риси керівника певною мірою можуть застосовуватися й до голови суду.

суд присяжних) / За заг. ред. І.Є. Марочкина: монографія. – Харків, «Фінн», 2009. – С. 115-132.

¹ Наприклад, у США існує Перелік критеріїв якостей, за якими оцінюється відповідність кандидата судовій посаді, на яку він претендує. Визначено перелік якостей загальних, а також додаткових якостей окремо для суддів першої інстанції, апеляційних судів та наглядових суддів. – Див.: Критерії оцінки // Інформаційний вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України – № 1 (5). – 2008. – С. 15-23.

² Див.: Уманский Л.И. Психология управленческой деятельности. – М.: Наука, 1980. – С. 118.

³ Див.: Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы управления. – М.: Политиздат, 1975. – С. 134.

⁴ Див.: Свенцицкий А.Л. Руководитель: слово и дело. Социально-психологические аспекты. – М.: Политиздат, 1983. – С. 73.

Однак при розробці відповідних Стандартів треба враховувати деякі особливості функціонування судової системи, зокрема, принцип незалежності й самостійності суддів при прийнятті рішення по справі. При цьому особливого значення, з нашого погляду, набуває виявлення організаторських і комунікативних здібностей особистості. Для цього може підійти апаратна методика для визначення характеру спілкування керівника з підлеглими, запропонована Ю.В. Синягиним і В.Є. Гусевим.¹ Обов'язково, вбачається, в Стандарти відповідності адміністративній посаді в суді треба включити такі характеристики, як: досвід роботи, дисциплінованість, відповідальність, ініціативність, рішучість, психологічний і фізичний стан, аналітичний розум і прогностичні здібності.

Б. Добір кандидатів на посади суддів. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. сприяв удосконаленню процедури добору кандидатів на посади суддів, передбачивши конкурсні засади, необхідність проходження спеціальної підготовки, прозорість (за рейтинговою системою) вибору із претендентів найбільш придатного для виконання функцій судді, запровадження єдиних стандартів відбору суддів (централізований порядок добору єдиним органом – Вищою кваліфікаційною комісією суддів України) та ін. Основними проблемами реалізації закріплених положень, з нашої точки зору, є наповнення реальним змістом проголошеного прагнення забезпечити функціонування системи добору суддів на підставі професійних якостей та об'єктивності. І знов актуально постає питання розробки Стандартів відповідності професії судді, про що йшлося вище. Крім того, слід провести ґрунтовне аналітичне дослідження щодо визначення допустимої до використання методики оцінювання професійно важливих якостей судді, окреслити коло суб'єктів, яким це доречно доручити, і визначити стадію добору кандидатів, на якій треба запровадити таке оцінювання. Оскільки зазначеним Законом було скасовано процедуру атестації суддів, підвищується роль процедури оцінювання професійно важливих рис судді саме на стадії добору кандидатів.

¹ Див.: Синягин Ю.В., Гусев В.Е. Аппаратная методика для определения характера общения руководителей с подчинёнными // Вопросы психологии. – 1989. – № 2. – С. 134 - 137.

Згідно з ч. 2 ст. 70 вищезазначеного Закону кваліфікаційний іспит полягає у виявленні належних теоретичних знань і рівня професійної підготовки кандидата на посаду судді, ступеня його готовності відправляти правосуддя з питань юрисдикції відповідного суду, а також особистих і моральних якостей кандидата. Системний аналіз наступних положень Закону показує: якщо з методикою виявлення «належних теоретичних знань та рівня професійної підготовки кандидата на посаду судді» (анонімне тестування) й «готовності здійснювати правосуддя з питань юрисдикції відповідного суду» (виконання практичного завдання) законодавець визначився, то щодо методики виявлення й оцінювання «особистих та моральних якостей кандидата» – ні. Гадаємо цей недолік має врахувати Вища кваліфікаційна комісія суддів України при опрацюванні відповідного положення про проведення кваліфікаційного іспиту кандидатів на цю посаду. До того ж положенням слід урахувати особливості проведення кваліфікаційного іспиту стосовно діючих суддів, тому що в Законі передбачено, що рішення про переведення судді у вищий суд або суд іншої юрисдикції теж здійснюється на підставі кваліфікаційного іспиту (статті 73 і 80 Закону).

Проблема визначення професійно-важливих якостей особи здавна цікавить дослідників різних галузей наук.¹ Було доведено, що для особистості завжди характерна індивідуальна структура властивостей, ступінь відповідності яких конкретній діяльності й визначає професійну придатність людини. Вивчення питань визначення профпридатності суддів² довело, що деякі професійно важливі риси є стабільними (вродженими), деякі вдається розви-

¹ Див.: Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 336 с.; Глоточкин А.Д. К вопросу о военно-профессиональном психологическом отборе // Военная мысль. – 1978. – № 11. – С. 62 – 68; Глоточкин А.Д. К вопросу о динамической и функциональной структуре личности. – М.: Прогресс, 1987. – 179 с.; Глоточкин А.Д. Психологические вопросы профессионального отбора личного состава // Военная мысль. – 1980. – № 3. – С. 59 – 65 та ін.

² Див.: Москвич Л.М. Професійно важливі якості судді / В кн.: Москвич Л.М., Іваницький С.О., Русанова І.О. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) / За заг. ред. І.Є. Марочкіна: Монографія. – Харків: «Фінн», 2009. – С. 132-150.

нути при навчанні чи в практичній діяльності.¹ Крім того, брак тієї чи іншої професійно важливої риси не робить особу непридатною до суддівської роботи, оскільки вони можуть бути компенсовані іншими якостями і здібностями. Різне поєднання останніх утворює ту необхідну сукупність індивідуально-психологічних якостей особистості, яку можна охарактеризувати як професійно значущі здібності судді, які в кінцевому підсумку визначають його професійну придатність. Систематизація таких професійно значущих рис і повинна скласти, як уже зазначалося, зміст Стандартів відповідності професії судді.

Вищенаведене зумовлює доцільність, проведення діагностики наявності професійно важливих якостей і здібностей судді вже на етапі відбору кандидатів Вищою кваліфікаційною комісією суддів (до прийняття рішення про направлення на спеціальну підготовку), що сприятиме збереженню економічних ресурсів. Оскільки певні професійно важливі якості можуть здобуватися й коригуватися в процесі навчання, є сенс включити відповідні заходи до програми спеціальної підготовки кандидатів на посади суддів. Під час складання кваліфікаційного іспиту процедури з оцінки ступеня відповідності особистих і моральних якостей кожного кандидата базовим Стандартам відповідності професії судді, підсилить критерій об'єктивності при прийнятті рішення про рекомендування особи на посаду судді.

В. Ефективний механізм контролю за профпридатністю суддів. Профпридатність є показником належного кваліфікаційного рівня судді і професійної відповідності займаній посаді. Її оцінка створює умови для прогнозування ефективності роботи судді при виконанні ним службових функцій. Отже, контроль за профпридатністю носіїв судової влади є однією з передумов ефективності судової системи.

З ліквідуванням інституту атестації суддів основним підґрунтям механізму контролю за належним кваліфікаційним рівнем судді став інститут підвищення кваліфікації, у виключних випадках – інститут дисциплінарної відповідальності суддів.

¹ Див.: Носкова О.Г. История психологии труда в России: Учебное пособие для вузов по направлению и специальности "Психология". – М.: Изд-во МГУ, 1997. – С. 234.

1) *підвищення кваліфікації суддів*. Терміни «кваліфікація» і «компетентність» дуже близькі за значенням. До показника «компетентність судді» Бангалорські принципи поведінки суддів включають вживання ним розумних заходів для збереження й розширення своїх знань, удосконалення практичного досвіду й особистих якостей, необхідних для належного виконання своїх обов'язків, використання для цих цілей засобів навчання та інші можливості, що в умовах судового контролю мають бути доступні для суддів (п. 6.3).¹ З наведеного формулювання можна зробити наступні висновки. Міжнародні стандарти визнали залежність належного виконання службових обов'язків судді від його професійних знань, практичного досвіду й особистих якостей. Засоби навчання та інші можливості з удосконалення знань, досвіду й особистих його якостей визнаються засобом контролю. Система навчання та інші можливості вдосконалення знань, досвіду й особистих якостей судді повинні бути забезпечені органами, що належать до системи судоустрою.

За діючим законодавством України підвищення кваліфікації є *правом* судді, яке може реалізовуватись шляхом або участі в об'єднаннях суддів, або проходження відповідної підготовки (частини 2 і 3 ст. 54 Закону «Про судоустрій і статус суддів»). Обов'язок організувати й забезпечувати періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня їх кваліфікації покладено на Національну школу суддів України (ст. 82), підпорядковану Вищій кваліфікаційній комісії суддів України як постійно діючому органу в системі судоустрою (ст. 90). На даний час інститут підвищення кваліфікації суддів знаходиться на початку свого становлення, але сподіваємося, що він зможе стати реальним механізмом контролю за рівнем їх профпридатності.

Завданнями інституту підвищення кваліфікації є: (а) вдосконалення й відновлення загальнотеоретичних знань, умінь і практичних навичок, необхідних у професійній діяльності; (б) отримання додаткових знань і вмінь відповідно до належного кваліфікаційного рівня; (в) отримання спеціальних знань, умінь, що сприяють успішному виконанню професійних функцій. Виникає запитання:

¹ Див.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 35-40.

підвищувати кваліфікацію – це все ж таки право чи обов'язок судді? У період активної трансформації суспільства спостерігається часта зміна законодавства, змінюються потреби суспільства в методах розв'язання правових конфліктів, реалії кожного дня вимагають від суддів відповідних (сучасних) знань, потрібних для ефективного виконання суддівських функцій, що ставить перед ними обов'язок відповідати високому кваліфікаційному рівню. У законодавстві Грузії, наприклад, зафіксовано, що «не проходження без поважної причини у встановленні строки передбаченого законом спеціального навчального курсу є підставою для звільнення судді». Однак КРЕС у Висновку № 4 (2003) щодо належної підготовки й підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях від 27 листопада 2003 р. підкреслила нереалістичність заходів стосовно закріплення обов'язковості цієї процедури в будь-якому випадку, оскільки, з її точки зору, існує побоювання, що тоді воно стане бюрократичною, формальною справою (п. 34). КРЕС підкреслює, що більш раціональним є поширення в суддівському корпусі *культури постійного навчання* (п. 33).¹ Цінуючи дане зауваження, все ж вважаємо, що зазначену *культуру* слід *виховувати*, що можливо лише в умовах навчання – постійного або періодичного. Пропонуємо в законодавстві право судді на підвищення кваліфікації замінити на його *етичний обов'язок*, що сприятиме становленню інституту підвищення кваліфікації як елемента механізму контролю профпридатності суддів.

Для забезпечення єдиної політики щодо професійного рівня суддівського корпусу належить розробити Комплексну програму підвищення кваліфікації суддів, у якій передбачити її цілі, форми реалізації, строки, періодичність, форми контролю за успішністю проходження курсу й наслідки у випадку незадовільних результатів.

При опрацюванні Концепції підвищення кваліфікації суддів вважаємо за доцільне передбачити наступні аспекти: (а) навчання має здійснюватися в стаціонарній формі; (б) групи слухачів слід формувати з урахуванням спеціалізації суддів. Тому необхідно планувати реалізацію відповідних навчальних програм підви-

¹ Див.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 115-120.

щення кваліфікації суддів; (в) на період підвищення кваліфікації слухачам належить гарантувати збереження робочого місця й середньої заробітної плати на період навчання, оплату вартості проїзду до місця навчання й назад, виплату добових за кожний день перебування в дорозі в розмірі, встановленому законодавством для службових відряджень, надання на час навчання гуртожитку готельного типу. За відсутності останнього відшкодовуються витрати, пов'язані з наймом житла. Відшкодування витрат на проживання й оплату проїзду слухачів повинно здійснюватися з Державного бюджету (з коштів, передбачених на підготовку й підвищення кваліфікації суддів).

У процесі реалізації програми з підвищення кваліфікації суддів можуть бути використані різні методи навчання: лекції, семінарські, практичні, аудиторні й виїзні заняття, дискусії, ділові ігри, аналізи конкретних ситуацій, обміни досвідом роботи, тематичні зустрічі, розмови за “круглим столом”, групові й індивідуальні консультації, автоматизовані системи навчання. Метою цього процесу є вдосконалення наявних знань судді, усунення певного браку знань, викликаного будь-якими причинами. Ось чому, з нашого погляду, учбовим планом разом з основною програмою навчання слід передбачити можливість для слухачів самостійно обирати курс чи теми з тих дисциплін, які їх найбільше цікавлять. Також варто передбачити заняття з психологом з метою психологічної корекції особистості.

Ще одне цінне зауваження щодо методології організації навчального процесу містить вищезазначений Висновок № 4 (2003), у якому КРЕС підкреслює бажаність організації безперервної підготовки суддів у спосіб, що охоплював би всі рівні судової системи. В усіх випадках, коли це доцільно, на одній навчальній сесії мають бути представлені судді всіх рівнів, що дає можливість обміну між ними ідеями й точками зору. Це допомагає зламати ієрархічні тенденції, підтримує поінформованість суддів про взаємні проблеми, сприяє тіснішому їх гуртуванню й послідовному підходу до змісту судової практики в межах усієї судової системи (п.36).¹ Гадаємо, такі заходи сприятимуть привабливості

¹ Див.: Висновок № 4 (2003) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо належної підготовки та підвищен-

інституту підвищення кваліфікації суддів, а в останніх виникати-ме цікавість і бажання вдосконалювати свій кваліфікаційний рівень: адже добровільна участь, як відомо, є гарантією найкращою ефективності заходу.

По закінченні навчання слід провести випробовування (контрольний іспит). Судді, які успішно засвоїли професійну програму курсу підвищення кваліфікації й пройшли випробування, мають одержувати посвідчення встановленого державного зразка.

Чинне вітчизняне законодавство, на жаль, не передбачає підстав для звільнення особи з посади судді з мотивів його професійної непридатності. Вважаємо, що непроходження (нескладання) випробування по закінченні навчальної програми з підвищення кваліфікації має стати індикатором професійної непридатності судді. Якщо шляхом внесення змін до законодавства, закріпити, що підвищення кваліфікації є саме *етичним обов'язком* судді, може з'явитися підстава для звільнення професійно непридатного суді за підставою, передбаченою п.5 ч.5 ст. 126 Конституції України – порушення суддею присяги. Згідно зі змістом останньої, суддя зобов'язаний чесно і сумлінно виконувати службові обов'язки (ч.1 ст. 55 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). За таких підстав інститут підвищення кваліфікації стане дійовим механізмом контролю за профпридатністю суддів і відповідністю їх кваліфікаційного рівня вимогам професії.

2) *інститут дисциплінарної відповідальності суддів*. Згідно з п.18 Основних принципів щодо незалежності правосуддя, судді можуть бути тимчасово відсторонені від посади або звільнені лише з причин їх *нездатності виконувати свої обов'язки або поведінки, не відповідаючій посаді, яку вони займають* (курсив авторки – Л.М.). Гадаємо, імплементація даного міжнародного стандарту вимагатиме створення Стандартів поведінки суддів, що ґрунтуватимуться на цінностях правосуддя та його справедливості і стануть передумовою довіри до суду.¹ Таким стандартом поведінки в Україні є Ко-

ня кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях від 27.11.2003, Страсбург/ В кн.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 115-120.

¹ Див.: п.8 Висновку № 3 (2002) КРЕС до уваги КМРЕ щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, не-

декс професійної етики судді, затверджений V З'їздом суддів України 24 жовтня 2002 р. Порушення суддею правил суддівської етики, що підриває авторитет правосуддя, є підставою до їх дисциплінарної відповідальності (п.4 ч.1 ст. 83 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Застосування в нормі оціночних визначень ускладнює її застосування на практиці. На нашу думку, невідповідний рівень кваліфікації судді належить до підстави, що підриває авторитет правосуддя, судової влади в цілому. Разом із тим, неналежний рівень кваліфікації судді повинен бути доведений. Гарантії статусу судді передбачають застосування об'єктивних критеріїв щодо оцінки його професійної відповідності посаді. З нашого погляду, єдиним можливим механізмом такого оцінювання в межах чинного правового поля є випробування судді за наслідками проходження навчальної програми з підвищення кваліфікації. Лише негативний результат такого випробування може стати об'єктивним показником його профнепридатності. Раніше нами вже обґрунтовувалося доцільність внесення змін до законодавства щодо закріплення етичного обов'язку судді проходити програму з підвищення кваліфікації. Негативні результати випробування по закінченні навчального курсу мають стати підставою для визнання порушення етичного обов'язку судді.

Але, на жаль, законодавство не передбачає положення, за яким за наслідками дисциплінарного провадження Вища кваліфікаційна комісія суддів може прийняти рішення про направлення судді для проходження курсу з підвищення кваліфікації. Доцільність доповнення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» такою нормою обґрунтовується наступним: (а) це сприятиме запровадженню об'єктивних критеріїв оцінки поведінки суддів; (б) стане в нагоді для підвищення професійності (кваліфікаційного рівня) судді; (в) не порушуватиме гарантій самостійності й незалежності суддів; (г) створить передумови для використання інституту дисциплінарної відповідальності як додаткового інструмента контролю за рівнем професіоналізму суддівського корпусу. Отже, в цілому зазначені заходи сприятимуть підвищенню професіоналізму суддів, а значить, і ефективності функціонування всієї судової системи.

сумісної поведінки та безсторонності. Страсбург, 19.11.2002 р./ В кн.: Міжнародні стандарти в сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 41-55.

Підсумовуючи викладені міркування, зазначимо, що судова система отримує свій конкретний соціальний зміст через ставлення до певних інтересів, цілей і завдань суспільного розвитку. Вона виступає однією із суспільних форм історичної самореалізації в поєднанні з інтересами суспільства.¹ Адаптації інституту суду до конкурентного правового поля допомагають відповідна юридична кваліфікація і професійна підготовка судді. Оскільки ефективність функціонування суду залежить від довіри суспільства, саме професіоналізм суддів стає первинним фактором вибору на користь судового способу розв'язання конфлікту. У зв'язку із цим серед напрямків судової реформи виокремлюється усунення суперечностей, існуючих між потребою залучення професійно підготовлених кадрів до виконання поставлених перед судовою системою завдань і недостатньо якісним забезпеченням їх професійного розвитку, що знижує ефективність судової діяльності й суттєво впливає на темпи розпочатих у країні перетворень.

5.3.4. Підвищення ефективності судового управління. Судова система, як цілісна й самодостатня організація, не може реально вважатися ефективною, якщо не матиме повноважень чи можливостей самостійно забезпечувати свою діяльність (здійснювати управління). У науковій правовій літературі поступово розвинулась ідея, що невеликі, з нескладною структурою органи судової влади залишилися в минулому, а на їх місце прийшли складніші судові установи, що передбачають досконаліші системи управління, якісніше підвищення фінансування й більш високого рівня кваліфікації персоналу.²

Спосіб, у який забезпечується функціонування суду, включаючи спосіб вирішення таких питань, як ефективність, доступність, розподіл праці суттєво впливає на роботу суддів та якість їхніх рішень – як у реальній дійсності, так і в уявленнях громадськості. Це твердження стало підґрунтям для формування і розвитку масиву знань щодо різних аспектів управління роботою судів.³ На наш

¹ Див.: Ликас А.Л. Культура правосуддя. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 29.

² Див.: Прокудина Л.А. Оптимизация в организации арбитражного судопроизводства в России. – М.: ИД «Юриспруденция», 2007. – С. 39.

³ Див.: Пітер Г. Соломон молодший. Судове адміністрування і якість право-

погляд, питання вдосконалення судового управління може бути розглянуто у 2-х аспектах: у *широкому* – як управління цілісною організацією-системою й у *вузькому* – як управління в межах оптимізації роботи такого окремого структурного елемента, як суд.¹ Розглянемо напрямки вдосконалення кожної сфери окремо.

1. Удосконалення управління на рівні цілісної системи. Як доводилося в попередніх розділах, судова система є відкритою соціальною системою, основними ознаками якої є соціальна зорієнтованість, відкритість, цілеспрямованість, стабільність, структурованість, цілісність, єдність, самостійність, і незалежність. Будучи відкритою, ця система використовує відповідні ресурси, які отримує із зовнішнього середовища: кадрові, матеріально-фінансові й інформаційні (нормативно-правові), а натомість повертає в зовнішнє середовище вироблені (надані) судові послуги з розв'язання правових конфліктів. За таких умов завдання управління судовою системою полягає в *ефективному акумулюванні використаних ресурсів і забезпеченні ефективного контролю за якістю наданих послуг*.

Обов'язковою умовою такого управління є збереження балансу (стабільності) положення судової системи в метасистемі – відносини із суспільством, державними органами (законодавчою й виконавчою владою) тощо. Мета управління судовою системою, за термінологією теорії управління, є *досягнення успіху*,² що полягає в (а) розвитку, який досягається шляхом покращання діяльності

суддя // Судова апеляція. – № 3 (16). – 2009. – С. 73.

¹ Певні засади судового управління були досліджені в роботах: Михайловская И.Б. Суды и судьи: независимость и управляемость. – М.: Проспект, 2008. – 128 с.; Бринцев В.Д. Стандарты правовой державы: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: Монографія. – Х.: Право, 2010. – 464 с.; Alexander B. Aikman. The Art and Practice of Court Administration – Baton Rouge: CRS Press, 2007. – 367 p.; Brian J. Ostrom, et al. Trial Court as Organisation. – Philadelphia: Temple University Press, 2007. – 286 p.; Robert Tobin. Creating the Judicial Branch: the Unfinished Reform. – Williamsburg: Center for State Courts, 2004. – 387 p.; Пітер Г. Соломон молодший. Судове адміністрування і якість правосуддя // Судова апеляція. – № 3 (16). – 2009. – С. 73-83; Притика Д. Правові проблеми судового управління // Право України. – 2003. – № 3. – С. 30-36 та ін.

² Див.: Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основи менеджмента: пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – С. 51.

та її результатів (підвищення ефективності судової системи); (б) результативності (судова послуга є затребуваною) й ефективності (судова послуга є якісною й наданою своєчасно); (в) готовності й пристосуванні до змін (методи розгляду справ і рівень кваліфікації суддів відповідає запитам суспільства). Отже, опрацювання шляхів удосконалення управління судовою системою (в широкому значенні) означає запропонування заходів, спрямованих на підвищення ефективності цієї діяльності, що визначається «ступенем досягнення організацією (системою) поставлених цілей».¹

Проведений аналіз дозволяє сформулювати логічні висновки:

– належне управління судовою системою безпосередньо впливає на функціонування судової системи, що зумовлює доцільність дослідження цього напрямку в межах теорії ефективності судових систем;

– необхідність оперативного реагування на зміни зовнішнього середовища, цілеспрямоване акумулювання організаційними ресурсами, з одного боку, і контроль за якістю судових послуг поряд з додержанням гарантій самостійності й незалежності судової системи, з другого, пояснює справедливий висновок, що управління судовою системою повинно здійснюватися централізовано і самостійно судовою системою;

– оскільки організаційне забезпечення ресурсами покладено на державу (зокрема, на законодавчу владу шляхом прийняття відповідних законів), а на якість судових послуг впливає організація функціонування влади виконавчої (через своєчасність і повноту виконання судових рішень), серед напрямків удосконалення управління цією системою повинні бути передбачені шляхи оптимізації взаємозв'язків законодавчої (в першу чергу) й виконавчої гілок влади (зрозуміло, на засадах додержання гарантій незалежності й самостійності судової системи).

Україна має певний досвід наділення повноваженнями управління судовою системою органу виконавчої влади – Міністерства юстиції України та його управлінь. Через недоліки функціонування такої схеми судового управління на I з'їзді суддів 26-27 грудня 1991р. було схвалено, доцільність передання всіх функцій ор-

¹ Див.: Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). – Х.: Право, 1996. – С. 67.

ганізаційного і методологічного керівництва судами Верховному Суду України й обласним (прирівняним до них) судам.¹ Проте ця пропозиція не була врахована законодавцем, а натомість у 2002 р. повноваження щодо організаційного (ресурсного) забезпечення судової системи були виокремлені з компетенції Міністерства юстиції України й передані спеціально утвореному органу – Державній судовій адміністрації, статус якої визначався Законом «Про судоустрій України» 2002 р. як центрального органу виконавчої влади.

Ефективність судового управління через структури судової адміністрації, на наше переконання, яскраво можна презентувати через аналіз результатів Звіту Рахункової палати України щодо перевірки використання коштів Державного бюджету України, виділених на виконання Державної програми організаційного забезпечення діяльності судів.² Висновки цього Звіту свідчать про низьку ефективність роботи ДСА в частині управління судовою системою (через організаційне забезпечення ресурсами). Не будемо продовжувати полеміку щодо доцільності «виведення» структури ДСА із системи виконавчої влади, а вважаємо це очевидним з огляду на результати згаданого Звіту. Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 р. розділив функції організаційного забезпечення між 2-ма суб'єктами – органами суддівського самоврядування (щодо питань внутрішньої діяльності через їх участь у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів) і Державною судовою адміністрацією (стосовно зовнішніх зв'язків – представляє інтереси судів у відносинах із Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України). І хоча цей Закон однозначно не закріпив, що ДСА належить до системи органів виконавчої влади, системний аналіз відповідних його статей (щодо призначення Голови ДСА, контрольних повно-

¹ Див.: Шляхи становлення судової влади (у рішеннях I-VIII з'їздів суддів України). – К., 2008. – С. 19.

² Див.: Про результати перевірки використання коштів Державного бюджету України, виділених на виконання Державної програми організаційного забезпечення діяльності судів / Підготовлено департаментом з питань оборони та правоохоронної діяльності і затверджено постановою Колегії Рахункової палати від 10.03.2006 № 6-1 – Київ: Рахункова палата України, 2006. – Випуск 8.

важень органів суддівського самоврядування та ін.) дозволяє нам зробити висновок про належність ДСА до системи судоустрою країни. На початок 2011 р. ми не маємо результатів оцінки дієвості роботи ДСА за нового статусу, але сподіваємося, що закріплена схема судового управління буде ефективнішою від попередньої. Розділення ж функції судового управління між органами суддівського самоврядування й ДСА цілком відповідає міжнародним стандартам і практиці інших держав, де запроваджено відокремлення судових повноважень від адміністрування судової діяльності.

Втілення в життя внутрішньосудового управління за своїм значенням становить собою значне більше, ніж реалізація сучасних його тенденцій у сфері правосуддя. Самостійне управління діяльністю судів – це шлях до збереження незалежності судової влади. Боротьба за незалежність точиться постійно, отже, й удосконалення організації діяльності судових органів теж повинно бути постійним.¹ Наступним кроком, як вбачається, мають стати заходи щодо закладення підвалин для створення Асоціації судових адміністраторів України.²

2. Удосконалення управління на рівні окремого суду. Способи, які використовуються різними судами в різних країнах для виконання тих чи інших робочих завдань, дуже різняться, однак існує певний консенсус щодо ключових принципів і критеріїв, яким має відповідати суд з добро організованою системою управління: 1) зведення до мінімуму несуддівських (або суто адміністративних) функцій, які виконують судді, шляхом забезпечення належного їх виконання працівниками апарату суду; 2) забезпечення максимальної доступності суду для користувачів і відвідувачів; 3) забезпечення максимально ефективної роботи всіх підрозділів і служб суду.³

¹ Див.: Колоколов Н.А. Судебная власть: о сущем феномена в логосе. – М.: Юристь, 2005. – С. 384-385.

² Позитивний досвід з удосконалення судового управління в цьому напрямку мають, наприклад, США (Національна асоціація судового менеджменту), Канада (Асоціація адміністраторів судів Канади). На міжнародному рівні утворено Міжнародну асоціацію судових адміністраторів, однією із цілей якої є сприяння професійному адміструванню й управлінню судами в молодих демократичних державах і тих, що підтримують верховенство права.

³ Див.: Alexander B. Aikman. The Art and Practice of Court Administration – Baton Rouge: CRS Press, 2007. – P. 16-27.

На наш погляд, зазначена сфера судового управління може бути досліджена з двох ракурсів – а) управління судом як організацією і б) управління роботою окремого судді. Розглянемо кожен детальніше.

А. Управління судом як організацією. Для цього виду управління характерні всі особливості, притаманні управлінню судовою системою, розглянуті вище. Цей вид теж передбачає необхідність єдиного централізованого органу, який здійснюватиме судове управління. Виходячи з аналізу змісту положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» функцію судового управління в межах окремого суду покладено на голову суду й керівника судовим апаратом. Таким чином, як і на загальносистемному рівні, спостерігається *біцентризм судового управління*.

Підкреслимо, що міжнародним стандартом в управлінській сфері визначається функціонування практично в кожному суді повністю автономної системи судового адміністрування діяльності апарату судів через керуючих справами – судових адміністраторів,¹ яким голова суду делегує значну частину своїх управлінських (адміністративних) функцій, і який відповідно фактично стає партнером голови суду². При цьому до функцій голів у судовому управлінні належать здійснення «керування» суддями та «координація» діяльності судового адміністратора.³ Практика запровадження в Україні такої системи в межах модельних судів виявила певні її недоліки, оскільки судді не мали жодних важелів впливу на судових адміністраторів, хоча від якості їх роботи залежала ефективність роботи судді. Ця модель, безперечно, має певні позитивні моменти, оскільки звільняє, наприклад, суддю від виконання так званої зайвої роботи, а значить, підвищує оперативність розгляду судових справ і як наслідок – підвищує загальну ефективність роботи суду й судової системи в цілому. Але позитивний результат від за-

¹ Див.: Brian J. Ostrom, et al. Trial Court as Organisation. – Philadelphia: Temple University Press, 2007. – Р. 47.

² Див.: Пітер Г. Соломон молодший. Судове адміністрування і якість правосуддя // Судова апеляція. – № 3 (16). – 2009. – С. 75

³ Див.: Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: Монографія. – Х.: Право, 2010. – С. 161.

провадження даної моделі можливий лише за умови високого професійного рівня судового адміністратора, а за існуючого низького рівня матеріального забезпечення, відсутності заходів кар'єрного стимулювання цих службовців посади судових адміністраторів у судах залишаються непривабливими для фахівців високого рівня кваліфікації. Лише за умови вирішення цієї проблеми вищезазначена модель судового управління зможе бути дійсно ефективною.

Крім того, з нашої точки зору, можливо, ефективнішим засобом організації судового управління може стати так звана система диференційованого управління рухом справи, запроваджена в США, Канаді, в низці європейських країн (наприклад, Великій Британії).¹ У цьому ракурсі цікавим видиться досвід американських судів, які з метою скорочення затримок при розгляді справ поетапно розробили систему принципів і методів, що отримали назву «управління рухом справи».² Ця система включає повний набір дій з боку суду щодо контролю й управління рухом справи – від її порушення до судового розгляду й вирішення чи іншого завершення провадження по ній. Управління рухом справи становить собою не лише спосіб зменшення часу або взагалі уникнення затримки в розгляді справи, фактично воно є концептуальною основою організації управління суду взагалі, оскільки забезпечує відправлення правосуддя. Відсутність у конкретному суді проблем із затримкою розгляду спорів забезпечується наявністю ефективної програми управління рухом справи, що, у свою чергу, є основним засобом досягнення успішного загального управління в суді.

Система управління рухом справ є засобом, що застосовується судами з метою адаптації процесу проходження справ до передбачених вимог процедури, зумовленої особливостями їх різних категорій. Нею запропоновано механізм руху кожної справи в ті строки і з використанням саме тих ресурсів судової системи, які дійсно для цього необхідні.³ Вважаємо, потенціальні можливості втілення в життя та-

¹ Див.: Прокудина Л.А. Оптимизация в организации арбитражного судопроизводства в России. – М.: ИД «Юриспруденция», 2007. – С. 42-52.

² Див.: Robert Tobin. Creating the Judicial Branch: the Unfinished Reform. – Williamsburg: Center for State Courts, 2004. – P.123-135.

³ Див.: David C. Steelman, John A. Goerdts, James E. McMillan. Caseload management. The heart of court management in the new millennium. – P. XI.

кої системи в Україні закладені в Автоматизованій системі документообігу суду. Після внесення певних удосконалень в її роботу, вона стане складовим елементом механізму судового управління.

Засади теорії ефективного управління зумовлюють потребу в координації функцій її носіїв – голови суду й керівника апарату для досягнення єдиної мети – успішного функціонування суду. Спираючись на аналіз норм діючого законодавства, що закріплюють повноваження голів судів, можемо зробити висновок, що саме їм належить функція координації повноважень суб'єктів судового управління. Ми в цілому підтримуємо точку зору В.Д. Бринцева, який пропонує виділити у голів судів усіх рівнів 2 групи функцій – менеджменту (управління апаратом суду) й організаційного забезпечення правосуддя, тобто (а) реалізацію управлінських функцій з «керування суддями» й тих, що стосуються основних повноважень судів; (б) здійснення інших заходів щодо виконання функцій судової влади в межах повноважень конкретного суду.¹ Нас непокоїть лише формулювання «керування суддями»; на жаль науковець не розкрив змісту цієї функції голови суду. Цілком очевидно, що заходи судового управління в межах окремого суду повинні не зазіхати на гарантії самостійності й незалежності суддів, їх недоторканності.²

Б. Управління роботою окремого судді. Це питання стосується царини теорії наукової організації труда. Воно дістало певне висвітлення в науковій і навчальній правовій і управлінській літературі.³ Не зосереджуючись на рекомендаціях щодо особистої роботи судді, дослідимо можливості використання методів судового

¹ Див.: Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: Монографія. – Х.: Право, 2010. – С. 161-162.

² Докладніше про роль голів судів у судовому адмініструванні див.: Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: Монографія. – Х.: Право, 2010. – С.178- 228.

³ Див.: Научная организация труда в аппарате судов и учреждениях юстиции: Учебник / Алексеев В.Б., Буков В.А., Кашепов В.П., Пертцки В.А., Симкин Л.С. и др. – М.: Юрид. лит., 1984 – 160 с; Организация работы суда НАШ; Организация деятельности судов: Учебник / Под общ. ред. В.М. Лебедева. – М.: Норма, 2007. – 624 с.; Организация деятельности судов: Курс лекций для вузов / Отв. ред. Н.А. Петухов. – М.: Норма, 2005. – 448 с. та ін.

управління в його діяльності. Сьогодні в українських судах запроваджено систему централізованого документообігу, яка передбачає, що всі непроцесуальні дії із судовими документами виконує апарат суду. Суддя отримує вже оброблені працівниками цього апарату документи для здійснення відповідних процесуальних дій. Позитивним моментом такої організації праці є позбавлення судді від зайвої технічної роботи з паперами, що дозволяє сконцентруватися виключно на розгляді справ. З іншої ж точки зору така організація знижує оперативність прийняття рішень щодо руху справ, змушує суддю постійно узгоджувати свої дії з працівниками апарату суду, вчиняти інші дії.

З точки зору ефективності управління роботою окремого судді цікавим вбачається досвід організації роботи в Арбітражному суді м. Москви,¹ а саме запровадження системи «офіс судді» – компактне розташування кабінету судді, помічника і службовців апарату суду. Для її застосування необхідно передбачити, що за кожним суддею закріплюється помічник, декілька працівників судового апарату. Канцелярія повинна здійснювати лише первинну обробку кореспонденції, що надходить до суду, з наступним спрямуванням її за належністю до конкретного офісу судді, де останній разом з підлеглими йому працівниками самостійно планує свою роботу, запроваджує в дію так звану «систему управління рухом справи» за власним розсудом, але з дотриманням установленої законом процедури. Така практика була апробована в деяких модельних судах і мала певний успіх. Вважаємо, що такий позитивний досвід має бути поширений на всю судову систему. Але при опрацюванні схеми організації роботи судді за системою «офіс судді» необхідно проаналізувати елементи ефективної координації таких офісів із загальною організацією суду як установи і запропонованими методами теорії управління.

На нашу думку, втілення в життя зазначеної системи організації праці судді *сприятиме*:

¹ Докладніше див.: Клеандров М.И. Экономическое правосудие в России: прошлое, настоящее, будущее – М: Волтерс Клувер, 2006. – 600 с.; Прокудина Л.А. Оптимизация в организации арбитражного судопроизводства в России. – М.: ИД «Юриспруденция», 2007. – 152 с. Иванов А.А. О путях повышения эффективности правосудия // Журнал российского права. – 2005. – № 12. – С. 54.

- більш пропорційному розподілу справ між суддями з урахуванням їх досвіду і спеціалізації;
- підвищенню відповідальності й самоорганізованості суддів щодо організації підготовки і слухання справи;
- підсиленню координації роботи судді та працівників апарату суду;
- відповідальності і самостійності судді щодо розподілу обов'язків, доручень працівникам апарату та здійснювати контроль їх виконання;
- підвищенню якості розгляду справ у зв'язку з покращанням підготовки сторін до судового розгляду за зручного для всіх графіку судових засідань, зменшення кількості неявок учасників по справі тощо;
- підсиленню значення планування роботи судді, вдосконаленню роботи з управління робочим часом судді;
- сформуванню таких професійно-важливих якостей судді, як самодисципліна, прогностичні й організаційні здібності, навички етичного спілкування, відповідальність та ін.;
- формуванню особистого іміджу судді, суспільної довіри до суду в цілому.

ВИСНОВКИ

Основною метою проведення судово-правової реформи, здійсненої в Україні, є становлення й розвиток цілісної, незалежної й самостійної судової системи, яка на засадах верховенства права й відповідно до європейських стандартів судочинства була б здатна забезпечити високу якість правосуддя, ефективний розгляд усіх правових справ, що мають юридично важливі наслідки, й поставити справедливе судове рішення. Створення судової системи, адекватної новим реаліям сьогодення, що стимулюватиме громадян до цивілізаційних форм розв'язання конфліктів, – кінцева мета запровадження цієї реформи. Для досягнення цього останній належить спочатку вирішити низку стратегічних і тактичних завдань, як-от: (1) правове забезпечення організації й функціонування судової системи; (2) створення кадрових, матеріальне-технічних та організаційних умов діяльності судів; (3) втілення в життя дієвості реалізації судових рішень; (4) розвиток інститутів альтернативного вирішення спорів і запровадження правових стимулів для цього та ін. Умови, необхідні для продовження реформування судової системи: (а) об'єктивна потреба підвищити соціальну роль суду, посилення гарантій прав особистості; (б) реформування політичної й економічної систем, зміна принципів правового регламентування, пошуків місця судової влади у взаємовідносинах суспільства й держави, особистості й держави в умовах політичної й економічної свободи; (в) нове праворозуміння, що ґрунтується на відмові від ототожнення права й закону, від монополії законодавчого органу на втілення в життя тієї чи іншої правової норми як соціального регулятора; і (г) значимість опрацювання механізму здійснення права, що відповідав би сучасному праворозумінню.

Ефективність судової системи слід вважати транснаціональною проблемою, що полягає головним чином у з'ясуванні методів і критеріїв виміру її якості як державно-правового явища. Складність такого виміру – в самому предметі пізнання, оскільки ця система, як учасник різних правовідносин, для комплексного свого оцінювання вимагає визначення рівня своєї досконалості в кожній царині прояву. Зокрема, цей державно-правовий інститут виступає: (а) учасником державно-владних і суспільних правовідносин

із забезпечення правової рівноваги в суспільстві; (б) комплексним правовим явищем з певними внутрішньосистемними зв'язками між його елементами; (в) учасником правовідносин щодо гарантування розгляду правових конфліктів у порядку судочинства. Окремий елемент досліджуваної системи – суд – впливає на її якість у цілому, що свідчить про важливість комплексного підходу до оцінювання ефективності цього державно-правового утворення.

Інтерес до проблеми з'ясування стандартів досконалості судової системи постав у суспільному дискурсі, коли виникло усвідомлення непродуктивності простого фокусування уваги на кризових явищах у ній без пошуків відповідей на запитання, що ж таке суд у демократичній державі і як він має функціонувати, щоб її громадяни відчували його реальним інструментом захисту цінностей суспільства. Одностайного й універсального методу для вироблення таких стандартів не існує; у кожній країні вони розробляються з урахуванням її специфіки.

В Україні проблема поглибленого аналізу ефективності судової системи досі не була предметом ні наукового, ні практичного інтересу, лише спостерігалися спроби оцінити якість окремих ланок її функціонування. Між тим підвищення якості відправлення правосуддя належить до пріоритетних завдань у становленні реальної демократії в соціумі. Однак неможливо адекватно уявити про її стан, наявні проблеми, які слід вирішати шляхом судової реформи, без проведення виміру якості функціонування розглядуваної судової інституції.

Оцінити продуктивність судової системи – значить проаналізувати якість усього цілісного, системного явища з огляду на всі деталі її функціонування: у зовнішніх взаємозв'язках з іншими органами влади й суспільством, щодо особливостей внутрішньосистемної організації й функціональної спрямованості тощо. Оцінюється ефективність судової системи за допомогою її функцій і співвідношенням мети утворення й результатів її функціонування.

Отже, стратегічним фундаментом планування заходів судового реформування в Україні повинно стати опрацювання відповідних стандартів дієвості функціонування досліджуваної системи, а саме:

– ці заходи сприятимуть чіткому окресленню основного призначення, цінностей і функцій судів;

– допоможуть з'ясувати якість роботи окремого суду й доцільність судової системи в цілому шляхом зіставлення ідеальної (доконалої) діяльності суду з фактично існуючим результатом;

– стимулюватимуть покращення організаційних, процесуальних, професійних, адміністративних і контролюючих аспектів цього правового утворення;

– закладуть підвалини для підготовки й обґрунтування бюджетних запитів судів і для управління бюджетними коштами у спосіб, що дозволить виправдано спрямовувати ресурси туди, де вони потрібні;

– допоможуть розробити навчальні програми для суддів і працівників апарату судів, виокремити пріоритетні галузі, в яких необхідно підвищити рівень їх компетентності;

– створять умови для отримання об'єктивної інформації щодо продуктивності судової гілки влади, що сприятиме втіленню в життя конкретних заходів для підвищення її авторитету, легітимності і громадської довіри. Стандарти ефективності судової системи, з нашого погляду, мають містити в собі організаційну концепцію, що включатиме такі виміри ефективності, як умови, критерії, показники і способи оцінювання її функціонування.

У процесі роботи над монографією, нами були отримані й аргументовані нижченаведені висновки:

1. Система судова – це різновид соціальної, яка становить собою стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, що впорядковують таку сферу людської діяльності, як відправлення правосуддя, й організують її в систему ролей і статусів. Фундаментом і базисною засадою цього поняття є сукупність певних матеріальних засобів, соціально легітимованих і нормативно закріплених санкцій, конституційний порядок виконання тих чи інших професійних дій, соціальних вчинків, що здійснюються спеціальними соціально-професійними групами – суддями.

2. Суд, як спосіб вирішення конфліктів, існує, майже із самого початку усвідомлення людиною себе як соціальної істоти. Утворення ж *судових систем* стало можливим лише після прийняття

державою принципу поділу влади. Саме держава була здатна забезпечити контроль за організацією судів як інструмента державної влади, відправлення ними правосуддя й виконання їх рішень на всій території країни.

3. У зарубіжних державах використовується практика широкого тлумачення судової системи, до складу якої належить сукупність судів (загальної і спеціалізованої юрисдикції), квазісудових органів і спеціальних органів судової влади, які здійснюють правосуддя, диференційовані за юрисдикцією і функціонують у системі за певною ієрархічністю. Важливим здобутком еволюції цього державно-правового явища стало формулювання загальних принципів, що послужили підґрунтям для подальшого розвитку судових систем, а саме: (а) відправлення правосуддя спеціально уповноваженим органом – судом або квазісудовим органом; (б) колегіальність судового розгляду (за незначними винятками розгляду незначних справ одним суддею); (в) ведіння судового процесу зрозумілою сторонам мовою або із залученням перекладача за рахунок держави; (г) прозорість і гласність судового процесу; (д) публічність суду (за винятком ювенальної юстиції); (е) можливість оскарження й перегляду судового рішення шляхом апеляції, касації або ревізії; (є) відповідальність держави за судову помилку й відшкодування шкоди, спричиненої останньою або неправомірними діями органів правосуддя.

4. Наявність судів ще не дає підстав стверджувати, що в державі сформувалася судова система як цілісний організм, який функціонує відповідно до певних законів і якому притаманні певні ознаки і властивості, що підкреслюють його особливий статус серед інших державних інститутів. Ознаки судової системи, які характеризують її системну природу: соціальна зорієнтованість, відкритість, цілеспрямованість, стабільність, структурованість, цілісність, єдність, самостійність і незалежність.

5. Фундаментальною функцією судової системи, що визначає головне її призначення, є забезпечення стійкості суспільства шляхом усунення відхилень його елементів і груп від формально встановленого ціннісно-нормативного порядку.

6. Критерієм цінності судової системи для суб'єктів права виступають її принципи як основні вихідні засади, положення, ідеї,

що виражають сутність цього інституту як специфічного (правового) регулятора суспільних відносин. Систему таких принципів утворюють: (а) основоположні принципи судової системи і (б) принципи судового ладу. Перші за своєю природою є принципами в абсолютному розумінні, другі – це відносні принципи. У роботі доведено тотожність у світовому масштабі принципів основоположних судової системи й розбіжність принципів судового ладу в кожній окремій державі.

6. Ефективність судової системи є оціночною правовою категорією, яка (а) характеризує властивість цього державно-правового явища і (б) визначає рівень функціональності останнього в динаміці. Конструкцією «ефективність судової системи» фіксується її певна внутрішня властивість, точніше, її спроможність здійснити реальний благотворний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого розв'язується соціальний конфлікт і досягається соціальна справедливість. Еталоном її високої продуктивності може бути концептуальна ідея досконалого суду, віддзеркалена в багатьох сучасних моделях країн Заходу в оцінці якості функціонування цього правового інституту.

7. Концептуальна ідея досконалої організації й функціонування розглядуваного державно-правового механізму розв'язання правових конфліктів повинна становити підвалини *Стандартів ефективності судової системи*. Їх значення – (а) в отриманні об'єктивної інформації щодо потреб останньої, (б) у плануванні навчання й підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату судів, (в) підвищенні транспарентності всього правосуддя.

8. На підставі системного аналізу виокремлено 4 групи критеріїв, що відбивають зміст Стандартів ефективності судової системи: (а) ефективність судового устрою: доступність і незалежність суду, спеціалізація і стабільність судової системи; (б) ефективність судової процедури: справедливість, неупередженість і своєчасність розгляду й вирішення судових справ; (в) ефективність кадрового забезпечення судової системи: професіоналізм суддів і працівників апарату суду; (г) соціальна ефективність судової системи: суспільний авторитет й соціальна відповідальність суду, довіра до суду.

9. Система технічних прийомів і методів оцінювання ефективності судової системи має певні прогалини як концептуального, так

і технологічного характеру. При оцінюванні її функціонування, як вбачається, повинні бути передбачені показники (а) кількісні (наприклад, для аналізу продуктивності соціальних витрат, спрямованих на отримання результативності такого державно-правового явища, як судова система, такі показники дозволять віддзеркалити результативність досягнення цілей і витрати на її забезпечення), і (б) якісні (які дозволять сформулювати загальні положення ефективності, що надасть можливості судити про характер і тенденції в царині розвитку окремих галузей правової дійсності).

10. При окресленні шляхів оптимізації судової діяльності треба оцінювати якість функціонування не лише самої судової системи, а й усього кола суб'єктів, які тим чи іншим чином задіяні в судовому провадженні. На підставі системного аналізу ми виокремили й обґрунтували наявність 4-х основних напрямків підвищення ефективності національної судової системи: (а) опрацювання оптимальних форм судоустрою; (б) удосконалення судової процедури, яка дозволяла б наблизитися до європейських стандартів судочинства; (в) пошуки оптимальної моделі статусу судді; (г) розробка ефективного механізму управління судом як організацією (внутрішньою самоорганізацією).

Для нотаток

Наукове видання

Москвич

Лідія Миколаївна

кандидат юридичних наук

**ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ:
КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Монографія

Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Редактор Г. М. Соловйова
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 27.04.2011 р.
Формат 84x108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 17,74. Наклад 500 прим. Ціна договірна.
Замовлення №2704/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом “ФІНН”
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 924 від 22.05.2002 р.),
в друкарні ФО-П Білетченко Г. В.
(тел.: 8-057-758-35-98)